

ΕΓΝΑΤΙΑ

9

2005

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εικόνα εξωφύλλου: Γεράσιμος Στέρης, *Τοπίο με τρεις μορφές (τιμήμα)*,
λάδι σε μουσαμά 46 × 54,
Πινακοθήκη της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΓΝΑΤΙΑ

9

2005

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2005

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, καθηγήτρια

ΜΠΑΡΜΠΑΡΑ ΣΜΙΤ-ΔΟΥΝΑ, αναπληρώτρια καθηγήτρια

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΧΡΥΣΑΥΓΗ ΣΑΣΑΝΗ

GR ISSN 0495 - 4742

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Νεκρολογία: Γεώργιος Ν. Δημητροκάλλης (1933-2005)	7
--	---

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, «Ίδιον δ' εἶναι Διονύσου»: Χορός και μουσική σ' έναν αττικό μελανόμορφο σκύφο στο Μουσείο Εκμαγείων του Α.Π.Θ.	11
BARBARA SCHMIDT-DOUNAS, Ionische Doppelsäulenpfeiler in Makedonien und anderen Landschaften	35
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ, Ζητήματα τοπογραφίας των χριστιανικών Φιλίππων	101

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΕΧΝΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Η ποιητική της πρόκλησης στο έργο του Δημήτριου Γαλάνη	159
ΑΛΚΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ, Μικρές παρατηρήσεις στη ζωγραφική του Giorgio de Chirico	179

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ – ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Laudatio G. Koch

(Έπαινος κατά την αγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα
του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής
του Α.Π.Θ. στις 19-5-2004) 193

GUNTRAM KOCH, Παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κιλικίας

(Διάλεξη με την ευκαιρία της αναγόρευσής του σε επίτιμο διδάκτορα
του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής
του Α.Π.Θ. στις 19-5-2004) 201

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Θέματα διδακτορικών διατριβών υπό εκπόνηση στο Τμήμα Ιστορίας
και Αρχαιολογίας 271

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Νεκρολογία:

† Γεώργιος Ν. Δημητροκάλλης
(1933-2005)

Στις 19 Μαρτίου 2005 απεβίωσε ύστερα από επίπονη αλλά ευτυχώς σύντομη πάλη με την επάρατη νόσο ο αγαπημένος και φίλος πολλών συναδέλφων αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων Γιώργος Δημητροκάλλης. Γεννημένος στην Απείρανθο της Νάξου (1933) μεγάλωσε και έζησε στην Αθήνα όπου μετά την αποφοίτηση του από το Γυμνάσιο σπούδασε αρχιτεκτονική στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (1956) στο οποίο διορίστηκε επιμελητής. Με υποτροφία σπούδασε Αναστήλωση Μνημείων στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Πανεπιστημίου της Ρώμης και πήρε το δίπλωμα του με διάκριση το 1967. Διδάκτωρ, υφηγητής και επίκουρος καθηγητής της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δίδαξε κυρίως Συγκριτική Μορφολογία αρχιτεκτονικής και τέχνης στην ίδια Σχολή και στη Σχολή Καλών Τεχνών. Το 1995 εξελέγη αναπληρωτής καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Με πολύ ζήλο και αγάπη για το νεοσύστατο Τμήμα ανάλωσε όλες του τις δυνάμεις για τη σωστή λειτουργία του στο οποίο διετέλεσε συνεχώς αναπληρωτής πρόεδρος του. Όνειρό του μεταξύ των άλλων ήταν να οργανώσει μία πλούσια βιβλιοθήκη στο νεοσύστατο Τμήμα. Το κατάφερε αναζητώντας από Ιδρύματα, γνωστούς και φίλους αλλά και αγοράζοντας παλαιά και νέα βιβλία. Γύρω στις 33 χιλιάδες λήμματα περιλάμβανε ο λημματικός κατάλογος όταν αποχώρησε από την ενεργό υπηρεσία. Η σκέψη του ήταν πάντα στη Θράκη και στο Τμήμα του που με μεγάλη πίκρα άφησε.

Ο Γιώργος Δημητροκάλλης ήταν ευρυμαθέστατος και πολυμαθέστατος επιστήμων. Διακεκριμένος βυζαντινολόγος με πλούσιο και πολυσχιδές συγγρα-

φικό έργο που πολλοί θα ζήλευαν. Για αυτό του το έργο, που εκτείνεται σε πολλούς τομείς αλλά κυρίως στους τομείς της αρχιτεκτονικής, της αρχαιολογίας, της ιστορίας της τέχνης και που υπερβαίνει τις 6000 σελίδες ανάμεσα στις οποίες και 18 βιβλία, η Ακαδημία Αθηνών τον τίμησε το 2002 με το αργυρό μετάλλιο. Η έρευνα όμως του αιμνήστου επεκτείνεται και σε άλλους τομείς που τους θεράπευε με επιτυχία. Καταρτισμένος άριστα φιλολογικά χρησιμοποιούσε με άνεση τις αρχαίες καθώς και τις εκκλησιαστικές πηγές. Με μεγάλο ζήλο υπηρετούσε και τη λαογραφία.

Όμιλητής και δάσκαλος γλαφυρός ενθουσίαζε με την ευρυμάθειά του. Ήμουν επί πτυχίω φοιτητής όταν τον άκουσα στα *Corsi sull arte Ravennate e bizantina* στη Ραβέννα. Εντυπωσιασμένος από τις γνώσεις και την ξεκάθαρη σκέψη του έγινα από τότε ένας από τους φίλους του. Αργότερα οι συζητήσεις μας πάνω σε κοινά επιστημονικά θέματα έγιναν πιο στενές. Δεν δίσταζε να ζητάει την άποψη όχι μόνο τη δική μου αλλά και άλλων συναδέλφων για θέματα που πίστευε πως τα γνωρίζαμε καλύτερα από εκείνον. Ήθελε να ακούει την καλόπιστη κριτική για τις εργασίες του όσο αυστηρή κι αν ήταν. Έλαβε μέρος με ανακοινώσεις σε πολλά συνέδρια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Γύρω στα μέσα Ιανουαρίου 2004 δέχτηκα ένα τηλέφωνό του. Μου ανάγγειλε με μεγάλη ψυχραιμία την προσβολή του από την επάρατη ασθένεια. Δέχτηκα το άσχημο νέο με πολύ πόνο χωρίς να του το δείξω. Προσπάθησα να τον εμπυχώσω, όμως φαίνεται πως κατάλαβε τη ψυχολογική μου κατάσταση και μου έλεγε να μη στενοχωριέμαι, γιατί είχε το θάρρος και το κουράγιο να το ξεπεράσει. Δύο πράγματα σκεφτόταν περισσότερο εκείνη την εποχή: την οικογένειά του και την ολοκλήρωση και εκτύπωση του τελευταίου βιβλίου του για τους *Νέους δίκολγχους ναούς στην Τήνο*, Αθήνα 2004. Κλείνοντας τη συνομιλία μας του απήντησα: *Ευχήχει Γεώργιε καλέ μου φίλε, ουδείς αθάνατος.*

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ

«ΙΔΙΟΝ Δ' ΕΙΝΑΙ ΔΙΟΝΥΣΟΥ»:
ΧΟΡΟΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ Σ' ΕΝΑΝ ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΟ
ΣΚΥΦΟ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΕΚΜΑΓΕΙΩΝ ΤΟΥ Α.Π.Θ.

Στη μικρή αλλά σημαντική για τους εκπαιδευτικούς της στόχους συλλογή πρωτοτύπων του Μουσείου Εκμαγείων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου

Για την προθυμία της να μου επιτρέψει τη μελέτη και δημοσίευση του σκύφου αυτού καθώς και για την πολύχρονη συνεργασία μας ευχαριστώ θερμά την καθηγήτρια Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, διευθύντρια του Μουσείου Εκμαγείων. Για τις φωτογραφίες των σκύφων του Μουσείου Εκμαγείων και του Μουσείου Πολυγύρου οφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες στον φωτογράφο Μάνο Στεφανίδη (Θεσσαλονίκη). Επίσης θέλω να ευχαριστήσω για την αποστολή φωτογραφιών και την άδεια δημοσίευσής τους το διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Νίκο Καλτσά (Αθήνα), τον επιμελητή του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης κ. Νίκο Παπαδημητρίου (Αθήνα) και το προσωπικό της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Λαμία). Το κείμενο γράφτηκε κατά την παραμονή μου στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου του Würzburg τον Απρίλιο του 2005.

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες της Archäologische Bibliographie 2000, χρησιμοποιούνται εδώ και οι ακόλουθες:

Delavaud-Roux 1994	M.-H. Delavaud-Roux, <i>Les danses pacifiques en Grèce antique</i> , Aix-en-Provence 1994.
Frontisi-Ducroux 1991	F. Frontisi-Ducroux, <i>Le Dieu-Masque. Une figure du Dionysos d' Athènes</i> , Παρίσι 1991.
Lonsdale 1993	S. H. Lonsdale, <i>Ritual Play and Greek Religion</i> , Βαλτιμόρη - Λονδίνο 1993.
Manakidou	E. Manakidou, <i>Frauentänze für Dionysos in der attischen spätschwarzfigurigen Vasenmalerei</i> (υπό έκδοση).
Moraw 1998	S. Moraw, <i>Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.</i> , Mainz 1998.
Μουσών δώρα 2004	Ε. Ανδρικόου – Α. Γουλάζη-Βουτυρά – Χ. Λαναρά – Ζ. Παπαδοπούλου (επιμ.), <i>Μουσών δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απήχοι από την αρχαία Ελλάδα. Κατάλογος έκθεσης Αθήνα 1.07-15.09.2004</i> , Αθήνα 2004.

Θεσσαλονίκης αντιπροσωπεύονται αρκετά από τα κεραμικά εργαστήρια του αρχαίου ελληνικού κόσμου, με πολυπληθέστερη την ομάδα των αττικών αγγείων. Ανάμεσά τους, ένας αττικός μελανόμορφος υστεροαρχαϊκός σκύφος¹ παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, κυρίως από εικονογραφική άποψη (εικ. 1-2).

Ο σκύφος συμπεριλήφθηκε από τον J. D. Beazley στα *Paralipomena* του και αποδόθηκε από τον ίδιο στην πολυάριθμη Ομάδα CHC (CHariot – Courting Group)². Πρόκειται για μια παραγωγική ομάδα αγγειογράφων οι οποίοι ειδικεύονταν στη μαζική διακόσμηση μελανόμορφων σκύφων με ένα αρκετά ευρύ ρεπερτόριο, αλλά με περιορισμένες σχεδιαστικές δυνατότητες³. Η δράση τους τοποθετείται στα τέλη του 6ου και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. (500-480 π.Χ.), σε μια εποχή που είχε ήδη εμφανιστεί και άκμαζε ο ερυθρόμορφος ρυθμός. Ωστόσο, παρά την παραδοσιακή τεχνική και την τυποποίηση της παραγωγής, και ίσως εξαιτίας αυτών των συντηρητικών χαρακτηριστικών καθώς και για οικονομικούς λόγους, τα αγγεία της Ομάδας CHC γνώρισαν μεγάλη εξάπλωση εντός και εκτός Αττικής.

Ανάμεσα στα θέματα που απεικονίζονται με τη μεγαλύτερη συχνότητα και σχεδόν στερεότυπα περιλαμβάνονται τα τέθριππα σε όψη τριών τετάρτων, οι Αμαζόνες με ή χωρίς τέθριππα, οι μονομαχίες οπλιτών, οι σκηνές «ερωτικής συνομιλίας», ορισμένοι άθλοι του Ηρακλή και ομάδες Σατύρων και Μαινάδων που χορεύουν, με την παρουσία ή όχι του Διονύσου. Αρκετά συχνές είναι και άλλες σκηνές χορού, τόσο με άνδρες και γυναίκες σε διάφορους συνδυασμούς όσο και με γυναίκες μόνες τους ή σε ομάδες. Σε αυτές τις ασυνήθιστες σκηνές, όπου οι γυναίκες πρωταγωνιστούν ως χορεύτριες και ως μουσικοί, θα επικεντρωθεί η εξέτασή μας. Με αφορμή το σκύφο του Μουσείου Εξμαγειών

Scheibler 2000

I. Scheibler, «Attische Skyphoi für attische Feste», *AntK* 43 (2000) 17-43.

¹ Όλα τα αγγεία που αναφέρονται παρακάτω είναι αττικά μελανόμορφα, εκτός αν χαρακτηρίζονται διαφορετικά.

1. Αρ. ευρ. 77, με άγνωστη προέλευση (άλλοι αριθμοί σημειωμένοι με μολύβι στη βάση του αγγείου: 61, 525, 12). Πρόκειται για παλιό απόκτημα του Μουσείου Εξμαγειών, μάλλον από δωρεά προερχόμενη από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας (συλλογή Χρηστομάνου;). Το αγγείο είναι συγκολλημένο από πολλά μεγάλα όστρακα. Η μελανή βαφή είναι αρκετά απολεπισμένη στο εσωτερικό, στο χείλος και τις λαβές και έχει θαμπή, πρασινωπή απόχρωση σε ορισμένα σημεία (κυρίως στη ράχη της μιας λαβής, στο κάτω τμήμα του σώματος, ακόμη και στα μαλλιά και τα ενδύματα των μορφών).

2. *Para* 307, 76 quater. Γενικά για την Ομάδα CHC βλ. *ABV* 617-623, 711. *Addenda* 144.

3. Αναγνωρίζονται διαφορετικοί αγγειογράφοι με ποιοτικές διαβαθμίσεις, στους οποίους δεν έχουν όμως δοθεί ξεχωριστά συμβατικά ονόματα, γιατί η ομάδα είναι αρκετά ομοιογενής.

Εικ. 1-2. Θεσσαλονίκη, Μουσείο Εκμαγείων Α.Π.Θ. αρ. ευρ. 77.

θα παρουσιαστούν συνοπτικά και ορισμένοι άλλοι σκύφοι που αποτελούν τα πλησιέστερα προς αυτόν εικονογραφικά παράλληλα ως προς την απεικόνιση του ομαδικού γυναικείου χορού⁴.

4. Οι γυναικείοι ομαδικοί χοροί στους σκύφους της κατηγορίας αυτής διακρίνονται σε τρεις παραλλαγές, οι οποίες αναπτύσσονται διεξοδικά σε Manakidou, *passim*. Για εκτενέστερο σχολιασμό και κατάλογο με βιβλιογραφία, προέλευση και διαστάσεις όλων των σχετικών σκύφων βλ. Manakidou, Κατάλογος I A-C. Πλησιέστερα ως προς το σχήμα, τη σχεδίαση και την απόδοση του θέματος με το σκύφο του Μουσείου Εκμαγείων (πρώτη παραλ-

Όσον αφορά στο σχήμα τους, όλοι οι σκύφοι ανήκουν στη λεγόμενη Κατηγορία του Λευκού Ερωδιού (*White Heron Class*)⁵, το όνομα της οποίας οφείλεται στο λευκό υδρόβιο πτηνό που σχεδιάζεται συχνά — αλλά όχι πάντα — στο χώρο κάτω από τις λαβές των σκύφων. Πρόκειται για μια μεγάλη εργαστηριακή κατηγορία, με μελανόμορφα αγγεία διακοσμημένα από διάφορους ελάσσονες αγγειογράφους στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει για τις σχεδιαστικές του ικανότητες και την πρωτοτυπία του ο Ζ. του Θησέα⁶. Οι σκύφοι αυτοί υπήρξαν ιδιαίτερα αγαπητοί για τουλάχιστον 30 χρόνια και αυτό γίνεται προφανές από τη μεγάλη διάδοσή τους και σε πολλές περιοχές εκτός Αττικής, ιδιαίτερα στη γειτονική Βοιωτία καθώς και σε διάφορες θέσεις της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, του βόρειου Αιγαίου αλλά και της Ετρουρίας, της Μεγάλης Ελλάδας, της Μικράς Ασίας και του Εύξεινου Πόντου⁷. Με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, η συντριπτική πλειοψηφία τους προέρχεται πάντως από την Αττική και την κυρίως Ελλάδα.

λαγή) βρίσκονται οι παρακάτω ακέρατοι ή αποσπασματικοί σκύφοι (οι αριθμοί σε παρένθεση αντιστοιχούν στον Κατάλογο I A, *ό.π.*, και θα αναφέρονται σε όλες τις παρακάτω υποσημειώσεις):

1. Πολύγυρος, Αρχαιολ. Μουσείο 373 (Sk 1).
2. Βατικανό, Museo Gregoriano Etrusco 34990 (Sk 3), ίδιος αγγειογράφος με του Μουσ. Εξαμαγείων.
3. Μπολώνια, Museo Civico C.47 (Sk 4).
4. Παρίσι, Musée Rodin TC 644 (Sk 5).
5. Ιδιωτική συλλογή R. C. Blum of Ross, Καλιφόρνια (Sk 6).
6. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς P 495 (Sk 9).
7. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς P 1141 (Sk 10).
8. Ελευσίνα, Αρχαιολ. Μουσείο 268 (Sk 11).
9. Μέγαρο Υβλαία 7/1220 (Sk 12).
10. Αθήνα, Φετιχιέ Τζαμί 1959 – NAK 588 (Sk 13).
11. Άλλοτε στην Αθήνα, Εμπόριο Αρχαιοτήτων (Sk 19).

5. P. N. Ure, *Sixth and Fifth-Century Pottery from Rhitsona*, Οξφόρδη 1927, 59-61. A. D. Ure, «Krokotos and White Heron», *JHS* 75 (1955) 90-103. Πιο πρόσφατα βλ. Scheibler 2000, 17-18. CVA Athens 4, 38-66 [M. Πιπιλή]. S. Batino, *Lo skyphos attico dall' iconografia alla funzione* (Quaderni di Ostraka 4), Νάπολη 2002, 18. Σώζονται και μελαμβραφή δείγματα με το ίδιο ακριβώς σχήμα, π.χ. Κ. Κόκκου-Βυρίδη, *Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα 1999, 223 αρ. B35 πίν. 38.

6. Για το έργο του Ζ. του Θησέα και τη σχέση του με άλλους αγγειογράφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδιού βλ. Σ. Φοίτζιλας, *Ο ζωγράφος του Θησέα. Συμβολή στη μελέτη της αττικής αγγειογραφίας της υστεροαρχαϊκής εποχής* (υπό έκδοση).

7. Πρβλ. τα σχετικά διαγράμματα σε: Scheibler 2000, 18 εικ. 1, 41 εικ. 3. Batino, *ό.π.* (σημ. 5) 358-359 πίν. 3.

Σε αντίθεση με τους παλιότερους αττικούς σκύφους, που είχαν τα γνωρίσματα της κορινθιακής κοτύλης από την οποία και κατάγονται, οι σκύφοι της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδίου διακρίνονται για το κοίλο εξωστρεφές χείλος, τα ψηλά καμπύλα τοιχώματα και την πλατιά δισκόσχημη βάση τους. Οι οριζόντιες, κυκλικής διατομής, λαβές τους έχουν έντονη κλίση προς τα πάνω και είναι τοποθετημένες ψηλά στο σώμα. Την ένωση του σώματος με τη βάση τονίζει συνήθως ένας δακτύλιος στο χρώμα του πηλού ή βαμμένος κόκκινος.

Οι εικονιστικές παραστάσεις στους πρωιμότερους σκύφους αναπτύσσονται σε όλο το σώμα του αγγείου⁸ (παραλλαγή Β σύμφωνα με την κατάταξη της Α. Ure) και συστάδες από λίγες λεπτές γραμμές ή πλατύτερες ταινίες μαύρου χρώματος ορίζουν το κάτω μέρος τους. Στα μεταγενέστερα παραδείγματα οι σκηνές καταλαμβάνουν μόνο μια πλατιά ζώνη ανάμεσα στις λαβές (παραλλαγή C σύμφωνα με την κατάταξη της Α. Ure)⁹, ενώ το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται με μαύρη βαφή. Κατά κανόνα το εικονιστικό θέμα επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα ή με μικρές αποκλίσεις και στις δύο όψεις των σκύφων αυτών. Ένα γλωσσωτό κόσμημα περιτρέχει πάντα το κατώτατο μέρος του σώματος¹⁰. Ο δίσκος της βάσης καλύπτεται στο μεγαλύτερο μέρος του με μελανή βαφή, ενώ στην κάτω πλευρά φέρει ομόκεντρους κύκλους με μαύρη κονκίδα στο κέντρο. Οι λαβές είναι και αυτές μαύρες, εκτός από την κάτω πλευρά τους που μένει άβαφη. Εσωτερικά τα αγγεία είναι συνήθως ολόμαυρα, όπως ο σκύφος του Μουσείου Εκμαγείων, ορισμένες φορές όμως μπορεί να έχουν μια κονκίδα στο κέντρο του πυθμένα, ο οποίος αφήνεται στο χρώμα του πηλού.

Στην παραλλαγή Β και σε ορισμένα αγγεία της παραλλαγής C (C1), το ευδιάκριτο χείλος διακοσμείται με δύο σειρές από κισσόφυλλα, τα οποία κάποτε αποδίδονται τελείως σχηματικά με τη μορφή μικρών μαύρων κονκίδων. Στους περισσότερους σκύφους της παραλλαγής C, το χείλος καλύπτεται απλώς με μαύρη βαφή (C2), όπως στο σκύφο του Μουσείου Εκμαγείων¹¹.

8. Η παραλλαγή Β απαντάται συχνότερα στους σκύφους της Ομάδας του Κροκωτού και του Υπο-Κροκωτού, του Ζ. του Θησέα και του κύκλου του.

9. Στην παραλλαγή C ανήκουν οι περισσότεροι σκύφοι της Ομάδας CHC.

10. Στα καλύτερα δείγματα οι γλώσσες αποδίδονται εναλλάξ με κόκκινο και μαύρο χρώμα, σε άλλα —έτσι και στο σκύφο του Μουσείου Εκμαγείων— μοιάζουν με μεγάλες μαύρες κονκίδες.

11. Το ίδιο ισχύει και για τους υπόλοιπους σκύφους της παραλλαγής αυτής, με εξαίρεση τους σκύφους του Πολυγύρου (Sk 1), της Μπολόνια (Sk 3) και έναν με άγνωστο τόπο φύλαξης (Sk 19).

Ο χώρος κάτω από τις λαβές γεμίζει με τη μορφή ενός λευκού ερωδιού ή δελφινιού ή σκυλιού ή άλλου αντικειμένου (π.χ. αγγεία ή λατρευτικά σκεύη) στους σκύφους της παραλλαγής Β. Συνηθισμένη είναι και η απεικόνιση φυτικών κοσμημάτων που αποτελούνται από ανθέμια ή από συνδυασμούς ανθεμίων, λουλουδιών λωτού και έλικες δίπλα στις λαβές. Στα περισσότερα παραδείγματα της Ομάδας CHC στην παραλλαγή C οι μορφές της παράστασης πλαισιώνονται από Σφίγγες που είναι στραμμένες προς τις λαβές.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μέγεθος των σκύφων της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδιού. Το ύψος τους κυμαίνεται ανάμεσα στα 10 και 27 εκ., η διάμετρος του χείλους από 14 έως 29 και της βάσης από 8 έως 19 εκ. Τα περισσότερα σωζόμενα παραδείγματα, όπως και ο σκύφος του Μουσείου Εκμαγείων¹², ανήκουν στο μεσαίο μέγεθος, με ύψος από 14 μέχρι 16 εκατοστά, ενώ εντυπωσιακές είναι οι διαστάσεις των μεγαλύτερων σκύφων ύψους από 17 μέχρι 27 εκ.¹³. Τα μεσαία και τα μεγάλα αγγεία πλησιάζουν ή και ξεπερνούν σε χωρητικότητα τα τρία λίτρα, ποσότητα που αντιστοιχεί σε ένα χου ή δώδεκα κοτύλες¹⁴ και ήταν, ως γνωστόν, το μέτρο οινοποσίας για το διαγωνισμό των Χοών κατά τα Ανθεστήρια καθώς και για άλλα εορταστικά συμπόσια¹⁵.

Οι σκηνές χορού με αποκλειστικά γυναικεία συμμετοχή και με τη συνοδεία μουσικής συνιστούν μια αξιοπρόσεκτη θεματική ενότητα, καθώς απεικονίζονται σε αρκετούς σκύφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδιού και μάλιστα με τρεις διαφορετικές παραλλαγές ανάλογα με τη διάταξη των χορευτριών και της μουσικού καθώς και με το είδος του χορού που εκτελείται. Εδώ θα εξεταστεί αναλυτικά μόνον η μία από αυτές, καθώς απεικονίζεται στο σκύφο του Μουσείου Εκμαγείων και σε τουλάχιστον 18 ακόμη αμέραιους και αποσπασματικούς σκύφους¹⁶.

12. Το ύψος του φτάνει τα 16 εκ., η διάμετρος του χείλους είναι 21 εκ. και η διάμετρος της βάσης 13,5 εκ. Παρόμοιες διαστάσεις έχουν και οι περισσότεροι σκύφοι της ίδιας ομάδας, όπως εκείνοι στο Βατικανό (Sk 3), στη Μπολόνια (Sk 4), στο Μουσείο Rodin (Sk 5), στο Μουσείο της Αγοράς (Sk 10), και ένας άλλος με διαφορετική απόδοση του χορού (τρύτη παραλλαγή) στο Μουσείο της Λαμίας (Sk 33).

13. Μεγαλύτερος από όσους εξετάζουμε είναι ο σκύφος στο Μουσείο Πολυγύρου (Sk 1) με ύψος 19,5 εκ., διάμετρο χείλους 22,5 εκ. και διάμετρο βάσης 14,5 εκ. Για ορισμένους ιδιαίτερα μεγάλους σκύφους βλ. Scheibler 2000, 17 σημ. 2.

14. E. Knauer, «Οὐ γὰρ ἦν ἀμῖς», *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum* 3 (1986) 94 σημ. 5. Scheibler 2000, 19.

15. Scheibler 2000, 19 σημ. 17.

16. Κατάλογος όλων των σωζόμενων αγγείων με την παραλλαγή αυτή και εξέτασή τους σε σχέση με τις άλλες δύο παραλλαγές σε Manakidou, I A.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια με χορεύτριες του σκύφου στην εικ. 2.

Με βάση τα γνωστά παραδείγματα, με μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζεται η παραλλαγή με τις χορεύτριες σε σειρά, τη μία πίσω από την άλλη, και με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Στις δύο όψεις επαναλαμβάνεται το ίδιο θέμα, όπως συνηθίζεται στα αγγεία της ομάδας αυτής (εικ. 1-2). Απεικονίζεται χορός τριών γυναικών με την υπόκρουση διπλού αυλού τον οποίο παίζει μια γυναίκα-μουσικός. Οι χορεύτριες (εικ. 3) κρατιούνται από τα χέρια και κινούνται με πλατύ διασκελισμό προς τα δεξιά: η φτέρνα του πίσω ποδιού είναι ανασηκωμένη, ενώ του μπροστινού πατά ολόκληρη στο έδαφος. Οι δύο ακριανές ακουμπούν το ελεύθερο χέρι στη μέση τους. Καθώς προχωρούν, προβάλλουν ελαφρά το πάνω μέρος του σώματος. Το κεφάλι, οι βραχίονες και τα πόδια των χορευτριών σχεδιάζονται σε κατατομή, ενώ ο κορμός τους κατενώπιον, αποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο τις συστροφές των μελών και του σώματος. Οι χορεύτριες που απεικονίζονται στη μια πλευρά —εκεῖνη με τη λιγότερο καλή διατήρηση του λευκού χρώματος στα πρόσωπα— δίνουν την εντύπωση ότι είναι πιο κινημένες από εκείνες της άλλης όψης. Όλες φορούν ποδήρη χιτώνα, ζωσμένο στη μέση, και φέρουν ιώδη ταινία στα μαλλιά.

Αντικριστά με αυτές και στραμμένη προς τ' αριστερά στέκεται η αυλητρίδα, κρατώντας με τα δύο χέρια το διπλό αυλό σε σχεδόν οριζόντια θέση

Εικ. 4. Λεπτομέρεια με αυλητρίδα του σκύφου στην εικ. 2.

(εικ. 4). Η μουσικός¹⁷ παριστάνεται πανομοιότυπα σε όλες τις σχετικές σκηνές. Στέκεται ακίνητη και ευθυτενής και πατά σταθερά στο έδαφος, τονίζοντας την προσήλωση και τη δύναμη που απαιτεί το παίξιμο του αυλού¹⁸. Φορά χιτώνα και από πάνω μακρύ μιάτιο και φέρει ιώδη ταινία στα μαλλιά. Κηλίδες και ταινίες λευκού και ιώδους χρώματος υπάρχουν διάσπαρτες σε διάφορα σημεία των ενδυμάτων όλων των γυναικών, δημιουργώντας μια εντύπωση πολυχρωμίας. Το επίθετο λευκό χρώμα διατηρείται καλά στα γυμνά μέρη των μορφών (πρόσωπα με ιώδη κονκίδα για τη δήλωση του ματιού, λαιμοί, χέρια, άκρα πόδια).

Τις λαβές πλαισιώνουν

17. Πρόκειται πάντα για γυναίκα. Η λανθασμένη ερμηνεία της μορφής ως ανδρικής σε ορισμένες δημοσιεύσεις οφείλεται στην απώλεια του επίθετου λευκού από το πρόσωπό της.

18. Για τη μορφολογία και το παίξιμο του αυλού βλ. K. Schlesinger, *The Greek Aulos*, Λονδίνο 1939. M. Wegner, *Das Musikleben der Griechen*, Βερολίνο 1949, 52-58. D. Paquette, *L' instrument de musique dans la céramique de la Grèce antique*, Παρίσι 1984, 23-61. Σ. Μιχαηλίδη, *Εγκυκλοπαίδεια της αρχαίας ελληνικής μουσικής*, Αθήνα 1989², 62-69 λ. αυλός. Γ. Καϊμάκης, *Ο αρχαίος ελληνικός δίαυλος*, Αθήνα 1993. Th. J. Mathiesen, *Apollo's Lyre. Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages*, Lincoln - Λονδίνο 1999, 177-222. M. L. West, *Αρχαία ελληνική μουσική*, μτφ. Σ. Κομνηνός, Αθήνα 1999, 115-150. Μουσών δώρα 2004, 166-170. Πολλά λατρευτικά δρώμενα, ανάμεσά τους και χοροί, εκτελούνταν με τη μουσική συνοδεία των αυλών: H. Brand, *Griechische Musikanten im Kult. Von der Frühzeit bis zum Beginn der Spätklassik*, Dettelbach 2000, 140-144. A. Zschätzsch, *Verwendung und Bedeutung griechischer Musikinstrumente in Mythos und Kult*, Rahden 2002, 139-144.

δύο Σφίγγες καθισμένες στα πίσω πόδια και στραμμένες προς αυτές¹⁹. Επίθετο λευκό χρώμα καλύπτει το πρόσωπο και το λαιμό τους και κηλίδες ιώδους χρώματος ποικίλουν το σώμα και τα φτερά. Η χάραξη είναι περιορισμένη και αρκετά αμελής, τόσο στα ενδύματα των γυναικών όσο και στο στήθος και τα φτερά των Σφιγγών.

Η συγκεκριμένη σκηνή, παρά τις σχεδιαστικές της αδυναμίες, αποτυπώνει ένα σχετικά σπάνιο θέμα με αποκλειστικά γυναικεία συμμετοχή και προβάλλει δύο γνωστούς και από άλλα εικονιστικά συμφραζόμενα γυναικείου ρόλους, της χορεύτριας και της μουσικού, σ' έναν ασυνήθιστο συνδυασμό που πρέπει να έχει ιδιαίτερη σημασία. Η ήρεμη κίνηση, ο ρυθμικός βηματισμός και το πιάσιμο των χεριών μαρτυρούν ότι ο χορός που εκτελείται είναι συρτός και σχετικά αργός και ότι, παρά τη γραμμική διάταξη των χορευτριών, μάλλον υπονοείται ένας κυκλικός (κύκλιος) χορός²⁰. Είναι, ωστόσο, δύσκολο να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια για ποιο είδος χορού πρόκειται και να του δώσουμε ένα αρχαίο ή σύγχρονο όνομα²¹.

Εκτός από την προφανή αντίθεση ανάμεσα στην ακίνητη αυλητρίδα και τις κινημένες χορεύτριες, διαφοροποίηση παρατηρείται και στην ενδυμασία των μορφών: οι χορεύτριες είναι ντυμένες μόνο με ζωμένο χιτώνα, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν αχειρίδωτος ή τουλάχιστον είχε κοντά μανίκια²², ενώ η μουσι-

19. Η πλαισίωση με Σφίγγες είναι η πιο συνηθισμένη στην ομάδα αυτή, ανεξάρτητα από το θέμα της κεντρικής σκηνής. Σπανιότερα συνδυάζονται με ανθήμια, αλλά αυτά μπορεί και να παραλείπονται. Σφίγγες υπάρχουν και σε άλλους σκύφους της ίδιας παραλλαγής (Sk 3 – 7, Sk 10, Sk 11, Sk 19), αλλά μόνο σε έναν από τις άλλες παραλλαγές (Sk 22). Ο χώρος κάτω από τις λαβές μένει ακόσμητος, σε αντίθεση με τους άλλους σκύφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδίου (τύπος Β), βλ. και Scheibler 2000, 34-35.

20. F. Weege, *Der Tanz in der Antike*, Halle 1926, 56-61. L. Séchan, *La danse grecque antique*, Παρίσι 1930, 75. L. B. Lawler, *The Dance in Ancient Greece*, Middletown Conn. 1964, 84-85, 93-94. Μιχαηλίδη, *ό.π.* (σημ. 18) 177-178 λ. κύκλιος. Lonsdale 1993, 118. Μουσών δώρα 2004, 89.

21. Εμπνεύοντας την παράσταση του σκύφου στο Μουσείο Rodin (Sk 5), η Delavaud-Roux 1994, 111, θεωρεί ότι πρόκειται για ένα είδος «ζωναράδικου» ή «τράτας», γιατί οι χορεύτριες μοιάζουν να πιάνονται από τις ζώνες τους. Σύμφωνα όμως με άλλους μελετητές, η καθημιά ακουμπά το χέρι της στο γοφό της μπροστινής, έτσι: G. Franzius, *Tänzer und Tänze in der archaischen Vasenmalerei*, Göttingen 1973, 104. H. Killet, *Zur Ikonographie der Frau auf attischen Vasen archaischer und klassischer Zeit*, Βερολίνο 1994, 49 σημ. 26.

22. Αυτή η τυπική για την περίοδο που εξετάζουμε και βολική ενδυμασία επιλέγεται για τις περισσότερες χορεύτριες στην αγγειογραφία, σε μυθολογικές και «καθημερινές» σκηνές, και υιοθετείται σε όλους τους σκύφους και στις περισσότερες ληκνύθους με ομαδικούς γυναικίους χορούς.

Ωστόσο, σε παραστάσεις από το β' τέταρτο και τα μέσα του βου αι. π.Χ. με διάφορους τελετουργικούς χορούς από τη λατρευτική πραγματικότητα της εποχής, οι χορεύτριες

κός φορά πάντα χιτώνα και μάτιο²³.

Ο αριθμός των χορευτριών στους σκύφους με το ίδιο θέμα ποικίλλει ανάμεσα σε τρεις, τέσσερις και σπανιότερα πέντε²⁴. Μερικές φορές, λόγω έλλειψης χώρου ή αδεξιότητας του αγγειογράφου, οι χορεύτριες της μιας όψης μπορεί να είναι λιγότερες από εκείνες της άλλης²⁵. Συνήθως όλες κοιτάζουν μπροστά και μόνο σε μία σκηνή η δεύτερη και η τέταρτη χορεύτρια στρέφουν το κεφάλι τους προς τα πίσω. Κατά κανόνα κρατιούνται από τα χέρια, αν και σε δύο περιπτώσεις δεν πιάνονται αλλά χορεύουν η μία πίσω από την άλλη²⁶.

φορούν κατά κανόνα πέπλους, όπως σε αγγεία της Ομάδας Burgon (Delavaud-Roux 1994, 32-33 αρ. 4, 101 αρ. 37) ή σε δύο ληκύθους του Ζ. του Άμαση (Lonsdale 1993, 216 εικ. 25. Μ. Τιβέριος, *Αρχαία αγγεία*, Αθήνα 1996, 78-79 αρ. 38-39, 260). Αντίθετα, οι χιτωνίσκοι προτιμούνται για εταιρίες που χορεύουν (για παραδείγματα βλ. I. Peschel, *Die Hetäre bei Symposion und Komos in der attisch-rotfigurigen Vasenmalerei des 6.-4. Jahrh. v. Chr.*, Φραγκφούρτη 1987. C. Reinsberg, *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*, Μόναχο 1989, 80-162) ή για νεαρής ηλικίας χορεύτριες, όπως τα κορίτσια στην ασυνήθιστη σκηνή εκμάθησης χορού σε μια λήκυθο στην Κόρινθο, Αρχαιολ. Μουσείο MP 79 (A. Blair Brownlee, «Attic Black Figure from Corinth: III», *Hesperia* 64 [1995] 353 αρ. 191 πίν. 74) ή τις μικρές Άρκτους στους κρατηρίσκους από τα ιερά της Αρτέμιδος στη Βραυρώνια, την Αθήνα και τη Μουνιχία (L. Ghali-Kahil, «Autour de l' Artemis attique», *AntK* 8 [1965] 20-33 πίν. 1-9. *Της ίδιας*, «Le "cratérisque" d' Artémis et le Brauronion de l' Acropole», *Hesperia* 50 [1981] 253-263 πίν. 62. C. Sourvinou-Inwood, *Studies in Girls' Transitions*, Αθήνα 1988, 41 κ. R. Hamilton, «Alkman and the Athenian Arkeia», *Hesperia* 58 [1989] 449-472. Λ. Παλαιοκρασσά, *Το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας*, Αθήνα 1991, 78-79 πίν. 38, 40. Lonsdale 1993, 187-190). Χιτωνίσκους φοράν και οι δύο προφανώς νεαρές χορεύτριες, που κρατούν «τροχό» δελφινιών σε κάθε χέρι, στη δυσσερμηνευτή αποσπασματική παράσταση ενός κλειστού αγγείου από την αθηναϊκή Αγορά, Μ. Αγοράς P 15390 (M. B. Moore – M. Z. Pease-Philippides, *The Athenian Agora XXIII. Attic Black-figured Pottery*, Princeton 1986, 321 αρ. 1900 πίν. 121). Σ' ένα μεγάλο σκύφο (Κατηγορία Λευκού Ερωδιού) του Ζ. του Θησέα στο Ερμιτάζ Β 4498 (Κ. C. Gorbunova, *Cernofigurnye vazi v Ermitaze*, Leningrad 1983, 148-149 αρ. 118) συνδυάζονται μάλιστα δύο διαφορετικά είδη ενδυμασίας στις χορεύτριες, καθώς οι τέσσερις που χορεύουν υπό τον ήχο δίαυλου στη μια πλευρά του αγγείου φορούν χιτωνίσκους, ενώ οι πέντε που κινούνται υπό τον ήχο λύρας στην άλλη πλευρά φορούν ποδήρεις χιτώνες.

23. Ανάλογη ενδυμασία έχουν οι αυλητρίδες και σε άλλες σκηνές, όπως σε συμπόσια, κώμους και σκηνές μουσικής στο γυναικωνίτη.

24. Από τρεις χορεύτριες σε κάθε όψη στους σκύφους του Βατικανού (Sk 3) και της Μπολώνια (Sk 4). Από τέσσερις στα αγγεία του Πολυγύρου (Sk 1), της συλλογής Ross (Sk 6), της Ελευσίνας (Sk 11) και άγνωστου τόπου φύλαξης (Sk 19). Από πέντε στο σκύφο της συλλογής Rodin (Sk 5).

25. Σε τρεις από τους σκύφους αυτούς (Sk 7, Sk 8, Sk 10) εικονίζονται πέντε και τέσσερις χορεύτριες στη μία όψη και από μία χορεύτρια λιγότερη στην άλλη όψη αντίστοιχα.

26. Στο σκύφο του Εθνικού Μουσείου (Sk 7) ακουμπούν το δεξί χέρι στη μέση και προβάλλουν το αριστερό με την παλάμη ανασηκωμένη προς τα εμπρός. Στο σκύφο της Ρόδου (Sk 8), παρά την κακή διατήρηση του λευκού, τα χέρια τους μάλλον δεν ενώνονται αλλά

Εικ. 5. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 460. Από την Τανάγρα.

Σ' έναν από τους σκύφους αυτούς μάλιστα, η πρώτη χορεύτρια προπορεύεται των άλλων και φαίνεται να ξεχωρίζει ως η επικεφαλής του χορού²⁷ (εικ. 5). Στον ίδιο σκύφο όλες οι χορεύτριες φορούν στεφάνι από κισσόφυλλα στα μαλλιά²⁸, αντί για τη συνηθισμένη ταινία.

Αναπόσπαστο στοιχείο των παραστάσεων αποτελεί η αυλητρίδα²⁹. Η

είναι απλώς προτεταμένα. Και στα δύο αγγεία, ο μη-κανονικός τρόπος παράταξης των χορευτριών πρέπει να οφείλεται σε σχεδιαστική αδυναμία των αγγειογράφων παρά σε κάποια διάθεση πρωτοτυπίας εκ μέρους τους.

27. Πάλι στο σκύφο του Εθνικού Μουσείου (Sk 7). Πρβλ. και την «Αγρησιχόρα» που αναφέρεται ως αρχηγός και χορηγός του χορού των κοριτσιών στο γνωστό παρθένειο του Αλκμάννα: Lonsdale 1993, 196-202.

28. Στεφάνια από κισσόφυλλα φορούν ενίοτε και οι χορεύτριες σε σκηνές ομαδικών γυναικείων χορών σε άλλα σύγχρονα αγγεία, όπως σε σκύφους (π.χ. Ερμιτάζ Β 4498, Gorbunova, *ό.π.* [σημ. 22]), οινόχοδες (π.χ. Μόναχο, Antikensammlungen 1821: ABV 431, 2. CVA München 12, πίν. 28, 1-4), ληκύθους (π.χ. ιδιωτ. συλλογή Lichtenhahn: M. Kunze [επιμ.], *Griechische Vasen aus der Slg. Lichtenhahn*, Αμβούργο 2002, 8-9) και αμφορείς με λαιμό (π.χ. Würzburg, Martin von Wagner Museum L 213: ABV 395, 6. E. Langlotz, *Griechische Vasen in Würzburg*, Μόναχο 1932, 38 αρ. 213 πίν. 40, 52). Είναι, ωστόσο, υπερβολικός και άκριτος ο χαρακτηρισμός όλων αυτών των χορευτριών ως μυθικών «Μαινάδων» ή άλλων μυθικών μορφών, όπως διαβάζουμε συχνά στις περιγραφές των σχετικών αγγείων. Οι παραπάνω σκηνές παρουσιάζουν σημαντικές αναλογίες με εκείνες των σκύφων που εξετάζουμε.

29. Είναι επίσης παρούσα στις άλλες δύο παραλλαγές των γυναικείων χορών στους σκύφους με τις πιο ελεύθερες χορευτικές εκτελέσεις (εκτός από το Sk 30), σχετικά βλ.

απουσία της από ορισμένες σκηνές οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, σε κακό υπολογισμό του διαθέσιμου χώρου εκ μέρους του αγγειογράφου στα πιο πρόχειρα σχεδιασμένα αγγεία ή ίσως σε συνειδητή επιλογή του στις πιο επιμελημένες σκηνές³⁰.

Μόνο σ' έναν από τους σκύφους της ομάδας μας, υπάρχει μια, έστω και αόριστη, τοπογραφική αναφορά για το πού μπορεί να τελούνταν οι χοροί αυτοί. Στο σκύφο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πολυγύρου (εικ. 6), ένας λεπτός δωρικός κίονας απεικονίζεται σε κάθε όψη, πίσω από την τελευταία χορεύτρια. Το μοναδικό αυτό αρχιτεκτονικό στοιχείο ορίζει το αριστερό άκρο της παράστασης. Τόσο ο κίονας όσο και οι τρεις κόκκινες ταινίες που φαίνονται κρεμασμένες στο βάθος της σκηνής δίνουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στη

Manakidou.

Η απεικόνιση αυλητριδών δεν είναι τόσο συνηθισμένη στα μελανόμορφα αγγεία και συνήθως παριστάνονται να ψυχαγωγούν τους συμποσιαστές ή να συνοδεύουν με τη μουσική τους άνδρες κωμαστές και τις επαγγελματίες χορεύτριες. Για παραδείγματα σε σκύφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδίου βλ. Ure, *ό.π.* (σημ. 5) 90 πίν. 4-5. Scheibler 2000, 24 πίν. 6, 1-2, 37 πίν. 5, 5-6. Μουσών δώρα 2004, 182 αφ. 73. Ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση μιας οφθαλμωτής κύλικας από το εργαστήριο του Νικοσθένη με δύο καθιστές γυναίκες μουσικούς, μια αυλητρίδα και μια λυρίστρια, στο Milwaukee Public Museum N 17928/22266: W. G. Moon – L. Berge (επιμ.), *Greek Vase Painting in Midwestern Collections*, Σικάγο 1979, 88-89 αφ. 52.

Αξίζει, ωστόσο, να επισημάνουμε εδώ και μια άλλη ομάδα υστεροαρχαϊκών παραστάσεων όπου όλα τα απεικονιζόμενα πρόσωπα είναι γυναίκες και στις οποίες μια αυλητρίδα, με την ίδια ακριβώς στάση και αμφίεση που περιγράψαμε στους σκύφους, καθοδηγεί μουσικά τις χορεύτριες. Μερικά παραδείγματα: Οινοχόη στο Essen, Folkwang Museum A 22: H. Froning, *Katalog der griechischen und italischen Vasen*, Essen 1982, 142-147 αφ. 58. Οινοχόη στην Αθήνα, ιδιωτ. συλλογή Βλάχγκαλη: A. Ανδρειωμένου, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά, πίν. 454 (στο μέσο). Οινοχόη στο Bollingen, ιδιωτ. συλλογή R. Blatter (φωτογρ. στο Αρχείο Beazley). Λήκυθος στο Εμπόριο Αρχαιοτήτων του Λονδίνου: Bonhams 6/7/1993, 54 αφ. 318. Λήκυθος με λευκό βάθος του Ψίακα στο Παρίσι, ιδιωτ. συλλογή Jameson: G. Richter, «A Kyathos by Psiak in the Museo Poldi-Pezzoli», *AJA* 45 (1941) 588, 591 εικ. 10-11. *ABV* 293, 11. *Addenda* 76. Και μια σειρά από αλάβαστρα με λευκό βάθος του Ζ. του Εμπορίου: C. H. E. Haspels, *Attic Black-Figured Lekythoi*, Παρίσι 1936, 263 αφ. 13, 15, 17, 265 αφ. 4-5. Gorbunova, *ό.π.* (σημ. 22) 187 αφ. 161.

Πολύ πιο συχνή είναι βέβαια η απεικόνιση αυλητριδών σε σκηνές με εκμάθηση μουσικής και χορού από γυναίκες στα ερυθρόμορφα αγγεία, σχετικά βλ. A. Vazaki, *Mousike Gyne. Die musisch-literarische Erziehung und Bildung von Frauen im Athen der klassischen Zeit*, Möhnsee 2003, 46-60, 120-121, 168-172. Για επαγγελματίες αυλητρίδες, την κοινωνική θέση και τις απεικονίσεις τους βλ. J. Davidson, *Αρχαίοι Αθηναίοι: ηδονές, καταχρήσεις και πάθη*, μτφ. X. Παπαδημητρίου, Αθήνα 2003, 133-135, 149. S. Lewis, *The Athenian Woman. An Iconographic Handbook*, Λονδίνο 2002, 95-97. A. Bélis, *Η καθημερινή ζωή των μουσικών στην αρχαιότητα*, μτφ. Σ. Βλοντάκης, Αθήνα 2004, 51-62.

30. Παραλείπεται μόνον από τρεις ανέραιους σκύφους (Sk 7, Sk 8, Sk 10).

χορευτική επέλευση των γυναικῶν. Τον κίονα, με διαφορετική ὅμως χρήση, τον ξαναβρίσκουμε σε τρεις σκύφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδιού (εικ. 7) καθώς και σε μία κύλικα με την παράσταση μιας πιο ελεύθερης παραλλαγῆς

Εικ. 6. Πολύγυρος, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 373 (συλλ. Λαμπρόπουλου).

Εικ. 7. Λαμία, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. ευρ. 2154. Από το Μαρτίνο.

του γυναικείου χορού³¹. Πρόκειται επίσης για δωρικό κίονα, αλλά εκεί δεσπόζει στο μέσο της σκηνης, καλύπτεται εν μέρει από ένα βαρύ ύφασμα και αποτελεί το στήριγμα απ' όπου κρέμεται ένα διονυσιακό προσωπείο³². Μήπως και στην περίπτωση μας με τον απλό κίονα εννοείται κάτι ανάλογο ή έχουμε μόνο μια ένδειξη για την τέλεση του χορού σ' έναν οροθετημένο χώρο³³;

Διάφορα αρχιτεκτονικά στοιχεία απεικονίζονται σπάνια στα μελανόμορφα αγγεία, γι' αυτό αξίζει ν' αναφέρουμε την παρουσία δωρικών κίωνων σε μία μελανόμορφη κύλικα και σε τρεις μελανόμορφες ληκύθους³⁴, επίσης με γυναικείους χορούς και σύγχρονες με τους σκύφους που εξετάζουμε. Στην κύλικα (εικ. 8) εικονίζεται ένας μόνο κίονας, στο δεξί άκρο της μίας πλευράς, προς τον οποίο κατευθύνονται με ελεύθερες κινήσεις οι τέσσερις χορεύτριες και είναι στραμμένη η αυλητρίδα. Στις δύο από τις ληκύθους, οι γυναίκες χορεύουν ανάμεσα στους κίονες που ανήκουν σε κάποιο στωϊκό οικοδόμημα

31. Βλ. Scheibler 2000, 23. Batino, *ό.π.* (σημ. 5) 60-61. Manakidou, Κατάλογος I C (Sk 33-35) και Κατάλογος II C (Sch 10). Το διονυσιακό προσωπείο ανατημένο σε δωρικό κίονα, γύρω από τον οποίο χορεύουν Σάτυρος και Μαινάδα, παριστάνεται και στους εξής σκύφους: Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο 498, του Ζ. του Θησέα: CVA Αθηνών 1, πίν. 4, 1-3. K. G. Kachler, *Zur Entstehung und Entwicklung der griechischen Theatermaske während des 6. und 5. Jhs. v. Chr. im Beginn des europäischen Theaters*, Basel 1991, 43 εικ. 15-17. Frontisi-Ducroux 1991, 141-142 εικ. 79. Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptothek 2759, της Κατηγορίας του Πιστία: ABV 628, 16. *Addenda* 145.

32. Frontisi-Ducroux 1991, 167-170, 178-201, 220-225. A. Henrichs, «He has a God in him: Human and Divine in the modern Perception of Dionysus», στον τόμο: T. H. Carpenter – C. A. Faraone (επιμ.), *Masks of Dionysus*, Ithaca 1993, 36-38. F. Frontisi-Ducroux, «Retour aux “Vases des Lénéennes”», στον τόμο: B. Bravo, *Pannychis e Simposio. Feste private notturne di donne e uomini nei testi letterari e nel culto*, Πίζα 1997, 126, 130-131.

33. Τον προβληματισμό για την ένταξη των διονυσιακών σκηνών σε κλειστούς ιερούς ή υπαίθριους χώρους εξετάζει η Moraw 1998, 211-243, και ειδικά για την απεικόνιση αρχιτεκτονικών στοιχείων (κίονες, βωμοί, περιρραντήρια) σε αυτές, *ό.π.*, 221-223.

34. Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης 754: Α. Μαργακού, *Αρχαία ελληνική τέχνη. Συλλογή Ν. Π. Γουλιανδρή*, Αθήνα 1985, 95 αο. 136. Δήλος, Αρχαιολ. Μουσείο Β 6.135 (από το Ηράϊον): Haspels, *ό.π.* (σημ. 29) 254 αο. 1. Ch. Dugas, *Délos X. Vases de l' Héraion*, Παρίσι 1928, 175 αο. 568 πίν. 41, 69. Altenburg, Lindenau Museum 215 (από τη Σικελία): CVA Altenburg 1, πίν. 41, 10-12. Εμπόριο Αρχαιοτήτων: *Kunst der Antike. Galerie G. Puhze*, Freiburg 1977, αο. 118. Αναλυτικά για την ερμηνεία των σκηνών αυτών βλ. Manakidou. Ανάλογο σκηνικό υποδηλώνουν και οι κίονες που απεικονίζονται σε μερικές σκηνές χορού με τα μέλη του διονυσιακού θιάσου, επίσης σε υστεροαρχαϊκές ληκύθους. Στα παραδείγματα που παραθέτει η Moraw 1998, 110-111, μπορούν να προστεθούν: Τάρας, Museo Archeol. Nazionale 4429: L. Masiello (επιμ.), *Catalogo del Museo Nazionale Archeologico di Taranto I, 3: Atleti e guerrieri. Tradizioni aristocratiche a Taranto tra VI e V secolo A.C. Κατάλογος έκθεσης Taranto 1994*, Taranto 1997, 307 αο. 85.1. *Ιδωτ. συλλογή Theodor*: P. Heesen, *The J. L. Theodor Collection of Attic Black-Figure Vases*, Άμστερνταμ 1996, 83-84 αο. 13 εικ. 34α-β.

Εικ. 8. Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης αρ. ευρ. 754 (συλλ. Ευταξία).

και στηρίζουν ένα επιστύλιο με τρίγλυφα και μετόπες. Στην τρίτη λήκυθο, ο χορός των τεσσάρων γυναικών ορίζεται δεξιά και αριστερά από έναν κίονα, που μοιάζει πολύ με τον αντίστοιχο στο σκύφο του Πολυγύρου. Οι ίδιες παραστάσεις μάς προσφέρουν και ορισμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες που οδηγούν με μεγαλύτερη ασφάλεια στο διονυσιακό κόσμο, όπως τα στεφάνια από κισσόφυλλα που φοράν οι περισσότερες χορεύτριες, ο θύρσος που κρατά μία και τα κρόταλα που κρατάν δύο από αυτές, ο τράγος και το αιλουροειδές που συνοδεύουν ορισμένες από τις γυναίκες.

Οι τρεις από τις παραπάνω σκηνές εντάσσονται σε μια ομάδα υστεροαρχαϊκών μελανόμορφων ληκύθων στις οποίες αρκετά συχνά απεικονίζονται αμιγείς γυναικείοι χοροί που μπορούν να συγκριθούν με τους χορούς των σκύφων, παρά το διαφορετικό τρόπο εκτέλεσής τους. Άμεση σχέση με τους τελευταίους φαίνεται ότι έχουν οι λήκυθοι στις οποίες οι γυναίκες χορεύουν γύρω από ένα διπλό διονυσιακό προσωπείο, αναρτημένο από έναν κίονα στο κέντρο της σκηνής³⁵. Οι χορεύτριες δεν πιάνονται από τα χέρια και εικονίζο-

35. Οι περισσότερες ανήκουν στο Ζ. του Αίωνα και στο εργαστήριό του. Ορισμένες από τις πιο προσεγμένες παραστάσεις αποδίδονται στο Ζ. του Μαρθώνα, ο οποίος δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση στις διονυσιακές σκηνές με χορούς. Οι σχετικές σκηνές έχουν συγκεντρωθεί και σχολιαστεί εκτενώς από τη Frontisi-Ducroux 1991, 101-135. Πιο συνοπτικά: R. Osborne, «The Ecstasy and the Tragedy: Varieties of Religious Experience in Art, Drama and Society», στον τόμο: C. Pelling (επιμ.), *Greek Tragedy and the Historian*, Οξφόρδη 1997, 204-205, 210. Killet, *ό.π.* (σημ. 21) 137-138. Moraw 1998, 74-75, 187-189.

νται συνήθως ανά ζεύγη στραμμένες προς την εικόνα του θεού, την οποία χαιρετούν ή προσφωνούν με ζωηρές χειρονομίες. Σε μερικές σκηνές είναι παρούσα και μια αυλητρίδα³⁶, κάτι που ενισχύει τη σύνδεσή τους με τις παραστάσεις των σκύφων. Στις υπόλοιπες ληκύθους, το προσώπειο παραλείπεται και οι γυναίκες χορεύουν προς διάφορες κατευθύνσεις με έντονα κινημένα χέρια και μεγάλο βηματισμό³⁷. Και στις δύο περιπτώσεις, οι χορεύτριες ενδέχεται να κρατούν κρόταλα, θύρσους ή κληματίδες, να φορούν στεφάνια από κισσό στα μαλλιά και δορές ζώων πάνω από το χιτώνα τους. Μερικές φορές μπορεί να συνοδεύονται από διάφορα ζώα, όπως αναφέραμε και πιο πάνω³⁸. Εξαιτίας των εξωτερικών τους χαρακτηριστικών, συχνά οι μορφές αυτές ερμηνεύονται ως μυθικές Μαινάδες.

Ωστόσο, ορισμένα από τα εικονογραφικά στοιχεία που προαναφέρθηκαν δεν συνδέονται αποκλειστικά με τις Μαινάδες. Τα κρόταλα³⁹ αποτελούν ένα πολύ κοινό μουσικό όργανο που συνοδεύει διάφορες χορευτικές επιδείξεις και τα κρατούν όχι μόνο γυναίκες αλλά και άνδρες, ακόμη και διάφορες μυθολογικές μορφές. Τα στεφάνια από κισσόφυλλα⁴⁰ δηλώνουν ασφαλώς τη διονυσιακή ατμόσφαιρα μιας σκηνής, αλλά δεν ανήκουν αποκλειστικά στους μυθικούς ακολούθους του Διονύσου. Κισσοστεφανωμένοι απεικονίζονται συχνά οι άνδρες συμποσιαστές και κωμιαστές καθώς και οι γυναίκες μουσικοί και χορεύτριες που τους ψυχαγωγούν ή που συμμετέχουν σε άλλες εορταστικές εκδηλώσεις και μουσικούς αγώνες. Ακόμη και οι νεβρίδες ή διάφορες δορές ζώων φοριούνται περιστασιακά από χορεύτριες που απεικονίζονται

36. Π.χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο 464: *ABV* 553, 392. *Para* 281. Frontisi-Ducroux 1991, 103 εικ. 46α. Αθήνα, Μουσείο Κεραμεικού: Frontisi-Ducroux 1991, 126 εικ. 65α.

37. Ζυρίχη, *Archäol. Sammlung der Universität* 2331: *CVA* Zürich 1, πίν. 17, 10-13 και 17-19. Αγ. Πετρούπολη, Ερμιτάζ 1435: *Haspels*, *ό.π.* (σημ. 29) 223 αφ. 37. Θήβα, Αρχαιολ. Μουσείο R.80.24: *CVA* Thebes 1, πίν. 64, 1-3. Toronto, Royal Ontario Museum 323: *CVA* Toronto 1, πίν. 27, 1-3. Αθήνα, συλλογή Βλαστού: *Haspels*, *ό.π.* (σημ. 29) 119, 231 πίν. 40, 3. Συρακούσες, *Museo Archeol. P. Orsi*: *ABV* 706, 399 ter. Πράγα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο 778: *CVA* Prague 1, 45, 2-4. Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 57.12.13: *Para* 269. Αγορά Αρχαιοτήτων στο Παρίσι: *ABV* 709, 21. Και άλλα παραδείγματα πιο πάνω, σημ. 28.

38. Για τη σχέση των «Μαινάδων» με διάφορα ζώα βλ. *Moraw* 1998, 161-181. Η παρουσία των ζώων δεν ανάγει απαραίτητα τις χορεύτριες αυτές σε μυθικό επίπεδο, αλλά αντίθετα τονίζει την αμφισημία του διονυσιακού χώρου και της ταυτότητας των απεικονιζόμενων γυναικών, έτσι και η Frontisi-Ducroux στον τόμο: *Bravo*, *ό.π.* (σημ. 32) 132.

39. *Wegner*, *ό.π.* (σημ. 18) 62-63, 212-214. *Paquette*, *ό.π.* (σημ. 18). *Μιχαηλίδης*, *ό.π.* (σημ. 18) 175 λ. κρόταλα. *West*, *ό.π.* (σημ. 18) 172-173.

40. *M. Blech*, *Studien zum Kranz bei den Griechen*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1982, 74, 184-188.

μαζί με ανώνυμους χορευτές σε σκηνές κώμων⁴¹.

Εύλογα προκύπτει λοιπόν το ερώτημα, εάν απεικονίζονται τόσο στους σκύφους όσο και στις ληκύθους οι μυθικές συνοδοί του Διονύσου, δηλαδή Νύμφες ή Μαινάδες, είτε οι θνητές θιασώτριες του θεού, δηλαδή οι γυναίκες της Αθήνας, κατά την εκτέλεση γιορταστικών χορών προς τιμή του. Μπορεί από τη μελανόμορφη αγγειογραφία ν' απουσιάζουν οι σκηνές των εκστατικών χορών που εκτελούν συχνά οι ακόλουθες του Διονύσου στα ερυθρόμορφα αγγεία⁴², δεν λείπουν όμως οι παραστάσεις χορών με πιο ελεύθερες και ζωηρές κινήσεις, που αυξάνονται σημαντικά γύρω στα τέλη του βου και στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Ανάμεσά τους, μια πολυάριθμη ομάδα αποτελούν οι μελανόμορφες σκηνές με γυναίκες που χορεύουν συνήθως ανά δύο ή σε μεγαλύτερες ομάδες, άλλοτε με τη συνοδεία Σατύρων και άλλοτε μόνες τους⁴³, όπως στις ληκύθους. Εκεί όπου συμμετέχουν και Σάτυροι ως χορευτές ή μουσικοί, οι χορεύτριες χαρακτηρίζονται με μεγαλύτερη ασφάλεια ως Μαινάδες. Αββαιότητα για την ερμηνεία των χορευτριών υπάρχει όταν αυτές εμφανίζονται μόνες τους και μάλιστα χωρίς τα εξωτερικά γνωρίσματα ή σύμβολα των μυθικών Μαινάδων.

Οι σκηνές χορού κρατούν ξεχωριστή θέση στη γυναικεία εικονογραφία, είτε πρόκειται για μεικτές παραστάσεις, στις οποίες οι χορεύτριες συνδυάζονται με άνδρες χορευτές —κωμαστές ή συμποσιαστές—, είτε πρόκειται για χορευτικά δρώμενα με αποκλειστικά γυναικεία συμμετοχή. Στην πρώτη περίπτωση δηλώνονται ασφαλώς εταιρίες ή επαγγελματίες χορεύτριες. Στη δεύτερη ομάδα, μπορεί η ταυτότητα των απεικονιζόμενων γυναικών να είναι ορισμένες φορές ασαφής, συχνά όμως μπορούν να ταυτιστούν με ευυπόληπτες Αθηναίες δέσποινες. Η ομάδα αυτή είναι σαφώς πιο ολιγάριθμη αλλά και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για τη μελέτη του γυναικείου τρόπου ζωής και των

41. Αρχετά συχνές είναι τέτοιες σκηνές στους «τυρρηνικούς» και τους Νικοσθενικούς αμφορείς, για παραδείγματα βλ. J. Klüiver, *The Tyrrhenian Group of Black-Figure Vases*, Amsterdam 2003, 98-99. V. Tosto, *The Black-figure Pottery Signed NIKOSTHENES EPOIESEN*, Αμστερντάμ 1999, 218-219 πίν. 90, 116-117.

42. L. B. Lawler, «The Maenads: A Contribution to the Study of the Dance in ancient Greece», *MemAcRom* 6 (1927) 69-112. Weege, *ό.π.* (σημ. 20) 69-97. M. W. Edwards, «Representations of Maenads on Archaic Red-Figure Vases», *JHS* 80 (1960) 78-87. A. Schöne, *Der Thiasos. Eine ikonographische Untersuchung über das Gefolge des Dionysos in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jhs. v. Chr.*, Göteborg 1987, 111-115. M. H. Delavaud-Roux, *Les danses dionysiaques en Grèce antique*, Aix-en-Provence 1995, 12-31. Moraw 1998, 82-99.

43. Schöne, *ό.π.* (σημ. 42) 89-111. Moraw 1998, 43-45, 106-108. Batino, *ό.π.* (σημ. 5) 49-50, 63.

γυναικείων δραστηριοτήτων και εδώ εντάσσονται οι σκηνές των σκύφων και των ληκύθων με τους κύκλιους και τους ελεύθερους χορούς.

Αμιγείς γυναικείοι χοροί εμφανίζονται στην αττική τέχνη ήδη από τα ύστερα γεωμετρικά χρόνια (τελευταίο τέταρτο 8ου αι. π.Χ.) και αυξάνουν προοδευτικά στη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ. στα πρωτοαττικά αγγεία⁴⁴. Οι χορεύτριες πιάνονται από τα χέρια και συνήθως κρατούν κλαδιά ή στεφάνια. Σε ορισμένα αγγεία οι χοροί είναι μεικτοί, δηλαδή οι γυναίκες εναλλάσσονται με άνδρες-χορευτές ή απεικονίζονται αντικριστές με ανάλογη ομάδα ανδρών-χορευτών. Περιστασιακά το χορό τους συνοδεύει η μουσική αυλού ή λύρας και ο μουσικός είναι πάντα άνδρας⁴⁵.

Παράλληλα με τα πρώιμα αττικά αγγεία, στη διάρκεια του 7ου και του 6ου αι. π.Χ., γυναικείοι κύκλιοι χοροί απεικονίζονται επίσης σε μεγάλου μεγέθους γραπτά και ανάγλυφα αγγεία από εργαστήρια της Εύβοιας, των Κυκλάδων και της Ανατολικής Ελλάδας, καθώς και σε μελανόμορφα κορινθιακά αγγεία μικρών διαστάσεων (αλάβαστρα, φλασσιά, πυξίδες, όλπες, κοτύλες). Σε ορισμένες σκηνές ο χορός εκτελείται με τη συνοδεία της μουσικής αυλού που παίζει ένας ή μία μουσικός και μερικές φορές συνδυάζεται με άλλα δρώμενα, όπως πομπές, θυσίες και προσφορές. Οι περισσότερες από τις παραστάσεις αυτές έχουν συσχετιστεί με θρησκευτικές τελετές, οι οποίες λάμβαναν χώρα στα ιερά διαφόρων θεοτήτων που είχαν ιδιαίτερες σχέσεις με τον κόσμο των γυναικών⁴⁶.

44. Για γεωμετρικές και πρωτοαττικές παραστάσεις γυναικείων χορών βλ. R. Tölle, *Frühgriechische Reigentänze*, Waldsassen 1964. M. Wegner, *Musik und Tanz* (ArchHom III, Kap. U), Göttingen 1968, 49-65. G. Wickert-Micknat, *Die Frau* (ArchHom III, Kap. R), Göttingen 1982, 22-35. T. Rombos, *The Iconography of Attic Late Geometric II Pottery*, Jonsered 1988, 345-351. Delavaud-Roux 1994, 17-19.

45. Λυριστής σε λουτροφόρο-υδρία στην Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολ. Μουσείο 313 και αυλητής σε λουτροφόρο-αμφορέα του Ζ. του Αναλάτου στο Παρίσι, Λούβρο CA 2985: M. Denoyelle, «Le peintre d' Analatos: Essai de synthèse et perspectives nouvelles», *AntK* 39 (1996) 86 αρ. 11 και 25, πίν. 14, 3 και 15, 1. Πρβλ. και το μουσικό που παίζει διπλό αυλό ανάμεσα στις σειρές των χορευτών, εναλλάξ ανδρών-γυναικών ή μόνο γυναικών, σε αποσπ. ανάγλυφο πίθο από το Ξώμπουργο της Τήνου: Μουσών δώρα 2004, 248-249 αρ. 118. Ως λυριστής εμφανίζεται και ο Θησέας που οδηγεί το μεικτό χορό δεκατεσσάρων κοριτσιών και αγοριών στον κρατήρα François: E. Simon, *Die griechischen Vasen*, Μόναχο 1981², 72-73 εικ. 2.

46. Διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί για τη σημασία των χορών αυτών και τις αποδέκτριες θεές τους. Για ευβοϊκά και κυκλαδικά αγγεία: Delavaud-Roux 1994, 100 αρ. 36. E. Simantoni-Bournia, *La céramique grecque à reliefs. Ateliers insulaires du VIIIe-VIe siècle av. J.-C.*, Γενεύη 2004. Για σαμιακή υδρία: Vazaki, *ό.π.* (σημ. 29) 152. Για κλαζομενισκά αγγεία: Delavaud-Roux 1994, 105-109. Lewis, *ό.π.* (σημ. 29) 46. Για κορινθιακά αγγεία: I. Jucker, «Frauenfest in Korinth», *AntK* 6 (1963) 47-61 πίν. 17-23. D. Callipolitis-Feytmans, «Déméter,

Μια σύντομη επισκόπηση των αττικών μελανόμορφων αγγείων με γυναικείους κύκλιους χορούς⁴⁷ δείχνει ότι και οι αττικές παραστάσεις εντάσσονται κατά κανόνα σε λατρευτικό πλαίσιο. Από τις γραπτές πηγές γνωρίζουμε ότι οι χορευτικές επιδείξεις των γυναικών εκτελούνταν με διάφορες αφορμές και ότι οι περισσότερες σχετίζονταν με θρησκευτικές γιορτές και τελετουργίες, στις οποίες συμμετείχαν είτε ως κορίτσια και έφηβες, δηλαδή παρθένοι, είτε ως παντρεμένες γυναίκες⁴⁸. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι συχνά μελανόμορφα αγγεία με σχετικές παραστάσεις βρίσκονται σε ιερά θεοτήτων που προστάτευαν τις γυναίκες όλων των ηλικιών, όπως της Αρτέμιδος στην Αττική (Βραυρώνια, αθηναϊκή Ακρόπολη, Μουνιχία), της Νύμφης στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, της Δήμητρας και της Κόρης στην Κόρινθο και την Έλευσινα, σε Ηραία (π.χ. Δήλου, Περαχώρας, Σάμου) και σε Αρτεμίσια (π.χ. Θάσου), και τότε οι απεικονιζόμενοι χοροί προφανώς σχετίζονται με τις λατρευτικές τελετουργίες στις οποίες συμμετείχαν οι θιασώτριες των θεαινών αυτών⁴⁹. Συμβολική σημασία είχαν επίσης οι χοροί του υμεναίου που τελούνταν από τις γυναίκες με αφορμή τις γαμήλιες τελετές⁵⁰ και αποτελούσαν μία από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις της γυναικείας κοινωνικής ζωής.

Η συμμετοχή των γυναικών της Αθήνας στη λατρεία του Διονύσου είναι

Coré et les Moires sur des vases corinthiens», *BCH* 94 (1970) 45-65. Franzius, *ό.π.* (σημ. 21) 101-102. Delavaud-Roux 1994, 102-103. E. Pemberton, «Wine, Women and Song: Gender Roles in Corinthian Cult», *Kernos* 13 (2000) 85-106. Για ντόπια μελανόμορφα από το Αρτεμίσιο της Θάσου: A. Coulié, *La céramique thasienne à figures noires*, Παρίσι 2002, 112, 123-124.

47. Γενικά για τους γυναικείους χορούς και τους διάφορους τρόπους απόδοσής τους στα αττικά μελανόμορφα αγγεία: G. Prudhommeau, *La danse grecque antique*, Παρίσι 1965, 375-377. Franzius, *ό.π.* (σημ. 21) 101-105. Delavaud-Roux 1994, 17, 101-113. Killet, *ό.π.* (σημ. 21) 47-54.

48. Cl. Calame, *Choruses of Young Women in Ancient Greece*, Lanham MD 1997, 90-141. Lonsdale 1993, 169-205. Batino, *ό.π.* (σημ. 5) 219-221.

49. Για αναφορές σε σχετικά μελανόμορφα αγγεία από ιερά γυναικείων θεοτήτων βλ. πιο πάνω σημ. 22 και 46. Από το ιερό της Νύμφης στην Αθήνα: X. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, «Ανασκαφή Ν. Ακροπόλεως. Μελανόμορφη κεραμική», *ΑΔ* 27 (1972) Α', Μελέται, 203, 210-212, 220. *Της ίδιας, Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες λουτροφόροι*, Αθήνα 1997, 202-205. Από την Κόρινθο: E. Pemberton, *Corinth XVIII, 1: The Sanctuary of Demeter and Kore. The Greek Pottery*, Princeton 1989, 87-88 αφ. 192 πίν. 21. Από τη Δήλο: Dugas, *ό.π.* (σημ. 34) 173 αφ. 555, 174 αφ. 567 πίν. XLII. Από την Περαχώρα: T. J. Dunbabin, *Perachora II. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*, Oxford 1962, 337-338 αφ. 3637.

50. Prudhommeau, *ό.π.* (σημ. 47) 320-323. Lonsdale 1993, 212-218. Delavaud-Roux 1994, 92-99. *Thescria* II (2004) λ. Dance, 312-314 [J. Oakley]. C. Mercati, «Le pissidi attiche figurate: problemi di forma e decorazione», *AnnPerugia* XXIV, N.S. X (1986/1987) 105-140.

καλά τεκμηριωμένη, ιδιαίτερα για την κλασική εποχή⁵¹, και οι χοροί κρατούσαν κεντρική θέση ανάμεσα στις διάφορες εκδηλώσεις τους. Αντίθετα, ελάχιστες και συνήθως έμμεσες είναι οι πληροφορίες μας για το ρόλο τους στη διονυσιακή λατρεία κατά τους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους, δηλαδή σε μια μεταβατική εποχή, που σηματοδοτεί το πέρασμα από τις παραδοσιακές δομές μιας αριστοκρατικής, πιο συντηρητικής κοινωνίας στις ανάγκες της νεοσύστατης ακόμη αθηναϊκής δημοκρατίας. Μία από τις πηγές μας είναι και οι παραστάσεις που παρουσιάσαμε, καθώς οι χορευτικές εκτελέσεις τους ανήκουν προφανώς στον ίδιο χώρο.

Ο χορός και η μουσική του αυλού είναι αναπόσπαστα στοιχεία της διονυσιακής λατρείας, τόσο σε μυθικό όσο και σε πραγματικό επίπεδο⁵². Βέβαια υπάρχουν και άλλα μουσικά όργανα, όπως το κύμβαλο, το τύμπανο και η βάρβιτος, που συνδέονται με τις διονυσιακές γιορτές αλλά ο αυλός σχετίζεται ιδιαίτερα τόσο με την εκτέλεση του διθυράμβου όσο και με τις πομπές των θιασωτών του Διονύσου στα Λήνια, στα Ανθεστήρια και στα Διονύσια. Εικονογραφικά, ο αυλός είναι το κυρίαρχο όργανο που παίζουν στις μελανόμορφες παραστάσεις οι ακόλουθοι του Διονύσου, συχνότερα οι Σάτυροι και ορισμένες φορές οι Μαινάδες. Σε αρκετούς, μάλιστα, μελανόμορφους σκύφους της Ομάδας CHC απεικονίζονται Μαινάδες και Σάτυροι που χορεύουν, κάποτε με τη συνοδεία της μουσικής διπλού αυλού που παίζει ένας άλλος Σάτυρος⁵³, και φαίνεται ότι το θέμα αυτό με διάφορες μικρές παραλλαγές ήταν αγαπητό στην αττική αγγειογραφία στα τέλη του βου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι δύο θέματα κυριαρχούν στις σκηνές των σκύφων που παρουσιάστηκαν στην αρχή: άμεσα ο χορός που απεικονίζεται σε αυτούς και έμμεσα η οινοποίηση που υποδηλώνεται μέσα από το σχήμα του φορέα των παραστάσεων, δηλαδή του ίδιου του σκύφου. Μένει τώρα να δούμε σε ποιο βαθμό αυτές οι χορευτικές επιδείξεις, και κατ' επέκταση η κατα-

51. E. R. Dodds, *Oi Έλληνες και το παράλογο*, μτφ. Γ. Γιατρομανωλάκη, Αθήνα 1978, 223-233. J. Bremmer, «Greek Maenadism Reconsidered», *ZPE* 55 (1984) 267-284. B. Goff, *Citizen Bacchae. Women's ritual practice in ancient Greece*, Berkeley 2004, 271-288. Κριτική θέση ως προς την ύπαρξη και την απεικόνιση της εκστατικής διονυσιακής λατρείας, δηλαδή «μαιναδισμού», στην κλασική Αθήνα: A. Henrichs, «Greek Maenadism from Olympias to Messalina», *HSCP* 82 (1978) 121-160. T. H. Carpenter, *Dionysian Imagery in Fifth-Century Athens*, Οξφόρδη 1997, 70-84.

52. Prudhommeau, *ό.π.* (σημ. 47) 329-336. D. Castaldo, *Il pantheon musicale*, Ravenna 2000, 80-87. Zschätzsch, *ό.π.* (σημ. 18) 84, 86-88. *Thescra* II (2004) λ. Dance, 331-334 [T. J. Smith] και 384-388 [A. Zschätzsch].

53. Schöne, *ό.π.* (σημ. 42). G. M. Hedreen, *Silens in Attic Black-figure Vase-painting. Myth and Performance*, Ann Arbor 1992. *LIMC* VIII 1B (1997) 1119-1120 λ. Silenoi [E. Simon].

νάλωση κρασιού, αντανακλούν συγκεκριμένες λατρευτικές πρακτικές στην Αθήνα των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, συνυφασμένες με τη συμμετοχή των γυναικών, και εάν είναι δυνατό να ενταχθούν στο πλαίσιο μιας από τις γνωστές γιορτές που τελούνταν προς τιμή του Διονύσου.

Με δρώμενα στο πλαίσιο κάποιας θρησκευτικής γιορτής αποκλειστικά για γυναίκες έχει συνδεθεί από την έρευνα και μια μικρή ομάδα μελανόμορφων παραστάσεων με συναθροίσεις γυναικών. Οι σκηνές αυτές ερμηνεύθηκαν ως «τελετουργικά γυναικεία συμπόσια»⁵⁴, παρά τις επιμέρους διαφωνίες των μελετητών σχετικά με το αν είναι εφικτό και αν μπορούμε να προσδιορίσουμε σε ποια γιορτή συμμετείχαν οι συμποσιάζουσες. Επιπλέον δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι σχετικές παραστάσεις να εντάσσονται σε διαφορετικούς θεματικούς κύκλους, έτσι ώστε τα ίδια ή παρόμοια εικονογραφικά στοιχεία να παραπέμπουν σε διαφορετικές λατρείες και τελεουργίες.

Ανεξάρτητα, ωστόσο, από την ερμηνεία τους, για το θέμα μας έχει ιδιαίτερη σημασία η απεικόνιση σε πέντε από τις σκηνές αυτές — από τις μόλις επτά γνωστές προς το παρόν — αγγείων πόσης κρασιού. Συγκεκριμένα πρόκειται για έναν κύνθαρο, μια κύλικα και κυρίως για μεγάλους σκύφους⁵⁵. Οι τελευταίοι διακρίνονται για το επιβλητικό μέγεθός τους και ανακαλούν αυτόματα τους εξίσου μεγάλων διαστάσεων «πραγματικούς» σκύφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδιού⁵⁶. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι σε δύο αγγεία⁵⁷ της ομάδας αυτής κυριαρχεί ένα κλήμα φορτωμένο με βότρες ανάμεσα στις πρωταγωνίστριες, κάτι που παραπέμπει έμμεσα στο μαγικό δώρο του Διονύσου.

Επομένως, θεωρούμε αρκετά πιθανόν ότι ορισμένα από αυτά τα «τελετουργικά συμπόσια» σχετίζονται με κάποια διονυσιακή γιορτή, όπως και οι γυναικείοι χοροί στους σκύφους που εξετάσαμε, και ότι τα δύο αυτά δρώμενα, δηλαδή ο χορός και το συμπόσιο με την κατανάλωση κρασιού, αποτελού-

54. S. Pingiatoglou, «Rituelle Frauengelage auf schwarzfigurigen attischen Vasen», *AM* 109 (1994) 39-51 πίν. 14-17. Moraw 1998, 189-190. M. Schmidt, «Rituelle Frauengelage auf einer noch unbekanntem attischen Vase», στον τόμο: *ΑΓΑΘΟΣ ΔΑΙΜΩΝ. Mythes et cultes, Études d'Iconographie en l'honneur de Lilly Kahil*, BCH Suppl. 38 (2000) 433-442 εικ. 1.

55. Βλ. σχετικά Manakidou, Κατάλογος III A. Εδώ πρέπει να επισημανθεί και η συχνή απεικόνιση παρόμοιων σκύφων στις παραστάσεις ορισμένων ερυθρόμορφων στάμων, γνωστών στη βιβλιογραφία ως «αγγεία των Ληναίων», πιο κάτω σημ. 58. Εκεί τους σκύφους κρατούν οι βακχεύτριες, καθώς ασχολούνται με το μίγρμα και το σερβίρισμα του κρασιού, αλλά και ενώ συμμετέχουν σε χορούς και πομπές με τη συνοδεία μουσικής.

56. Όπως εύστοχα παρατήρησε η Scheibler 2000, 39, στις σκηνές αυτές απεικονίζεται μόνον ένας μεγάλος σκύφος κάθε φορά, γεγονός που ίσως υποδηλώνει ομαδική οινόποση των γυναικών από το ίδιο αγγείο.

57. Pingiatoglou, *ό.π.* (σημ. 54) 41. Schmidt, *ό.π.* (σημ. 54) 435.

σαν στάδια της ίδιας γιορτής ή έστω γιορταστικής εκδήλωσης. Δεν διαθέτουμε προς το παρόν αρκετά στοιχεία για να υποστηρίξουμε ότι οι εκδηλώσεις αυτές πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια μιας από τις δημοφιλείς διονυσιακές γιορτές⁵⁸, όπως ήταν για παράδειγμα τα Λήνια και τα Ανθεστήρια⁵⁹, ή ότι είχαν πιο ιδιωτικό χαρακτήρα με τη μορφή παννυχίδων, που περιελάμβαναν χορούς και οиноποσία⁶⁰, σε στενό οικογενειακό κύκλο.

Γίνεται λοιπόν προφανές ότι οι ομαδικοί γυναικείοι χοροί που απεικονίζονται στους μεγάλους σκύφους της Κατηγορίας του Λευκού Ερωδιού ήταν μία από τις λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμή του Διονύσου και ότι εμπειρείαν είχαν στοιχεία «μαιναδισμού». Ο χορός συνιστά, ως γνωστόν, μια σημαντική

58. Ανάλογος προβληματισμός εκφράζεται τα τελευταία χρόνια στην έρευνα και για τα λεγόμενα «αγγεία των Ληναίων» (Lenäenvasen): Frontisi-Ducroux 1991, 17-66. R. Hamilton, *Choes and Anthesteria. Athenian Iconography and Ritual*, Ann Arbor 1992, 134-138. Osborne, *ό.π.* (σημ. 35) 204-211. Carpenter, *ό.π.* (σημ. 51) 79-82. Frontisi-Ducroux στον τόμο: Bravo, *ό.π.* (σημ. 32) 123-132. S. Peirce, «Visual Language and Concepts of Cult on the “Lenaia Vases”», *CIAnt* 17 (1998) 59-94. D. Noel, «Du Vin et du Femmes aux Lénéennes», *Hephaistos* 18 (2000) 93-99. M. Tiverios, «Zur Ikonographie der weiblichen Welt im Zeitalter des Perikles», στον τόμο: T. Ganschow – M. Steinhart (επιμ.), *OTIUM. Festschrift für V. M. Strocka*, Remshalden 2005, 389-390. S. Peirce, *The Lenaia Vases*, Cambridge (υπό έκδοση).

59. Ένας σύλλογος από 14 Αθηναίες δέσποινες, οι Γεραρές, έπαιζε σημαντικό ρόλο στις τελετουργίες των Ανθεστηρίων και συμμετείχε επίσης σε δύο άλλες λιγότερο γνωστές διονυσιακές γιορτές, τα Θεοΐνια και τα Ιοβάχεια: A. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, Οξφόρδη 1968², 5, 73. H. W. Parke, *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*, μτφ. Χ. Ορφανός, Αθήνα 2000, 179-180, 292-3. Batino, *ό.π.* (σημ. 5) 62. Παρόμοιοι γυναικείοι διονυσιακοί θιάσοι είναι γνωστοί από διάφορες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις έντεκα Διονυσιάδες στη Λακωνία, τις δεκαέξι ιερές γυναίκες στην Ήλιδα, τις εννέα ιέρειες του Διονύσου Αισυμνήτη στην Πάτρα, τις Θυιάδες στους Δελφούς και τις πιστές ακολούθους του θεού στη Θήβα. Ανάμεσα στα λατρευτικά δρώμενα των θιάσων αυτών περιλαμβάνονταν θυσίες, θυρσοφορίες, άσματα, κύκλιοι χοροί, ευωχίες, καταδιώξεις, μαστιγώματα και σπαραγμοί ζώων, που θεωρούνταν ως απαραίτητες προϋποθέσεις για την επίτευξη της βακχείας. Βλ. σχετικά: N. Kaldis-Henderson, *A Study of Women in Ancient Elis*, διδ. διατρ. University of Minnesota 1979 - Ann Arbor 1983, 218-226. D. Lyons, *Gender and Immortality. Heroines in Ancient Greek Myth and Cult*, Princeton 1997, 116-117. L. Bruit Zaidman – P. Schmitt Pantel, *Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*, μτφ. Κ. Μπούρας, Αθήνα 2002, 194-196. S. Blundell, *Γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Α. Χατζηφώτη, Αθήνα 2004, 257.

60. Μεγάλες ποσότητες κρασιού κατανάωναν οι γυναίκες στα Αλώα (βλ. Pingiatoglou, *ό.π.* [σημ. 54] 46), στα Θεομοφόρια και πιθανόν στα Ιοβάχεια και τα Θεοΐνια. Πρβλ. τις αναφορές των κομικών ποιητών στην έντονη ροπή του γυναικείου φύλου προς την κρασοκατάνυξη και τη μέθη (Αριστοφ., *Εκκλησ.*, 14 κε., Αριστοφ., *Κώκαλος*, σε Αθην. XI 479c, Εύβουλος, *απ.* 43) καθώς και σε χορούς που τελούσαν οι γυναίκες στο «βακχείον» (Αριστοφ., *Λυσιστρ.*, 1). Για παννυχίδες που τελούνταν από γυναίκες βλ. Chr. Schnurr-Redford, *Frauen im klassischen Athen*, Βερολίνο 1996, 182-183 και κυρίως Bravo, *ό.π.* (σημ. 32) 11-122.

εκδήλωση κοινωνικότητας και ένα από τα πλέον κατάλληλα μέσα για την έκφραση και τη μετάδοση συναισθημάτων. Επομένως οι γυναικείοι χοροί πάνω στους σκύφους και η συλλογική κατανάλωση κρασιού από τις γυναίκες μέσα από τους ίδιους σκύφους, στη διάρκεια κάποιας διονυσιακής γιορτής, λιγότερο ή περισσότερο επίσημης, είναι δύο εκφάνσεις της κοινής θρησκευτικής εμπειρίας που βίωναν οι θιασώτριες του θεού και προφανώς αποτελούσαν το μέσο που θα τις οδηγούσε στην πολυπόθητη βακχική κατάσταση. Η δημοτικότητα των σκηνών αυτών στο διάστημα από το 500 έως το 480 π.Χ., καθώς και ανάλογων σκηνών με Μαινάδες ή ανώνυμες γυναίκες που χορεύουν σε άλλα σύγχρονα αγγεία⁶¹, προσφέρει μια σημαντική ένδειξη για τη διάδοση της διονυσιακής λατρείας ανάμεσα στις Αθηναίες εκείνης της περιόδου.

61. Εκτός από τις μελανόμορφες ληκύθους, τις οινοχόες, τις κύλικες και τους αμφορείς με λαιμό, υπάρχουν και ορισμένα σύγχρονα ερυθρόμορφα αγγεία, όπως οι γνωστές κύλικες του Μάκρωνα, βλ. N. Kunisch, *Makron*, Mainz 1997, 173 αφ. 128 πίν. 44, 177 αφ. 161 πίν. 57, 193 αφ. 313 πίν. 104, 197-198 αφ. 345 πίν. 117. Manakidou, Κατάλογος II A-C. Την εισαγωγή μιας «μαιναδικής» λατρείας εκείνη την εποχή δέχονται επίσης ο Osborne, *ό.π.* (σημ. 35) 210-211 και η Moraw 1998, 194, 252.

«ΙΔΙΟΝ Δ' ΕΙΝΑΙ ΔΙΟΝΥΣΟΥ»:

Tanz und Musik auf einem schwarzfigurigen attischen Skyphos
im Abgussmuseum der Universität Thessaloniki

ELENI MANAKIDOU

In der Original-Sammlung des Abgussmuseums der Aristoteles–Universität befindet sich ein spätschwarzfiguriger attischer Skyphos, welcher hinsichtlich seiner Form der Reiher-Klasse (Hieron-Class) und was seine Bemalung betrifft, der CHC-Gruppe zugeschrieben werden kann. Von besonderem Interesse ist die Darstellung des Frauenreigens mit Musikbegleitung, die auf beiden Gefäßseiten zu sehen ist. Es handelt sich um den Reigentanz von vier Frauen, musikalisch begleitet von einer Aulosspielerin mit Doppelaulos.

Auch auf einigen anderen Skyphoi derselben Klasse finden wir ähnlich dargestellte Reigentänze, die nur manchmal in der Anzahl der Frauen und ihren Haltungen variieren; auch die Auletin fehlt nur in ganz wenigen Fällen. Diese einheitliche Gruppe bildet die erste von insgesamt drei festgestellten Varianten solcher kollektiven Frauentänze auf Skyphoi der Reiher-Klasse, welche an anderer Stelle ausführlicher behandelt werden.

Außerdem werden diese Szenen mit entsprechenden Darstellungen von Frauentänzen auf zeitgleichen spätschwarzfigurigen Lekythen und Schalen verglichen. Die Abbildung der an einer Säule befestigten Dionysos-Maske auf drei dieser Skyphoi und auf den meisten Lekythen sowie die Ausstattung der Tänzerinnen mit verschiedenartigen Attributen (Efeukränze, Thyrsoi, Pantherfelle, Ziegenbock und Hirsch) erlauben uns, diese sonst schwer einzuordnenden Frauen als sterbliche Bakchantinnen zu identifizieren und ihre Tanzvorführungen im Rahmen von halb-öffentlichen (z.B. anlässlich der Anthesterien) oder auch von privaten (Pannychiden) dionysischen Feiern zu lokalisieren.

Als Äußerungen des gemeinsamen religiösen Erlebnisses der Frauen gelten sowohl die auf den Skyphoi abgebildeten Tänze als auch der Weinkonsum aus gleichformatigen großen Skyphoi. Beides war offensichtlich das Mittel zur Erlangung des gewünschten bakchisch-rauschhaften Zustandes. Ferner bieten diese Vasenbilder einen Hinweis für die Ausbreitung des Dionysos-Kultes unter den Athenerinnen im spätarchaischen Athen.

BARBARA SCHMIDT-DOUNAS

IONISCHE DOPPELSÄULENPFEILER IN MAKEDONIEN
UND ANDEREN LANDSCHAFTEN*

In der Architektur der hellenistischen Zeit findet eine besondere Stützenform

* Es ist mir ein besonderes Anliegen folgenden Kollegen für Ihre Unterstützung und Hilfe zu danken: M. Korres erlaubte mir nicht nur, die Doppelsäulenpfiler der Eumenesstoa zu untersuchen und zu fotografieren, sondern er stand mir mit seinem reichen Wissen für Fragen zur Verfügung und führte mich im Bereich der Halle, wofür ihm herzlich gedankt sei, ebenso wie K. Lazaridis, die die Erlaubnis zu diesen Untersuchungen von Seiten der 1. Ephorie erteilte. Mein Dank gilt ferner J. Jordan und S. Dumont von der Agora-Grabung der Amerikanischen Schule in Athen, die mir bei der Untersuchung der Doppelsäulenpfiler der Attalosstoa in jeder Weise behilflich waren und –wie auch A. Choremi, V. Christopoulou und K. Lazaridis von der 1. Ephorie– die Publikationserlaubnis erteilten. Chr. Saatsoglou-Paliadeli verdanke ich Auskünfte zu den von ihr in der Tholos des Palastes von Vergina entdeckten Basisfragmenten von Doppelsäulenpfeilern und die Erlaubnis, die Stücke in Augenschein zu nehmen. St. Drougou diskutierte mit mir über von ihr beaufsichtigte Grabungen und Arbeiten im Palastbereich. Beide Kolleginnen erlaubten mir in großzügiger Weise, die bei den älteren Grabungen im Palastareal gefundenen, von Doppelsäulenpfeilern stammenden Architekturteile zu fotografieren, zu messen und hier abzubilden. Unsere Diskussionen haben mir in vielfacher Weise geholfen. P. Chrysostomou und B. Misailidou-Despotidou sowie N. Divari-Valakou verdanke ich die Erlaubnis, die Doppelsäulenpfiler des Palastes von Pella zu untersuchen, zu fotografieren und abzubilden. Auch ihnen gilt mein aufrichtiger Dank ebenso wie M. Lilimpaki-Akamati, die mir als zuständige Ephorin die Arbeit im Magazin des Archäologischen Museums von Pella in jeder Hinsicht erleichterte und dank deren Hilfe das umgearbeitete Geison mit der Inv.Nr. Ta 222 ausfindig gemacht und untersucht werden konnte. Mein Kollege I. Akamatis machte mir die von ihm in zweiter Verwendung in einem Raum der Agora gefundene doppelte Halbsäulenpfilerbasis in großzügiger Weise zugänglich und gab die Erlaubnis zu ihrer Publikation, wofür ihm auch an dieser Stelle herzlichst gedankt sei. Schließlich möchte ich mich auch bei P. Themelis und X. Arapogianni bedanken, die mir die Doppelsäulenpfiler von Messene zu untersuchen und abzubilden erlaubten, und –last but not least– bei G. Karamitrou-Mentessidi, die mir die Architekturteile der Hallen von Aiani zugänglich machte. D. Pandermalis war so gütig, mit mir über die Rekonstruktion des Propylons des Palastes von Vergina zu diskutieren, wofür ihm auch an dieser Stelle gedankt sei.

Verwendung, die wir hier als Doppelsäulenpfeiler bezeichnen wollen¹. Es handelt sich um Pfeiler, deren zwei sich gegenüberliegende Seiten mit Halbsäulen geschmückt sind, die Kapitelle dorischer, tuskanischer, ionischer oder korinthischer Ordnung tragen können². Uns sollen hier nur die ionischen Doppelsäulenpfeiler interessieren, und zwar insbesondere die aus Makedonien bekannten, die als die ältesten Beispiele zu betrachten sind. Sie begegnen bereits im Palast von Vergina, der noch in das 4. Jh. v. Chr. datiert werden kann³.

Für das Übersenden von Fotografien und ihre Publikationserlaubnis danke ich M. Krumme (DAI-Abt. Athen), W. Radt (DAI-Abt. Istanbul), K. Christophi (École française d'Athènes), P. Jan, S. Carnot und I. L'hoir (Musée du Louvre, Département des antiquités grecques, étrusques et romaines).

1. Die Bezeichnungen für die uns hier interessierende Stützenform variieren. Büsing, 52 ff. spricht von doppelten Halbsäulen-Pfeilern, ebenso D. Gneisz, *Das antike Rathaus. Das griechische Bouleuterion und die frühromische Curia*, Wien 1990, 333 und Wannagat, 60. Doppelhalbsäulenpfeiler heißen die Stützen in der *RE* Suppl. XV (1978) 146 s.v. Messene (E. Meyer), bei Heermann, 263 und bei H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, 150, 255. Bei W.-D. Heilmeyer (Hrsg.), *Der Pergamonaltar. Die neue Präsentation nach Restaurierung des Telephosfrieses*, Tübingen 1997, 184 f. Kat. 36-37 ist von Doppelsäulenpfeilern die Rede, bei W. Hoepfner, *ebenda*, 50 jedoch von Doppelsäulen und ebenso bei J. Schrammen, *Der große Altar. Der obere Markt*, AvP III 1 (1906) 50 ff., Rumscheid I, 103, 310 ff., M. Korres, «Vorfertigung und Ferntransport eines athenischen Großbaus und zur Proportionierung von Säulen in der hellenistischen Architektur», in: *Bauplanung und Bautheorie der Antike*, DiskAB 4 (1983) 204 und I. Travlos, «Η πυρρόλησις του Παρθενώνα υπό των Ερμούλων και η επισκενή του κατά τους χρόνους του αυτοκράτορος Ιουλιανού», *AEphem* 1973, 231 («διπλοί ιωνικοί κίονες»). Dagegen spricht V. Kästner, «Die Architektur des Pergamonaltars und der Telephosfrieses», in: Heilmeyer, *a.O.*, 57 von Säulenpfeilern, *ebenda*, 61 werden die Bezeichnungen Doppelsäulenpfeiler und Säulenpfeiler nebeneinander verwendet. G. P. Oikonomos, «Ανασκαφαί εν Μεσσήνη», *Praktika* 1909, 203 bezeichnet die Stützenform schließlich als *διπλοκίονας*, A. K. Orlandos, «Μεσσήνη», *Ergon* 1962, 124, *ders.*, «Ανασκαφή Μεσσήνης», *Praktika* 1962, 102, 103, 104, *ders.*, «Μεσσήνη», *Ergon* 1974, 66 sowie P. G. Themelis, *Αρχαία Μεσσήνη*, Athen 1999, 74 als «αμφικίονες».

2. s. zusammenfassend Büsing, 52 ff. J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford 1976, 126 f., Abb. 32e-g. Rumscheid I, 310 ff.

3. Zur Datierung s. D. Panderimalis, «Beobachtungen zur Fassadenarchitektur und Aussichtsveranda im hellenistischen Makedonien», in: P. Zanker (Hrsg.), *Hellenismus in Mittelitalien II. Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, Göttingen 1976, 395 (um 300 v. Chr.). Heermann, 312 ff. (310-295 v. Chr.). Andronikos, 39. D. Panderimalis, «Η κεράμωση του ανακτόρου στη Βεργίνα», in: *ΑΜΗΤΟΣ. Festschr. M. Andronikos II*, Thessaloniki 1987, 602. R. Ginouvès, *Macedonia from Philip II to the Roman Conquest*, Athen 1993, 87. Nielsen, 81, 227 Anm. 180. I. Touratsoglou, *Macedonia. History. Monuments. Museums*, Athen 1995, 218. Hoepfner, 17. I. Touratsoglou, «Zur Baupolitik Kassanders», in: *Basileia*, 179. G. Velenis, «Τεχνικές στο ανάκτορο της Βεργίνας», in: *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, Παράρτημα Μακεδονικών αφ. 6* (1997) 26. M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Département des antiquités grecques, étrusques et romaines. Les sculptures grecques II*, Paris 1998, 230. S. Drougou, *To αρχαίο θέατρο της Βεργίνας*, Thessaloniki 1999, 58 f. S. Drougou - Chr. Saatsoglou-Paliadeli,

Auf der Südseite des eindrucksvollen Palastperistyls liegt eine Exedra, die Zugang zu zwei sie flankierenden Räumen gewährt (E - F - G) (Abb. 1)⁴. Es handelt sich nach Heermann um eine sog. Flügeldreiraumgruppe⁵, die sich mit drei Doppelsäulenfeilern auf den säulenumstandenen Hof öffnet⁶. Die Basen der Doppelsäulenfeiler, an die der untere Teil des Schaftes angearbeitet ist, befinden sich noch *in situ* an ihrem ursprünglichen Platz (Abb. 2)⁷. Sie kombinieren einen ausschwingenden Cavetto (H 7,6 cm) mit aufliegenderem Torus (H 6,5 cm) (Abb. 3)⁸. Die Halbsäulen verfügen über $\frac{1}{2} + 9 + \frac{1}{2}$ Kanneluren und werden von einem

Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο, Athen 1999, 21 ff. W. Hoepfner (Hrsg.), *Geschichte des Wohnens I*, Stuttgart 1999, 329 (Mitte des 4. Jhs. v. Chr.). Chr. Saatsoglou-Paliadeli, «The Palace of Vergina-Aegae and its Surroundings», in: I. Nielsen (Hrsg.), *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC.*, Monographs of the Danish Institute at Athens 4 (2001) 203 mit Anm. 33. *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit. Ausstellung Berlin 2002*, Mainz am Rhein 2002, 429 (W. Hoepfner – A. Kose) (mit Datierung in die Zeit des Perdikkas um 355 v. Chr.).

Zu dem Palast s. außerdem Anaktoro. Pandermalis, *a.O.* (1976) 391 ff., Abb. I-VI, 1-5. Andronikos, 38 ff., Abb. 17-21. Pandermalis, *a.O.* (1987) 579 ff., Zeichnung 1-17, Taf. 112-118. Ginouvès, *a.O.*, 84 ff., Abb. 69-73. Nielsen, 81 ff., Abb. 41-42, Taf. 10-13. Hoepfner, 9 ff., Abb. 5-8, 11, Taf. 1. Brands, 62 ff., Abb. 1, 3-5, 6,1, 7,1. C. Kunze, «Die Skulpturenausstattung hellenistischer Paläste», in: Basileia, 120 ff., Abb. 8-10. Velenis, *a.O.*, 25 ff., Zeichnung 1-5, Abb. 1-11. B. L. Kutbay, *Palaces and large Residences of the Hellenistic Age*, Lewiston – Queenston – Lampeter 1998, 18 ff., Abb. 5. M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures grecques II. La période hellénistique (IIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Paris 1998, 230 ff. KNr. 253-275, Abb. 253-273. Drougou - Saatsoglou-Paliadeli, *a.O.* (1999) 18 ff., Abb. 9-17. Drougou, *a.O.* (1999) 38 ff., Abb. Saatsoglou-Paliadeli, *a.O.* (2001) 201 ff., Abb. 1-4. Dies., «Βεργίνα 1998-1999. Ανασκαφή στο ιερό της Εὐκλείας και στη θόλο του ανακτόρου», *AERgoMak* 13 (1999) 547 ff., Zeichnung 2-3, Abb. 1-2. Hoepfner, *a.O.* (1999) 327 ff., Abb. Hoepfner – Kose, *a.O.*, 423 ff. Nr. 290-293, Abb. 16-21. St. Drougou, «Βεργίνα. Η πόλη των Αιγών. Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων», *Egnatia* 7 (2003) 138 ff., Abb. 2-3, Zeichnung 3-4.

4. Zu dieser Exedra s. Heermann, 259 ff. Andronikos, 42. Ginouvès, *a.O.* (Anm. 3) 86 f., Abb. 71-73. Nielsen, 84. Hoepfner, 13 f., Abb. 7-8.

5. Heermann, 345 ff.

6. Die Doppelsäulenfeiler sind abgebildet bei Velenis, *a.O.* (Anm. 3) 37, Abb. 11, s. auch *ebenda*, 28. Drougou - Saatsoglou-Paliadeli, *a.O.* (Anm. 3, 1999) 23, Abb. 16. Hoepfner – Kose, *a.O.* (Anm. 3) 430 Nr. 292, *ebenda*, 431, Abb. 20 Rekonstruktion der Exedrafront. Vgl. auch Saatsoglou-Paliadeli, *a.O.* (Anm. 3, 2001) 205.

7. Chr. Saatsoglou-Paliadeli, «Βεργίνα 1998-1999. Ανασκαφή στο ιερό της Εὐκλείας και στη θόλο του ανακτόρου», *AERgoMak* 13 (1999) 550. s. auch Abb. 16 bei Drougou - Saatsoglou-Paliadeli, *a.O.* (Anm. 3, 1999) 23. Büsing, 52 zufolge ist dem Propylon die sog. Große ionische Ordnung zuzusprechen, der Exedra die sog. Kleine ionische Ordnung, die nach Hoepfner – Kose, *a.O.* (Anm. 3) 430 Nr. 291 von den Fenstern der Banketträume stammt. Zu den Baugliedern der Kleinen ionischen Ordnung s. Hamiaux, *a.O.* (Anm. 3) 237 f. Nr. 263-264 und weiter unten S. 42 ff.

8. Die Maße stammen aus den Zeichnungen, die mir Chr. Saatsoglou-Paliadeli dankenswerterweise zur Verfügung stellte oder sind aus ihnen zu erschließen. Zu diesen Basen

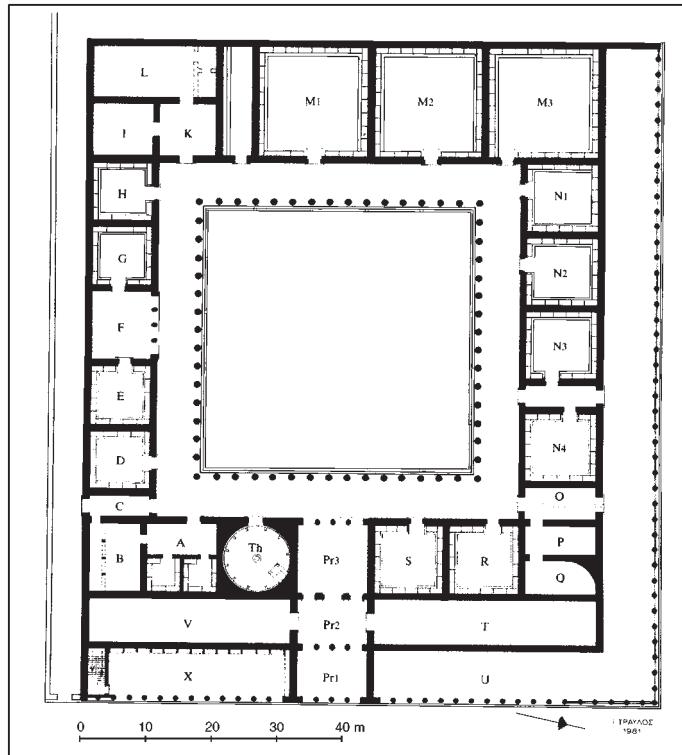

Abb. 1. Vergina, Grundriß des Palastes.

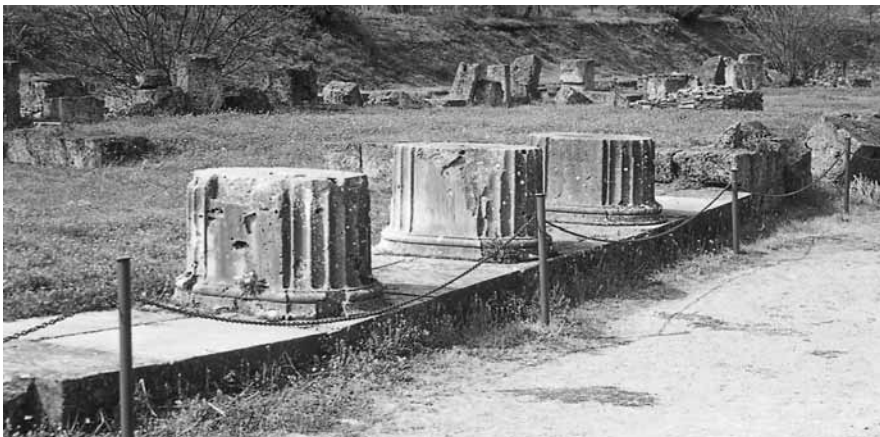

Abb. 2. Vergina, Südexedra des Palastes.

Abb. 3. Vergina, Südexedra des Palastes, westliche Doppelsäulenpfeilerbasis.

vorspringenden Pfeilerteil getrennt, der im Torus der Basis eine Breite von 0,57-0,588 m erreicht⁹.

Weitere Flügeldreiraumgruppen möchte Heermann im Nordflügel¹⁰ und im Westflügel des Palastes¹¹ rekonstruieren. Es handelt sich um die Räume M1 - M3 im Westen, von deren Türwänden sich nur die unterste Lage der Fundamente erhalten hat¹², sowie N1 - N3 im stark zerstörten Nordflügel (Abb. 1)¹³. Heermann zufolge sind die zentralen Räume dieser Raumfolgen wohl ebenfalls

s. St. G. Miller, *Hellenistic Macedonian Architecture: Its Style and Painted Ornamentation*, Ann Arbor 1972, 19 f., Taf. X F.

9. Es sind Maßdivergenzen von z.T. über 2 cm zu beobachten, so z.B. am Pfeilerteil, dessen B über der Basis zwischen 0,45 m und 0,475 m schwankt. An der westlichsten Stütze mißt er auf der Westseite 0,45 m und auf der Ostseite 0,46 m. Es ist also an ein und demselben Pfeiler eine Maßdivergenz von 1 cm zu beobachten. Die größte B erreicht er auf der Ostseite der östlichsten Stütze mit 0,475 m.

10. Heermann, 265 f.

11. Heermann, 262 ff.

12. Anaktoro, 25.

13. Zum Nordflügel und seiner Rekonstruktion s. Heermann, 258 f.

mit ionischen Doppelsäulenpfeilern an der Front zu denken¹⁴. Gegen diesen Vorschlag gab es jedoch Einwände¹⁵. So wiesen Tomlinson und Nielsen darauf hin, daß die drei Räume der Westseite über einen erhöhten Randstreifen für die Aufstellung von Klinen und über einen Wasserabfluß verfügten, was der Rekonstruktion von M2 als Exedra entgegenstehe und die Nutzung als Bankett-räume nahelege¹⁶. Die Räume des Nordflügels sind wiederum zu schlecht erhalten, so daß die Rekonstruktion als Flügeldreiraumgruppe hypothetisch bleiben muß. Tatsache ist, daß die Exedra F im Südflügel die einzige *nachgewiesene* des Palastes von Vergina ist¹⁷.

Mit Doppelsäulenpfeilern scheint sich auch Raum Pr3 des Propylons auf das innere Palastperistyl geöffnet zu haben (Abb. 1)¹⁸. Das wird u.a. durch den Fund entsprechender Basisfragmente in der unmittelbar südlich des Propylons gelegenen Tholos des Palastes nahegelegt¹⁹. Der Stützenstellung des Propylons schrieb man des weiteren das Kapitell, die Basis und das Basisfragment der sog. Großen ionischen Ordnung des Palastes zu, die im Pariser Louvre aufbewahrt werden (Abb. 4)²⁰. Die Architekturteile entsprechen –was den Aufbau der Basen

14. Heermann, 263, 265 f.

15. Der Plan bei D. Pandermalis, «Beobachtungen zur Fassadenarchitektur und Aussichtsveranda im hellenistischen Makedonien», in: P. Zanker (Hrsg.), *Hellenismus in Mittelitalien II., Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, Göttingen 1976, 389, Abb. I sieht für M1 und M2 einen Zugang vom Peristyl aus vor. So auch –und zwar ebenfalls für M3– bei Andronikos, 43, Abb. 18 (Plan Travlos), Hoepfner, 8, Abb. 5 und Brands, 64, Abb. 3 (Rekonstruktion, Travlos).

16. R. A. Tomlinson, «Ancient Macedonian Symposia», in: *Ancient Macedonia I*, Thessaloniki 1970, 314. Nielsen, 87. Zum Zustand der Räume s. Anaktoro, 24 f. Andronikos u.a. hatten es jedoch *ebenda* wegen des niedrigeren Bodenniveaus von M2 trotzdem für möglich gehalten, daß der Raum das Vestibül zu M1 und M3 bildete.

17. Nielsen, 87 f., s. auch *ebenda*, 228 Anm. 191, war der Meinung, daß es sich generell um die einzige nachgewiesene Flügeldreiraumgruppe in der makedonischen Haus- und Palastarchitektur handele. Hoepfner, 14 f. merkte dagegen an, daß sich immer nur eine Flügeldreiraumgruppe pro Palast bzw. Haus nachweisen lasse. Tatsache ist, daß den Grabungsbefunden zufolge auch die bekannten Häuser in Pella über derartige Raumfolgen verfügten, s. Ch. Makaronas - E. Giouri, *Οι οικίες Αρπαγής της Ελένης και Διονύσου της Πέλλας*, Athen 1989, 19, 24, 152 (Haus des Raubes der Helena), *ebenda*, 22, 152 (Haus des Dionysos).

18. Diese Rekonstruktion wurde zuvor bereits von L. Heuzey - H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, Taf. 14-14bis, Heermann, 260, 293, Andronikos, 39 und Ginouvès, *a.O.* (Anm. 3) 86 mit Abb. 70 vertreten.

19. Saatsoglou-Paliadeli, *a.O.* (Anm. 3, 2001) 204 f., *ebenda*, 210 Anm. 60 zu anderen Rekonstruktionen. *Dies.*, «Βεργίνα 1998-1999. Ανασκαφή στο ιερό της Εύκλειας και στη θόλο του ανακτόρου», *AErgoMak* 13 (1999) 549, 550, 551, Abb. 2.

20. Das wird durch die Fundumstände nahegelegt, s. zusammenfassend Heermann, 293. M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures grecques II. La période hellénistique (IIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Paris 1998, 231 ff. Nr. 253-258, Abb. 253-258 legte alle Elemente der sog.

Abb. 4. Paris, Musée du Louvre MA708A, MA708B. Doppelsäulenpfeilerbasis und -kapitell des Palastes von Vergina.

Großen ionischen Pfeilerordnung, die sich im Louvre befinden, in ihrem Katalog vor. Dort finden sich auch die Maße. Abbildungen auch bei Drougou - Saatsoglou-Paliadeli, *a.O.* (Anm. 3, 1999) 23, Abb. 15 und *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit. Ausstellung Berlin 2002*, Mainz am Rhein 2002, 430 Nr. 292 (W. Hoepfner – A. Kose).

betrifft – den Stützen der Exedra F auf der Südseite des Palastperistyls, die einen analogen Platz einnehmen, unterscheiden sich laut Heermann jedoch in den Maßen²¹. Die von Heermann angegebenen Unterschiede liegen indes im Bereich von 1-1,5 cm, was auch innerhalb ein und derselben Stützenreihe, wie z.B. der der Exedra F, nicht ungewöhnlich ist und deshalb wohl innerhalb der Toleranzgrenze gelegen haben muß²².

Das Kapitell des in den Louvre gelangten Doppelsäulenpfeilers ist als halbes Eckkapitell mit diagonal aufeinander treffenden Voluten gebildet²³. D.h. auch die Polsterseiten sind mit Voluten geschmückt, die beiderseits des trennenden Pfeilers ihren Ausgang nehmen. Der Pfeilerteil krägt nur leicht vor. Er bildet eine eigene Basis und ein eigenes Kapitell, deren Profilierung mit der aus einem ausschwingenden Cavetto und darüber liegendem Torus bestehenden Säulenbasis und dem Abakus der Halbsäulen in etwa übereinstimmt. Im Palastareal sind noch weitere Kapitelle dieses Typus zu sehen, so z.B. im Peristyl (Abb. 5-6) und beim Palastpropylon (Abb. 7)²⁴.

Neben den Doppelsäulenpfeilern mit Diagonalkapitell kommt im Palast von Vergina noch ein zweiter Typus dieser Stützen zur Anwendung, der sich hinsichtlich der Gestaltung des Kapitells von den bisher betrachteten Stücken unterscheidet. Die Kapitelle dieses zweiten Typus sind mit seitlichen Polstern gearbeitet, die hart an den Pfeilerteil der Stütze stoßen²⁵. Ein gutes Beispiel ist im Bereich nördlich des Propylons aufgestellt (Abb. 8)²⁶. Heermann schrieb diese Doppelsäulenpfeiler dem ersten Durchgang nach der Ostfassade des Propylons zu, d.h. der Ostseite von Pr2 (Abb. 1)²⁷.

Im Obergeschoß des Propylons folgten Heermann zufolge über dieser Stützenstellung Doppelsäulenpfeiler der sog. Kleinen ionischen Ordnung, auch diese mit Kapitellen mit seitlichen Polstern. Die Existenz dieser Doppelsäulenpfeiler ist nach Heermann nur durch eine Zeichnung Daumets belegt²⁸. Die Autopsie der

21. Heermann, 260.

22. s. S. 39 Anm. 9.

23. Zu den Kapitellen der sog. Großen ionischen Ordnung s. Anaktoro, 16, Taf. 22,1-2. Miller, *a.O.* (Anm. 8) 25, Taf. XV D-E, XVI C. Heermann, 308 f.

24. Bei dem zuletzt genannten Kapitell haben sich die Voluten nicht erhalten, wahrscheinlich ist es jedoch als halbes Diagonalkapitell zu rekonstruieren.

25. Zu diesen Kapitellen s. Anaktoro, Taf. 22,3. Heermann, 309.

26. Heermann, 293, Abb. 42.

27. Heermann, 294 f., 309. Auch der Plan von Travlos, der bei Andronikos, 43, Abb. 18 publiziert ist, sieht an der entsprechenden Stelle Doppelsäulenpfeiler vor, und nicht Pfeiler wie Hoepfner, 15 schreibt.

28. L. Heuzey - H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, 200 f., Taf. 12. Heermann, 295, 497 Anm. 863, Abb. 43.

Abb. 5. Vergina, Palast, Doppelsäulenpfeilerkapitell im großen Palastperistyl.

Abb. 6. Vergina, Palast, Doppelsäulenpfeilerkapitell im großen Peristyl.

*Abb. 7. Vergina, Palast,
Doppelsäulenpfeilerkapitell
beim Propylon.*

*Abb. 8. Vergina, Palast,
Doppelsäulenpfeilerkapitell
nördlich des Propylons.*

Abb. 9. Vergina, Palast, Schaftelement der sog. Kleinen ionischen Ordnung am Ausgang zum Propylon.

Abb. 10. Vergina, Palast, Schaftelement der sog. Kleinen ionischen Ordnung zwischen Propylon und Tholos.

im Palastareal aufbewahrten Architekturglieder führte jedoch zu anderen Ergebnissen. Zwei von ihnen sind –wie ein Vergleich ihrer Maße mit den von Daumet in seiner Zeichnung notierten Werten und die auf beiden Seiten des Pfeilerteils erhaltenen Halbsäulen bestätigen– eindeutig der sog. Kleinen ionischen Ordnung zuzuweisen, die sich durch ihre im Vergleich zu den übrigen Doppelsäulenpfeilern geringeren Abmessungen und den breiteren Pfeilerteil auszeichnet. Es handelt sich um Schaftelemente auf der Ostseite des Palastes, und zwar am Ausgang zum Propylon (Abb. 9) und im Bereich zwischen Propylon und Tholos (Abb. 10). Sie weisen auf beiden Langseiten, und zwar jeweils im Pfeilerteil und in ungefähr 0,13 m Abstand von der einen Kante, rechteckige Einarbeitungen mit den Maßen 4,5 : 7 cm auf. Weitere Architekturteile –wie z.B. ein Schaftelement nördlich des Propylons (Abb. 11) oder ein Kapitell mit angearbeitetem Schaft und ein weiteres, davor liegendes Schaftelement südlich des Torbaus (Abb. 12)– könnten ebenfalls von Doppelsäulenpfeilern der sog. Kleinen ionischen Ordnung stammen. Ihre Abmessungen stehen dem nicht entgegen. Sie sind jedoch nicht in voller Tiefe erhalten.

An dieser Stelle erscheint es zweckmäßig, kurz auf die von der bisherigen Forschung vorgeschlagenen Rekonstruktionen der Ostfassade des Palastpropy-

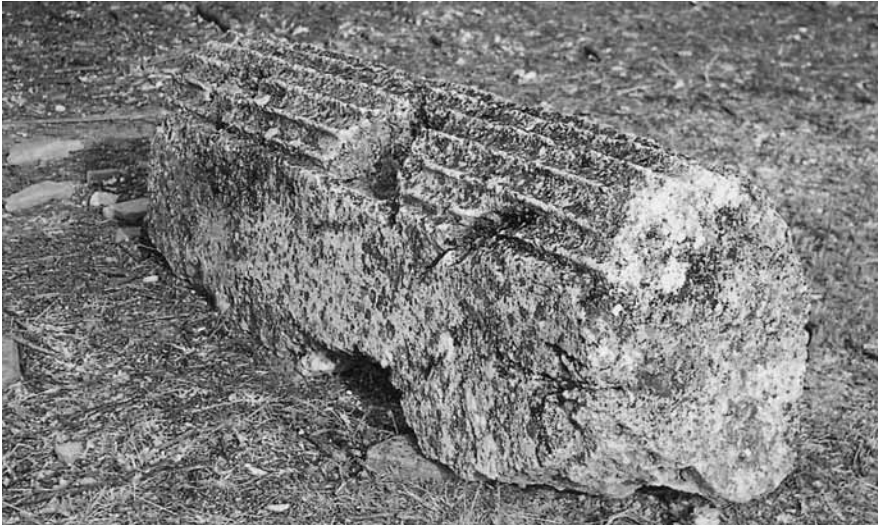

Abb. 11. Vergina, Palast, Schaftelement der sog. Kleinen ionischen Ordnung nördlich des Propylons.

Abb. 12. Vergina,
Palast, Kapitell und
Schaftelement südlich
des Propylons.

lons einzugehen (Abb. 13, 1-4)²⁹.

Die französischen Gelehrten Heuzey und Daumet gingen in ihrer grundlegenden Publikation *«Mission archéologique de Macédoine»* aus dem Jahr 1876 von einem im Osten leicht vorkragenden, einstöckigen Torbau mit vier dorischen Halbsäulenpfeilern an der Front aus, die ein Giebeldach stützten³⁰. Pandermalis, der sich im Rahmen eines Kolloquiumsbeitrags mit der Architektur des Palastes beschäftigte, rekonstruierte – gestützt auf Fragmente von Scheinfenstern, die an der Ostseite des Palastes gefunden wurden – ein zweistöckiges Propylon, das im Obergeschoß, in Analogie zu dem zwischenzeitlich gefundenen Großen Grab in

29. Zur Rekonstruktion der Ost- und der Nordseite des Palastes s. zusammenfassend auch Brands, 62 ff.

30. Heuzey – Daumet, *a.O.* (Anm. 28) 184 ff., Taf. 14 und 14bis.

Leukadia³¹, mit Scheinfenstern in den Interkolumnien einer Stützenreihe ausgestattet war³².

Heermann schloß sich in ihrer Dissertation zur makedonischen Palastarchitektur dieser Ansicht an. i.E. ist die Ostfront des Torbaus im Untergeschoß mit zwei dorischen Säulen zwischen dorischen Halbsäulenanten zu denken³³. Sie vermutete weiterhin, daß darüber beidseitig ausgearbeitete Scheinfenster im Wechsel mit ionischen Halbsäulenpfeilern auf einer Sockelzone folgten (Abb. 13,1)³⁴. Im Innern des Propylons gab es Heermann zufolge keine Zwischenböden³⁵ und auf der Westseite sei der Torbau über dem Pultdach des Peristyls ebenfalls durch Scheinfenster gekennzeichnet gewesen³⁶. Der Rekonstruktionszeichnung ist zu entnehmen, daß sie die rechts und links an das Propylon anschließenden Hallen zweistöckig rekonstruiert und das Gebälk des Obergeschosses des Propylons auf gleicher Höhe mit dem des Obergeschosses der Hallen ansetzt. Die Giebel des Torbaus werden jedoch niedriger als die des Ostraktes rekonstruiert³⁷.

Pandermalis kam im Jahre 1987 im Rahmen der Festschrift für Manolis Andronikos erneut auf die Rekonstruktion des Palastpropylons zurück³⁸. Er

31. Ph. Petsas, *Ο τάφος των Λευκαδίων*, Athen 1966. B. Gossel, *Makedonische Kammergräber*, Berlin 1980, 157 ff. Nr. 18, Taf. 3c. St. G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb*, Mainz am Rhein 1993, 110 Nr. 18 C, Taf. 1c, 7b, 8b. K. Sismanidis, *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων*, Athen 1997, 149 ff. M. Lilimpaki-Akamati, «Το αρχαιολογικό έργο της ΙΖ' ΕΠΚΑ το 1998», *AErgoMak* 12 (1998) 299 ff., 306, Abb. 1. A. Stephani, «Η ανασκαφή στον προθάλαμο του Τάφου της Κρίσεως στα Λευκάδια», *ebenda*, 413 ff., Zeichnung 1. K. Zampas, «Η αποκατάσταση της πρόσοψης του Τάφου των Λευκαδίων», *ebenda*, 421 ff., Zeichnung 1-4, Abb. 1-12.

32. D. Pandermalis, «Beobachtungen zur Fassadenarchitektur und Aussichtsveranda im hellenistischen Makedonien», in: P. Zanker (Hrsg.), *Hellenismus in Mittelitalien II., Kolloquium in Göttingen vom 5. bis 9. Juni 1974*, Göttingen 1976, 391 ff.

33. Heermann, Taf. XII. Zur Rekonstruktion der Propylonfassade s. Heermann, 275 ff., zu der oberen Ordnung Heermann, 281 ff.

34. Heermann, 283. Die Rekonstruktion von Heermann übernahm auch M. Pfrommer, «Fassade und Heiligtum. Betrachtungen zur architektonischen Repräsentation des vierten Ptolemäers», in: Basileia, 102, Abb. 3, S. 103, 104 mit Anm. 52 und *ders.*, *Alexandria. Im Schatten der Pyramiden*, Mainz am Rhein 1999, 99, Abb. 137.

35. Heermann, 286.

36. Heermann, 293 f. Die Beobachtung, daß es zwei Serien von Scheinfenstern unterschiedlicher Abmessungen gab, findet sich bereits bei Pandermalis, a.O. (Anm. 32) 391 ff. mit den Abb. II-V, 1-3.

37. Heermann, Plan XII.

38. D. Pandermalis, «Η κεράμωση του ανακτόρου στη Βεργίνα», in: *ΑΜΗΤΟΣ. Festschr. M. Andronikos II*, Thessaloniki 1987, 589 ff., 600, Abb. 17.

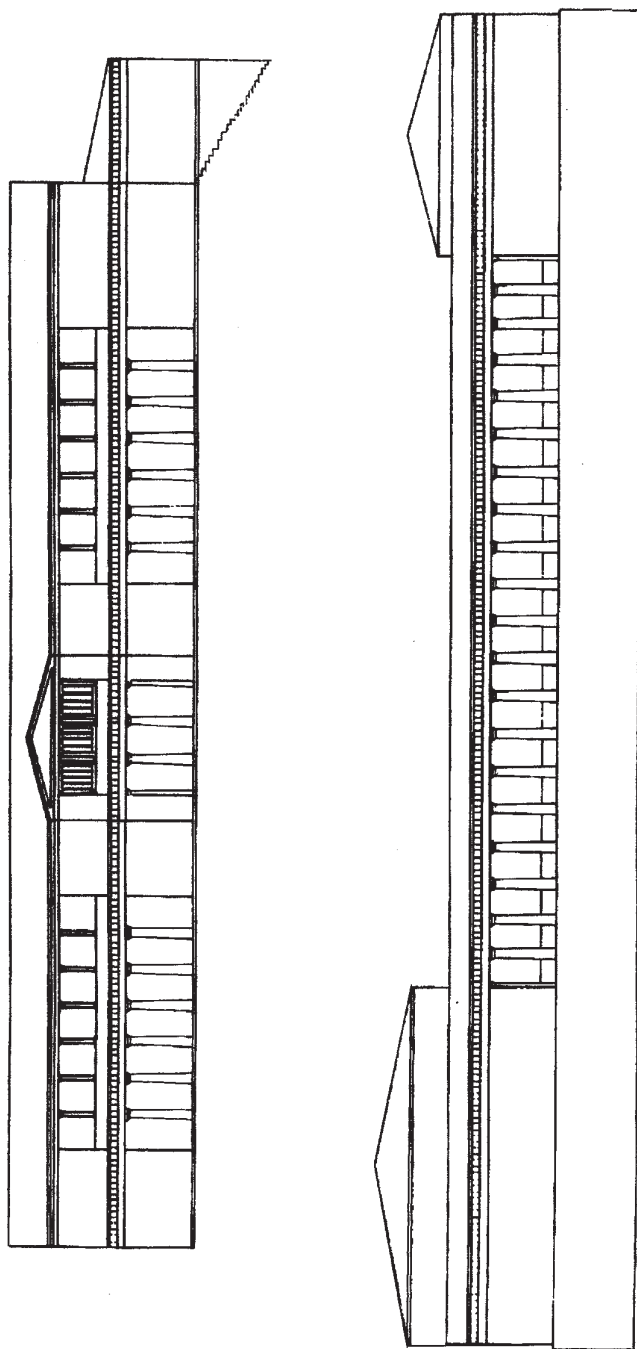

Abb. 13, 1. Vergina, Rekonstruktionen des Palastpropylons und der Palastnordseite nach Heermann.

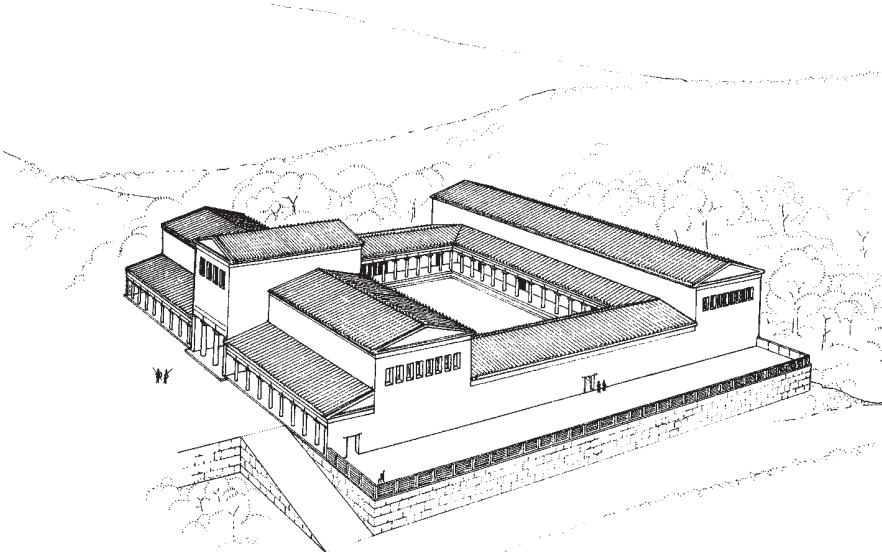

Abb. 13, 2. Vergina, Rekonstruktion des Palastpropylons nach Pandermalis.

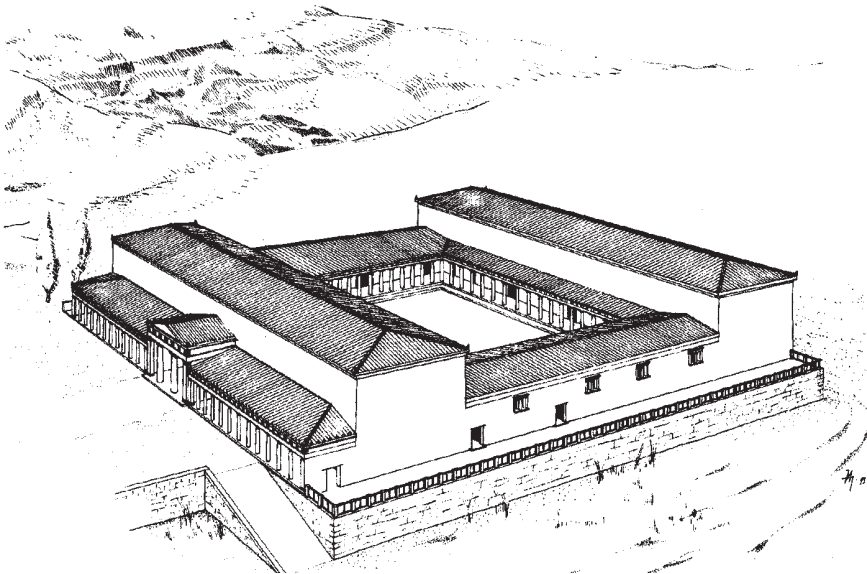

Abb. 13, 3. Vergina, Rekonstruktion des Palastpropylons nach Hoepfner.

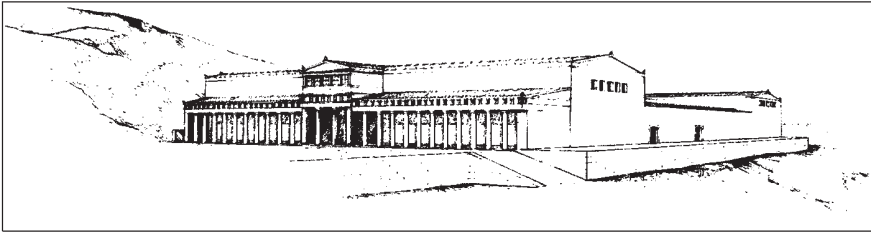

Abb. 13, 4. Vergina, Rekonstruktion des Palastpropylons nach Brands.

dachte sich nun das Obergeschoß der Ostfassade als geschlossene, von vier Fenstern durchbrochene Mauer und stattete den Torbau mit einem höher liegenden Dach als die seitlich anschließenden Gebäudeteile aus (Abb. 13,2).

Hoepfner rekonstruierte schließlich in einem Beitrag im Rahmen des Symposiums «Die Paläste der hellenistischen Könige» im Jahr 1992 in Berlin ein eingeschossiges Propylon mit Giebeldach und zwei dorischen Säulen *in antis*, das die seitlich daran anstoßenden Hallen nur leicht überragte (Abb. 13,3)³⁹, während Brands⁴⁰ – wie Pandermalis in seinem ersten Vorschlag und Heermann in ihrer Dissertation – eine zweigeschossige Gestaltung in Analogie zum Großen Grab von Leukadia für wahrscheinlich hielt. Das Propylon erhob sich s.E. deutlich über die rechts und links anschließenden Pultdächer der Hallen auf der Ostseite des Palastes. Sein Giebeldach dachte er sich jedoch auf gleicher Höhe mit dem des Kernbaues (Abb. 13,4).

So viel zu den bisherigen Vorschlägen der Forschung, die nun auf der Grundlage der erhaltenen Architekturteile einer Prüfung unterzogen werden sollen.

Da auf der Ostseite des Palastes in den südlich des Propylons liegenden Räumlichkeiten V und X (Abb. 1) zahlreiche Architekturteile der sog. Kleinen ionischen Ordnung gefunden wurden, ist mit an Sicherheit grenzender Wahrscheinlichkeit davon auszugehen, daß dieser Teil der Palastanlage zweistöckig war⁴¹. Das ermöglicht es uns, von den Rekonstruktionen mit einem einstöckigen Torbau (Heuzey und Daumet, Hoepfner) abzusehen.

Die Vorschläge von Heermann und Brands legen – wie auch die erste Rekonstruktion von Pandermalis – die Fassade des Großen Grabes von Lefkadia zugrunde und sehen in Analogie dazu für das Obergeschoß Scheinfenster zwischen

39. Hoepfner, 15, Abb. 12.

40. Brands, 66, Abb. 5, S. 69 f.

41. Anaktoro, 26 f. s. auch Heermann, 273.

Halbsäulenpfeilern vor. Heermann verwies in ihrer Dissertation auf insgesamt fünf Architekturteile dieser Halbsäulenpfeilerordnung⁴², die –wie sie schreibt– in etwa die gleichen Maße wie die kleinen ionischen Doppelsäulenpfeiler haben, die ebenfalls dem Obergeschoß des Propylons zugeschrieben werden⁴³. Bei unserer Autopsie der Architekturteile des Palastes war es uns nicht möglich, ein in voller Tiefe erhaltenes Element dieser Ordnung ausfindig zu machen. Mit Ausnahme der beiden oben aufgeführten Schaftelemente ionischer *Doppelsäulenpfeiler* sind alle anderen ionischen Bauglieder auf der Ostseite des Palastareals im Pfeilerteil gebrochen, so daß sie –wie auch die im Louvre befindlichen Architekturteile dieser Ordnung⁴⁴– theoretisch auch zu Doppelsäulenpfeilern gehört haben könnten.

Bei einigen dieser Stücke erreicht der erhaltene Pfeilerteil eine Breite von über 0,40 m. Es spricht viel dafür, daß diese Fragmente von Doppelsäulenpfeilern stammen. Durch ihre Gesamtlänge bzw. -tiefe von 0,994 m und ihre geringe Dicke von 0,40 m im Pfeilerteil waren diese Architekturteile ausgesprochen bruchempfindlich. Man kann annehmen, daß die erhaltenen Fragmente annähernd in der Mitte, in anderen Fällen im Verhältnis 1 : 2 gebrochen sein müssen. Stammten sie von Halbsäulenpfeilern, dann müßte der Bruch in geringem Abstand von der Rückseite des Pfeilerteils liegen, was wenig wahrscheinlich erscheint. Schließlich ist zu beachten, daß Heuzey und Daumet in ihrer Publikation unter der Überschrift «*Petit ordre ionique*» nur Doppelsäulenpfeiler, jedoch keine Halbsäulenpfeiler erwähnen⁴⁵. Die Existenz von ionischen Halbsäulenpfeilern kann m.E. somit nicht als bewiesen gelten.

Brands sah –wie bereits erwähnt– für das Propylon und die Räume des Palast-Osttraktes die gleiche Dachhöhe vor. Heermann zufolge war der Giebel des Propylons niedriger. In beiden Fällen wären die Doppelsäulenpfeiler der Kleinen ionischen Ordnung der Schnittstelle von Propylon und Kernbau zuzuweisen, d.h. der Ostseite von Pr2. Hier liegt eine Art Durchgangssituation vor, wie es auch für die Aufstellung anderer Doppelsäulenpfeiler zu beobachten ist. Geht man weiterhin davon aus, daß sowohl die Hallen des Peristylhofes als auch die der

42. Zur oberen Ordnung des Propylons s. Heermann, 281 ff. Heermann, 284 f. führt zwei «Pfeilerhalbsäulenschaftlemente» und drei Kapitelle auf.

43. Heermann, 295. s. o. S. 42 ff. Zu den Architekturgliedern der Kleinen ionischen Ordnung s. Heermann, 282 ff.

44. Abgebildet bei M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Département des antiquités grecques, étrusques et romaines. Les sculptures grecques II*, Paris 1998, 237 f. Nr. 263-264, Abb. 263-264 (Inv. Nr. Ma 1408 und Ma 1421).

45. Heuzey – Daumet, a.O. (Anm. 28) 192, 200 f., Taf. 12.

Ostfassade eingeschossig waren und über Pultdächer verfügten⁴⁶, so wären für die Gestaltung der dem Peristylhof zugewandten Westseite des Torbaus grundsätzlich zwei Lösungen vorstellbar:

a) das Propylon könnte mit der glatten westlichen Außenwand des Kernbaus abgeschlossen haben,

b) man könnte die Westfassade –wie bereits von Heermann vorgeschlagen– mit einer Stützenreihe und mit Scheinfenstern in den Interkolumnien rekonstruieren.

Da die rechts und links des Propylons anschließenden Räume im Obergeschoß durch Fenster beleuchtet worden sein müssen⁴⁷, würden die Scheinfenster eine Differenzierung des Propylons von jenen Gebäudeteilen gewährleisten.

Im Gegensatz zu den eben vorgestellten Rekonstruktionen hat Pandermalis' zweiter Vorschlag (Taf. 13,2) den Vorteil, daß sich das Propylon durch seine größere Höhe deutlich von den seitlich anschließenden, niedrigeren Gebäudeteilen abhebt und als gesonderter Baukörper zu erkennen gibt. Es wird auf diese Weise betont und ist auch für im Peristylhof stehende Personen leicht zu identifizieren. Es befremdet jedoch, daß die Scheinfenster, die durch zahlreiche Fragmente nachgewiesen sind, unberücksichtigt blieben⁴⁸. In einem Gespräch darauf angesprochen, vertrat Pandermalis die Ansicht, daß die in der 2. Rekonstruktion vorgesehenen Fenster durchaus durch die Scheinfenster ersetzt werden könnten. Die Scheinfensterzone würde in diesem Fall über einer relativ hohen, glatten Wand folgen⁴⁹.

m.E. stellt diese Rekonstruktion die beste Lösung dar. In Anbetracht des Fehlens von eindeutig als Halbsäulenpfeiler zu betrachtenden Architekturelementen, könnte man in Erwägung ziehen, ob zwischen den Scheinfenstern des Obergeschosses eventuell Doppelsäulenpfeiler der sog. Kleinen ionischen Ordnung anzuordnen sind, von denen sich zahlreiche Architekturteile und Fragmente fanden. Sie haben den Vorteil, wie auch die Scheinfenster zweiänsichtig zu sein. Der Aufbau der Fassade würde sich somit auf der Innenseite der Propylonwest- und- ostwand wiederholen und dem Innenraum, der –wie bereits betont– ohne Zwischenböden zu denken ist, einen repräsentativen Charakter verleihen.

46. Wie es in der zweiten Rekonstruktion von Pandermalis vorgesehen wurde, s. Anm. 38.

47. So auch Heermann, 496 Anm. 858.

48. Dies wurde auch von Brands, 66 hervorgehoben.

49. Brands betonte allerdings *ebenda*, daß die Analogien des Grabes zugrunde zu legen seien.

Daneben ist jedoch noch eine weitere Möglichkeit ins Auge zu fassen. Auf der von Heuzey im Jahre 1860 publizierten Ansicht der auf den Ruinen des Palastes von Vergina erbauten Kirche erscheint rechts oben im Bild ein Architekturteil, das aus einem breiten, rechteckigen Block besteht, dem eine wesentlich schmalere ionische Halbsäule vorgelegt ist⁵⁰. Auf der Tafel sind noch viele andere Architekturteile zu sehen, die von dem antiken Palast stammen, darunter auch eine große Anzahl von Doppelsäulenpfeilertrummern. Das oben erwähnte, heute leider verschollene Architekturelement könnte durchaus vom Obergeschoß der Propylonfassade stammen. Das würde bedeuten, daß die Scheinfenster nicht von Halbsäulenpfeilern, sondern von schmalen Wandteilen mit vorgeblendeten ionischen Halbsäulen gerahmt wurden.

Soviel zur Rekonstruktion des Propylons. Die Anzahl der erhaltenen Doppelsäulenpfeilerbasen der sog. Großen ionischen Ordnung erlaubt uns noch weitere Schlußfolgerungen zur Rekonstruktion des Palastes. Außer den *in situ* erhaltenen Basen der Exedra F auf der Südseite des Palastperistyls (Abb. 2-3) sind eine vollständige Basis und ein Basisfragment erhalten, die in den Pariser Louvre gelangt sind (Abb. 4). Zwei weitere Basen werden rechts hinter dem Eingang zur Archäologischen Stätte aufbewahrt (Abb. 14-15)⁵¹. Nördlich des Palastpropylons

Abb. 14.
Vergina, Palast,
Doppelsäulenpfeilerbasis
A am Eingang zur
Archäologischen Stätte.

50. L. Heuzey, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris 1860, Taf. 3.

51. Zu diesen beiden Basen s. Heermann, 266. Laut Heermann wurden sie an der Haliakmonmündung entdeckt.

befinden sich – jedoch nicht *in situ*– eine weitere Basis (Abb. 16) sowie drei Basisfragmente, die ebenfalls von Doppelsäulenpfeilern stammen könnten (Abb. 17-19) und schließlich sind noch die von Saatsoglou-Paliadeli vor wenigen Jahren in der Tholos gefundenen zwei Basisfragmente zu erwähnen.

*Abb. 15.
Vergina, Palast,
Doppelsäulenpfeilerbasis
B am Eingang zur
Archäologischen Stätte.*

Abb. 16. Vergina, Palast, Doppelsäulenpfeilerbasis beim Propylon.

*Abb. 17.
Vergina, Palast,
Fragment einer
Doppelsäulenpfeilerbasis.*

*Abb. 18. Vergina, Palast,
Fragment einer
Doppelsäulenpfeilerbasis.*

Abb. 19. Vergina, Palast, Fragment einer Doppelsäulenpfeilerbasis.

Zieht man nur die annähernd vollständig erhaltenen Basen in Betracht, so haben sich Reste von mindestens sieben Doppelsäulenpfeilern erhalten. Dazu kommen die Fragmente, die nicht alle von einer Basis stammen können, sondern sich wohl auf mehrere verteilen. Von den Basen sind drei mit Sicherheit der Südexedra zuzuschreiben, wo sie *in situ* gefunden wurden. Problematischer liegt der Fall bei den Doppelsäulenpfeilern, die dem Propylon zugewiesen werden. Travlos sah in seiner Grundriß-Rekonstruktion für beide Fassaden des Torbaus sowie für den Zugang zu Pr2 jeweils drei Säulen bzw. drei Doppelsäulenpfeiler *in antis* vor (Abb. 1)⁵². Die Analogie zur Front der Südexedra des Palastes ist nicht zu übersehen. Angesichts der Tatsache, daß die Türwand des Propylons nachgewiesenermaßen nur drei Durchgänge hatte, erscheint es mir jedoch naheliegender, wie auch andere Forscher lediglich zwei Stützen *in antis* für die Außen- und die Innenfassade vorzusehen⁵³. Das würde bedeuten, daß vier weitere Doppelsäulenpfeilerbasen auf das Propylon entfallen.

52. Publiziert bei Andronikos, 43, Abb. 18.

53. Heermann, 275 ff. Pandermalis, a.O. (Anm. 32) 389, Abb. I. Hoepfner, 15, s. auch *ebenda*, 8, Abb. 5. Brands, 69 mit Anm. 30. Chr. Saatsoglou-Paliadeli, «The Palace of Vergina-Aegae and its Surroundings», in: I. Nielsen (Hrsg.), *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC.*, Monographs of the Danish Institute at Athens 4 (2001) 204 f.

Nun bleibt noch den Basen, von denen die größeren und kleineren Fragmente stammen, ein Platz zuzuweisen. Der Gedanke Heermanns⁵⁴, daß sich außer der Südexedra auch andere Räume des Palastes mit Doppelsäulenpfeilern auf das Peristyl geöffnet haben könnten, erhält nun neues Gewicht. Die Rekonstruktion der Räume M1 - M3 auf der Westseite des Palastperistyls als Banketträume schließt diesen Gedanken nicht aus⁵⁵. Ihre Größe ist ein Indiz für ihre Bedeutung und könnte eine Hervorhebung durch Doppelsäulenpfeiler rechtfertigen. Doch auch N1 - N3 im Norden, die stark zerstört sind, müssen ins Auge gefaßt werden, denn diese Räume liegen der durch Doppelsäulenpfeiler betonten südlichen Raumgruppe ungefähr gegenüber und würden so ein Gegengewicht zu ihr bilden.

Die obigen Ausführungen zeigen, daß im Palast von Vergina in großem Umfang ionische Doppelsäulenpfeiler Verwendung fanden und daß diese Stützen sein Erscheinungsbild entscheidend geprägt haben müssen. Ihre Bedeutung innerhalb des Architekturkomplexes bezeugt auch heute noch die große Anzahl von Doppelsäulenpfeiler-Trommeln, die über das gesamte Palastareal verstreut sind.

Auch in der Architektur des Palastes auf der Akropolis von Pella (Abb. 20)⁵⁶ fanden Doppelsäulenpfeiler Verwendung. Die Ursprünge des Baus scheinen zwar noch in die Zeit des Archelaos zurückzugehen, der erhaltene Komplex stammt

54. s.o. S. 39 f.

55. s.o. S. 40.

56. Heermann, 123 ff. M. Siganidou, «Πέλλα. Πορίσματα ανασκαφών τριετίας 1981-1983», in: *Ancient Macedonia IV*, Thessaloniki 1986, 556 ff. Υπουργείο Πολιτισμού – ΙΖ' Εφορεία Αρχαιοτήτων, Πέλλα. Προτεύουσα των Αρχαίων Μακεδόνων. 30 χρόνια ανασκαφής 1957-1987, Thessaloniki 1987, 24 ff. (M. Siganidou). M. Siganidou, «Το ανακτορικό συγκρότημα της Πέλλας», *AErgoMak* 1 (1987) 119 ff., Zeichnung 1-2. V. Misailidou-Despotidou, «Ανασκαφή στο ανάκτορο της Πέλλας. Τομέας υπόστυλο δωματίου», *AErgoMak* 2 (1988) 101 ff., Zeichnung 1-4, Abb. 1-3. P. Chrysostomou, «Λουτρό στο ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 2 (1988) 113 ff., Zeichnung 1, Abb. 1-7. M. Siganidou, «Το μνημειακό πρόπυλο του ανακτόρου της Πέλλας», *AErgoMak* 3 (1989) 59 ff., Zeichnung 1, Abb. 1-5. V. Misailidou-Despotidou, «Ανασκαφή στο ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 3 (1989) 67 ff., Zeichnung 1, Abb. 1. Dies., «Ενσφράγιστες κεραμίδες από το ανάκτορο της Πέλλας», in: *Ancient Macedonia V 2*, Thessaloniki 1993, 975 ff., Abb. 1-14. Ginouvès, a.O. (Anm. 3) 88 f., Abb. 74-77. Nielsen, 88 ff., Abb. 45-46, Taf. 16-19. Hoepfner, 26 ff., Abb. 21-25, 28-29. C. Kunze, «Die Skulpturenausstattung hellenistischer Paläste», in: Basileia, 122 f., Abb. 11. M. Siganidou, «Die Basileia von Pella», in: Basileia, 144 ff., Abb. 1-2. P. Chrysostomou, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 10A (1996) 105 ff., Zeichnung 1-4, Abb. 1-28. Dies., «Ανάκτορο Πέλλας και Πελλαία Χώρα κατά το 1999», *AErgoMak* 13 (1999) 491 ff., Zeichnung 1, Abb. 2-7. Dies., «Ανάκτορο Πέλλας 2001: 'βασιλείος κάραβος'», *AErgoMak* 15 (2001) 441 ff., Zeichnung 1-2.

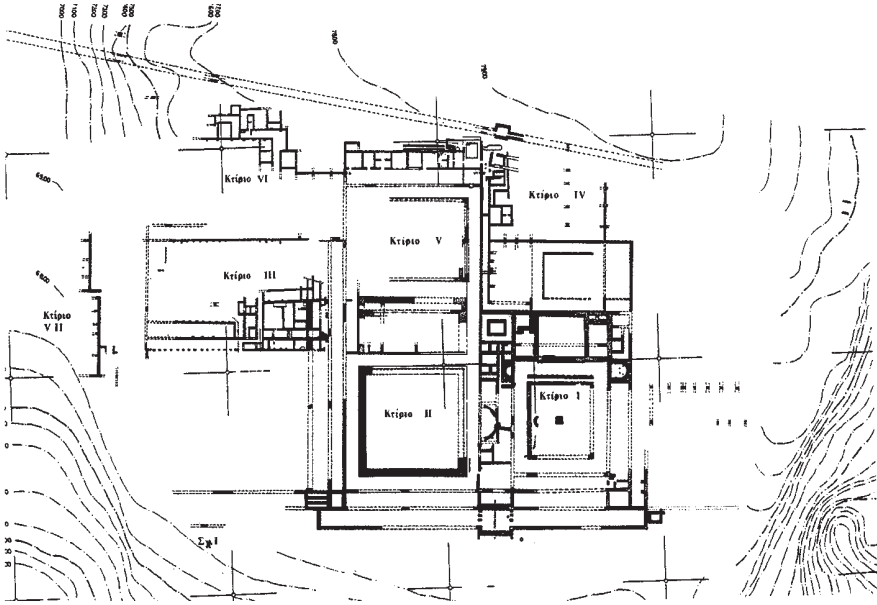

Abb. 20. Pella, Grundriß des Palastes.

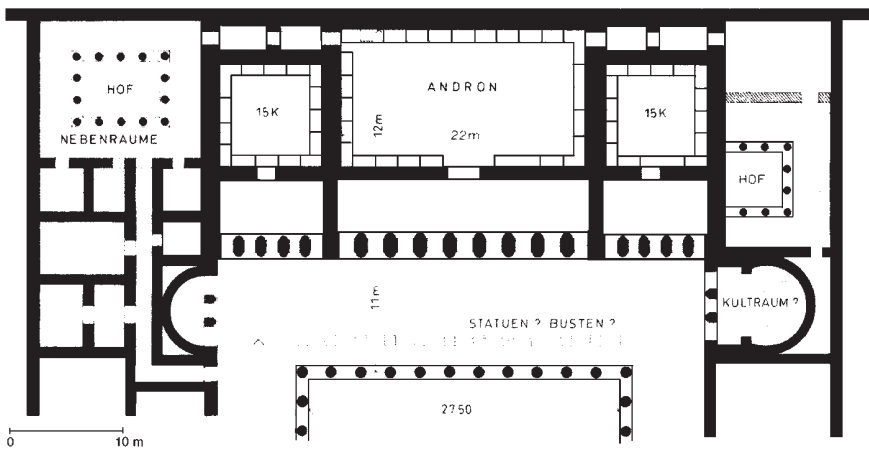

Abb. 21. Pella, Palast, Nordseite des Gebäudes I.

jedoch im wesentlichen aus dem 3. Jh. v. Chr., mit einer früheren Bauphase, die in das 3. Viertel des 4. Jhs. v. Chr. datiert werden kann⁵⁷.

Das Peristyl I des Palastes verfügt auf seiner Nordseite über eine imposante Raumfolge (Abb. 21). Sie besteht aus einem breitliegenden Saal mit Vorraum, den rechts und links kleinere, ebenfalls mit Vorräumen ausgestattete Säle flankieren. Da die Fundamente zwischen den Vorhallen und der Säulenstellung des Peristyls die eindrucksvolle Breite von 2,20 m erreichen⁵⁸, folgerte Hoepfner, daß hier Doppelsäulenpfeiler plaziert waren⁵⁹. Auch wenn diese Annahme nicht zu beweisen ist, erscheint sie doch plausibel, da die Doppelsäulenpfeiler im Palast von Vergina ebenfalls *in antis* in einem Durchgang hinter der Säulenstellung des Peristyls standen.

Nachweise für die Verwendung von ionischen Doppelsäulenpfeilern in der Palastarchitektur Pellas fanden sich im mittleren Abschnitt der Oststoa von Gebäude II (Abb. 20). Hier wurde eine große halbkreisförmige Exedra ausgegraben. Sie gehört zur zweiten Bauphase dieses Gebäudes und ist – wie auch

57. Heermann, 226 ff. mit Datierung um 200 v. Chr. ± 20 Jahre auf der Grundlage der Architekturformen und der historischen Situation. Die 1. Bauphase der Gebäude I und II datiert nach P. Chrysostomou, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 10A (1996) 128, 131 in das 3. Viertel des 4. Jhs. v. Chr. Nach einer großen Katastrophe, die die Zerstörung des Palastes zur Folge hatte, erfolgte der Wiederaufbau zur Zeit des Antigonos Gonatas. Dagegen datierte Hoepfner, 27 das östliche Peristyl I mit den im Norden anschließenden Räumen in die Zeit Philipps V. Der Datierung des erhaltenen Komplexes in diese Zeit stimmte auch Nielsen, 84, 88 zu. Das Schwimmbecken im Nordosten gehört Hoepfner, 29 zufolge in die Frühzeit des Palastes. V. Misailidou-Despotidou, «Ανασκαφή στο ανάκτορο της Πέλλας. Τομέας υπόστυλου δωματίου», *AErgoMak* 2 (1988) 108 f. datierte den hypostylen Raum E in diesem Bereich an das Ende des 4. Jhs. v. Chr. und P. Chrysostomou, «Λουτρό στο ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 2 (1988) 119 den Bau V und das Große Bad des Palastes in die Zeit Kassanders, s. dazu auch V. Misailidou-Despotidou, «Ανασκαφή στο ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 3 (1989) 70. Eine spätere Bauphase gehört in die Zeit des Antigonos Gonatas, s. P. Chrysostomou, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 10A (1996) 116. Der Stylobat des Riesenperistyls wird von M. Siganidou, «Die Basileia von Pella», in: *Basileia*, 146, 147 an den Beginn des 3. Jhs. v. Chr. datiert, s. auch P. Chrysostomou, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 10A (1996) 109, das Gebäude III in die 2. Hälfte des 3. Jhs. v. Chr., s. Siganidou, *a.O.*, 147, von Chrysostomou, *a.O.*, 109, 110 in die Zeit des Antigonos Gonatas. In dieselbe Zeit datiert nach Chrysostomou, *a.O.*, 113 auch das Gebäude VI. Zur Datierung außerdem M. Siganidou, «Το ανακτορικό συγκρότημα της Πέλλας», *AErgoMak* 1 (1987) 124. P. Chrysostomou, «Λουτρό στο ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 2 (1988) 113 f. mit Anm. 5. Zu den verschiedenen Datierungsvorschlägen s. auch C. Kunze, «Die Skulpturenausstattung hellenistischer Paläste», in: *Basileia*, 122 Anm. 89.

58. Nach Hoepfner, 29 beträgt die Breite 2,20 m. M. Siganidou, «Die Basileia von Pella», in: *Basileia*, 144 gibt die Breite mit 3 m an, P. Chrysostomou, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 10A (1996) 122 dagegen mit 2,65 m.

59. Hoepfner, 29 f. Diese Hypothese wurde von Chrysostomou, *a.O.* (Anm. 58) 125 akzeptiert.

Abb. 22.
Pella, Palast, Mauer
auf der Ostseite des
Gebäudes II.

die Mauern der mittleren Räume des Westflügels von Bau I– aus wiederverwendetem Material errichtet (Abb. 22). Zu den Baugliedern in Zweitverwendung gehören den Ausgräbern zufolge auch Trommeln und Basen von ionischen Doppelsäulenfeilern⁶⁰. Die erste Phase der Gebäude I und II datiert nach Chrysostomou in das 3. Viertel des 4. Jhs. v. Chr., der Wiederaufbau des Palastes nach seiner Katastrophe, also die zweite Bauphase, in die Zeit des Antigonos Gonatas⁶¹.

60. Dazu V. Misailidou-Despotidou, *ADelt* 46 (1991), Chron. B2, 296, Taf. 113γ. Chrysostomou, *a.O.* (Anm. 58) 127 f.

61. Chrysostomou, *a.O.* (Anm. 58) 128, 131.

Abb. 23. Pella, Palast, in die obige Mauer verbaute Säulenbasen.

Die Basen, die in die Mauer verbaut wurden, gehören zum attisch-ionischen Typus mit Plinthe (H 10,5 cm) und einem Trochilus (H 11,5 cm) zwischen zwei Tori (unterer: H 9 cm, oberer: H 8 cm) (Abb. 23). Durch die Wiederverwendung läßt sich nicht feststellen, ob es sich um Basen von Doppelsäulenpfeilern oder um einfache Säulenbasen handelt. Da die Mauer vorwiegend aus Baugliedern der Doppelsäulenpfeilerstellung errichtet wurde (Abb. 22), erscheint jedoch die Annahme berechtigt, daß auch die Basen als zugehörig zu betrachten sind, dies umso mehr, als das Material, aus dem sie gearbeitet sind, identisch ist.

Bauglieder dieser Stützen sind nicht nur in der oben erwähnten Mauer verbaut, sondern liegen auch verstreut im Bereich des Grabungsschnittes, und zwar vorwiegend nördlich und nordwestlich der Exedra. Die erhaltenen Trommeln belegen, daß der die Halbsäulen mit $\frac{1}{2} + 9 + \frac{1}{2}$ Kanneluren trennende Pfeiler merklich vorkragt (ca. 7,5 cm) (Abb. 24). Man kann also wohl mit Recht davon ausgehen, daß der Pfeilerteil – wie in Vergina – ein eigenes Kapitell und eine eigene Basis bildete. Leider hat sich keines der Kapitelle erhalten, so daß offen bleiben muß, welchem Typus sie folgten.

Was die Breite des eingeschobenen Pfeilerteils und der Kanneluren betrifft, so lassen sich Unterschiede feststellen, die es nahelegen, von zwei Serien von

Abb. 24. Pella, Palast, Doppelsäulenpfeiler-Trommel im Bereich der Ostapsis von Gebäude II.

Doppelsäulenpfeilern auszugehen. In die Mauer wurden halbierte Trommeln mit einem größten erhaltenen Durchmesser von 0,87-0,88 m verbaut, deren Pfeilerteil eine Breite von 0,22 m und in anderen Fällen von ca. 0,24 m erreicht und die über 9 bis 9,5 cm breite Kanneluren verfügen (Abb. 22)⁶². Die leichten Schwankungen in den Maßen sind wohl auf den Platz der Trommeln zurückzuführen, d.h. sie hängen davon ab, ob die Trommeln dem oberen oder dem unteren Teil der Stützen zuzuweisen sind. Ähnliche Differenzen sind nicht ungewöhnlich und lassen sich z.B. auch an den Doppelsäulenpfeilern des Nordsaales der Erweiterung der Philipphalle auf Delos feststellen⁶³.

62. Bei den Messungen bereiteten die Wiederverwendung der Bauteile und der durch das poröse Material bedingte schlechte Erhaltungszustand Schwierigkeiten. Die meisten Trommeln sind von Halbsäule zu Halbsäule halbiert, so daß ein Pfeilerteil erhalten ist. Sie sind so in die Mauer versetzt, daß der Pfeilerteil innen zu liegen kommt. Nur ein Architekturteil ist von Pfeiler zu Pfeiler halbiert. Bei diesem ist also nur eine der beiden Halbsäulen erhalten, die in der Mauer ebenfalls innen liegt. Die nach außen weisende Seite ist mit Anathyrose gearbeitet.

63. Zu der Erweiterung: R. Vallois, *Les portiques au sud du Hiéron. 1. Le Portique de Philippe*, Délos VII (1923) 77 ff. Zu dieser Doppelsäulenpfeilerstellung s. Vallois, a.O. (1923) 90 ff., Abb. 104, 109, 127-136, 138-139. E. Dyggve - F. Poulsen - K. Rhomaios, *Das Heroon*

Abb. 25. Pella, Palast, Mauer auf der Ostseite des Gebäudes II.

Darüber hinaus weisen die halbierten Trommeln dieser Serie Anathyrose mit einem flüchtig mit dem Zahneisen gearbeiteten Randstreifen von 6,5-10,5 cm Breite auf. An einem dieser Architekturteile waren außerdem II-förmige Klammerlöcher zu beobachten. Da die Anathyrose beim Zurichten der Trommeln zum Versetzen in die Mauer teilweise abgearbeitet wurde, muß sie von der ersten Verwendung dieser Architekturteile stammen (Abb. 25). Die Doppelsäulenpfeiler dieser Serie wurden also – wie es scheint – aus halben Trommeln konstruiert und die Anathyrose und die Klammern sorgten für den festen Verband der beiden Hälften.

von Kalydon, Kopenhagen 1934, 114, Abb. 119a. R. Vallois, *L'architecture hellénique et hellénistique à Délos jusqu'à l'éviction des Déliens (166 av. J.-C.) II 1*, Paris 1966, 121. Büsing, 52 f., Abb. 1a, 3c, 58-59, Taf. 6a. C. Wacker, *Das Gymnasion in Olympia*, Würzburg 1996, 39 B9, 44 und unten S. 75 ff. Auch hier liegen die Schwankungen der Breite des Pfeilerteils im Bereich von 2 cm. Zu den Maßen s. Vallois, *a.O.* (1966) 121. Andererseits ist zu beachten, daß in Makedonien oft z.T. nicht unerhebliche Maßdivergenzen an gleichartigen Bauteilen zu beobachten sind. Diese Tatsache spricht für ungenaue Steinmetzarbeit, s. Heermann, 284; *ebenda*, 494 Anm. 826 mit Hinweis auf den Palast von Pella.

Abb. 26. Pella, Palast, Doppelsäulenpfeiler-Trommel im Bereich der Ostapsis von Gebäude II.

Im Gegensatz zu den in die Mauer verbauten Architekturteilen weisen einige der im Gelände nördlich der Exedra liegenden Bauglieder einen Pfeilerteil von ca. 0,15 bis 0,18 m Breite auf, während die Kannelurenbreite zwischen 8 und 9 cm schwankt (Abb. 24. 26). An einem dieser Bauglieder (Λ 28-92) konnte der Durchmesser gemessen werden, der im Pfeilerteil 0,77 m beträgt. Sie scheinen von einer zweiten Doppelsäulenpfeilerstellung mit geringeren Abmessungen zu stammen, die sich aus ganzen Trommeln zusammensetzte. Dies ist wahrscheinlicher, als die Maßdivergenzen auf die ansonsten in Makedonien nicht ungewöhnliche, ungenaue Steinmetzarbeit zurückzuführen⁶⁴.

64. Zu diesen Maßdivergenzen s. Heermann, 284, 494 Anm. 826. An einem zweiten Architekturteil (Λ 27-92) beträgt der Durchmesser in den Halbsäulen 0,745 m. Da die Grate der Kanneluren gebrochen sind, kann man jedoch auch hier von einem Durchmesser von ca. 0,77 m ausgehen. Ein Architekturteil im nördlichen Abschnitt der oben genannten Mauer scheint ebenfalls zu der kleineren Doppelsäulenpfeilerstellung zu gehören. Der Durchmesser der halbierten Trommel beträgt von Pfeiler zu Pfeiler ca. 0,74 m. Zieht man in Betracht, daß der Pfeilerteil der einen Seite gebrochen ist und somit einige Zentimeter fehlen, dann kommen die Maße denen der anderen Architekturteile der zweiten Serie nahe. Zu beachten ist, daß diese

Da an die in die Mauer verbauten Basisteile der untere Teil des Schaftes angearbeitet ist, haben wir die Möglichkeit, die Kannelurenbreite zu ermitteln, die ca. 9 cm beträgt. Sollten diese Basen tatsächlich von Doppelsäulenpfeilern stammen, so könnten sie sowohl zu der größeren als auch zu der kleineren der beiden Serien gehören. Daß eine von diesen der Nordseite des Ostperistyls des Palastes zugeschrieben werden kann, erscheint durchaus möglich.

Heermann⁶⁵ erwähnt in ihrer Dissertation zur makedonischen Palastarchitektur, daß im Grabungstagebuch des Jahres 1960 ein ionisches Geison mit der Inventarnummer Ta 222 aufgeführt werde, das aus einer Doppelsäulenpfeilerbasis umgearbeitet worden sei. Es wurde in der Nordportikus von Gebäude I des Palastes gefunden. Heermann war es nicht möglich zu prüfen, ob es sich tatsächlich um eine umgearbeitete Doppelsäulenpfeilerbasis handelt oder ob sie von einem Halbsäulenpfeiler stammt. Das fragliche Architekturteil befindet sich im Magazin des Museums von Pella. Dank der Hilfe der Ephorin M. Lilimpaki-Akamati war es mir möglich, es einer Autopsie zu unterziehen. Die Ausarbeitung des Pfeilerteils bestätigt, daß es sich mit Sicherheit um keine Doppelsäulenpfeilerbasis, sondern um eine umgearbeitete Halbsäulenpfeilerbasis handelt. Dieses Architekturteil kann hier also unberücksichtigt bleiben.

Was die Datierung der uns hier interessierenden Bauteile betrifft, so liegt es nahe, die in Zweitverwendung gefundenen Basen und Trommeln der Ostexedra sowie die zu einem Geison umgearbeitete Basis aus der Nordportikus des Komplexes I der älteren Bauphase des Palastes zuzuschreiben, die den Ausgräbern zufolge noch in das 3. Viertel des 4. Jhs. v. Chr. zu datieren ist⁶⁶. Heermann wies im Zusammenhang mit der umgearbeiteten Basis zwar darauf hin, daß «bis zum Anfang des 3. Jhs. in Makedonien Pfeilerhalbsäulen ausschließlich peloponnesische Basen freien Stils aufweisen»⁶⁷ und kam deshalb zu dem Schluß, daß es sich bei Ta 222 um einen verworfenen Block des Palastes handeln müsse, der in der Nordportikus weitere Verwendung fand. Attisch-ionische Basen mit Plinthe erscheinen in Makedonien jedoch bereits an den ionischen Halbsäulen und an den mit Pilastern kombinierten Viertelsäulen der Fassade des Grabes von Langada⁶⁸,

halbierter Trommel ein Klammerloch aufweist, das sicher nicht auf die Verwendung in der Mauer der Ostexedra zurückzuführen ist. Eine Anathyrose ist jedoch nicht festzustellen.

65. Heermann, 140. Zu diesem Bauteil s. auch Heermann, 145, 146, 465 Anm. 418.

66. s.o. S. 58 ff. mit Anm. 57.

67. Heermann, 465 Anm. 418.

68. Th. Macridy, «Un tumulus macédonien à Langaza», *JdI* 26 (1911) 193 ff., Abb. 1-26, Taf. 2-6. B. Gossel, *Makedonische Kammergräber*, Berlin 1980, 142 ff. Nr. 16, Taf. IIIb. St. G. Miller, *The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb*, Mainz am Rhein 1993, 109 Nr. 16 A, Taf. 1b mit älterer Lit. K. Tzanavari, *ADelt* 50 (1995) Chron. B2, 469. *Dies.*,

das meist noch in das 4. Jh. v. Chr. datiert wird. Ohne Plinthe werden sie in Vergina an Halbsäulen verwendet, auch hier bereits im 4. Jh. v. Chr.⁶⁹. Beachtung verdient außerdem die große Zahl der in der Ostexedra des Palastperistyls II in Pella in Zweitverwendung verbauten Architekturglieder. Die Annahme, daß fertig ausgearbeitete Architekturteile von mindestens einer, wenn nicht gar zwei so umfangreichen Doppelsäulenpfeilerstellungen verworfen und nicht versetzt worden seien, erscheint mir ziemlich unwahrscheinlich. Eher wird man zu dem Schluß geführt, daß sie einem Umbau des Palastes zum Opfer fielen oder bei seinem Wiederaufbau nach einer Zerstörung wiederverwendet wurden.

Ionische Doppelsäulenpfeiler könnten auch an anderen Bauten Pellas Verwendung gefunden haben, wie ein Fund von der Agora der Stadt bestätigt. Im Nordteil der Osthalle dieses ausgedehnten Komplexes wurde im Juli 1983 in der Zerstörungsschicht von Raum 24 eine besonders interessante Basis in Zweitverwendung gefunden. Sie war aus dem örtlich anstehenden Poros gearbeitet und mit dem Unterteil nach oben auf dem Fußboden des Raumes im Abstand von nur wenigen Zentimetern von der Nordwand und parallel zu dieser plazierte⁷⁰. Diese Basis, die mit dem unteren Stützenteil aus einem Stück gearbeitet ist, bleibt meines Wissens nicht nur in Makedonien, sondern auch in anderen griechischen Landschaften ohne Parallele.

Genau genommen handelt es sich um eine Stütze, die aus zwei Halbsäulenpfeilern besteht, die durch ein zentrales Wandstück verbunden sind (Abb. 27-28)⁷¹. Man könnte sie demnach als doppelten Halbsäulenpfeiler bezeichnen.

«Δεφβένι. Μια νεκρόπολη της αρχαίας Λητής», *AErgoMak* 10A (1996) 462 f. K. Sismanidis, *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων*, Athen 1997, 161 ff.

69. s. z.B. das sog. Grab der Eurydike (um 340 v. Chr.): M. Andronikos, *Ergon* 1987, 45 ff., Abb. 45, 47-48. *Ders.*, «Βεργίνα. Ανασκαφή 1987», *AErgoMak* 1 (1987) 81 ff., Abb. 7-11. *Ders.*, «Ανασκαφή Βεργίνας», *Praktika* 1987, 128 ff. Miller, *a.O.* (Anm. 68) 115 Nr. 33 F mit älterer Lit. St. Drougou - Chr. Saatsoglou-Paliadeli, *Βεργίνα. Περιδιαβάζοντας τον αρχαιολογικό χώρο*, Athen 1999, 60 f., Abb. 83-85. Das Grab mit ionischer Fassade beim Kulturzentrum von Vergina gehört bereits an den Anfang des 3. Jhs. v. Chr.: M. Andronikos, *Ergon* 1987, 50 f., Abb. 51, 53. *Ders.*, «Ανασκαφή Βεργίνας», *Praktika* 1987, 143 ff., Taf. 95β, 97β, 98α. St. Drougou, «Νέος μακεδονικός τάφος με ιωνική πρόσοψη στη Βεργίνα», *AErgoMak* 1 (1987) 89 ff., Zeichnung 1, Abb. 1-11. Miller, *a.O.* (Anm. 68) 115 Nr. 33 G mit älterer Lit. Drougou - Saatsoglou-Paliadeli, *a.O.*, 64, Abb. 89.

70. Für Informationen zu diesem Fund und für die Erlaubnis, die Basis zu untersuchen, zu fotografieren und zu publizieren, danke ich dem Ausgräber der Agora, meinem Kollegen I. Akamatis.

71. Pella, Museum Inv.Nr. 83/6556: erh. H.: 0,292 m, erh. L (oben): 0,82 m, (unten) in Höhe des Torus gemessen: 0,90 m, B im Zentrum: 0,285 m, B in der Halbsäule in Höhe des Torus: 0,355 m, H der Basis: 9,2 cm, B der Kanneluren 3,1 cm, B des die Kanneluren trennenden Steges 0,7 cm.

Abb. 27. Pella, Museum Inv.Nr. 83/6556. Doppelter Halbsäulenpfeiler von der Agora.

Abb. 28. Pella, Museum Inv.Nr. 83/6556. Doppelter Halbsäulenpfeiler von der Agora.

Die für die Halbsäulen und die anschließenden Pfeilerteile einheitliche Basis, ist leider stark bestoßen. Ihr unterer Teil ist nicht erhalten und über ihre genaue Form ist keine endgültige Klarheit zu gewinnen. Oben folgt auf jeden Fall unter der Apophyge (H 0,6 cm) ein Torus (H 2,1 cm). Die erhaltenen Reste legen es

Abb. 29. Pella, Palast, Nordteil von Gebäude I, Ostapsis.

nahe, unter diesem einen Trochilus zu rekonstruieren (obere Leiste H 0,7 cm), der wohl einem größeren Torus aufsaß, so daß die Basis mit der der Halbsäulenpfeiler der Ostapsis im Nordteil von Palastperistyl I zu vergleichen ist (Abb. 29).

Die Halbsäulen haben $\frac{1}{2} + 11 + \frac{1}{2}$ Kanneluren und gehen in einen sich nach oben verjüngenden, um 1,1 cm vorspringenden Pfeilerteil über, dessen Breite in Höhe des Torus der Basis 0,20 m erreicht. Das zentrale Wandstück springt gegen die Pfeilerteile um 1,3-1,5 cm zurück und trennt diese samt den Basen. In Höhe der Tori der Basen ist es 0,21 m breit und verbreitert sich oben auf 0,27 m. Man kann nicht sagen, ob dieses Wandstück eine eigene Basis hatte oder sich glatt bis unten fortsetzte. Am unteren Bruch der einen Seite (Abb. 27) hat man den Eindruck, ein leichtes Ausschwingen ertasten zu können, was die erste der beiden Möglichkeiten wahrscheinlicher erscheinen läßt. Die Oberfläche des Architekturteils ist jedoch teilweise stark und unregelmäßig verwittert, so daß diese Unebenheit vielleicht auch auf diesen Umstand zurückzuführen ist.

Auf der Oberseite des Architekturteils sind zwei rechteckige Einarbeitungen zu bemerken, die eine mit den Maßen 4,5 : 4 cm und einem Gußkanal von 6 cm Länge und 1,2 cm Breite, die andere mißt 3,6 : 4,7 cm.

Die zierlichen Abmessungen dieser Basis – besonders im Vergleich zu den in der Ostexedra des Palastes wiederverwendeten⁷² – könnten für ihre ursprüngliche

72. s.o. S. 62.

Aufstellung auf einem hohen Sockel bzw. Piedestal oder aber im Obergeschoß eines Gebäudes sprechen. Die Länge der Basis entspricht ungefähr der Länge der Doppelsäulenpfeiler im Obergeschoß der pergamenischen Hallen in Athen⁷³. Sie hat jedoch eine erheblich geringere Breite. Man könnte sie sich somit über einer Sockelzone aufgestellt denken – in Analogie zu einigen Rekonstruktionen des Obergeschosses der Fassade des Palastpropylons von Vergina (Abb. 13, 1.4), des Großen Grabes von Lefkadia sowie der Nordseite des ionischen Peristyls des Hauses des Dionysos in Pella⁷⁴. Die große Länge der Stütze, die eine übermäßige Entwicklung in die Tiefe zur Folge hat, und ihre besondere Form lassen es jedoch wenig wahrscheinlich erscheinen, daß sie hinter einer Balustrade aufgestellt war, wie z.B. in der Rekonstruktion des Hauses des Dionysos vorgeschlagen wurde. Auch ein mittiger Anschluß der Balustrade an das zentrale, eingeschobene Wandstück ist problematisch, denn die vordere Hälfte der Stütze würde in diesem Fall übermäßig vorkragen. Eine solche Lösung wäre nur für einen Durchgang denkbar, der durch Schrankenplatten verschlossen wurde, jedoch nicht im Obergeschoß eines Peristyls. Da die Basis in Zweitverwendung gefunden wurde, muß diese Frage letztendlich leider offen bleiben.

Was die Datierung betrifft, so ist die Basis durch den Fundzusammenhang sicher vor der Zerstörung der Agora von Pella am Beginn des 1. Jhs. v. Chr. entstanden. Die Ähnlichkeiten mit der oben erwähnten Halbsäulenpfeiler-Basis des Palastes spricht für eine Datierung in dieselbe Zeit⁷⁵.

An dieser Stelle erscheint ein Verweis auf Obermakedonien angebracht, wo seit 1983 in geringer Entfernung nordöstlich des modernen Dorfes Aiani auf dem Hügel *Megale Rache* die Reste der antiken Stadt Aiani freigelegt werden. Die Grabungen brachten u.a. auch drei große, wohl öffentliche Gebäude zu Tage, darunter einen Hallenbau mit L-förmigem Grundriß⁷⁶, der von der Ausgräberin

73. s. I. Travlos, «Η πυρόπλησις του Παρθενώου υπό των Ερούλων και η επισκευή του κατά τους χρόνους του αυτοκράτορος Ιουλιανού», *AEphem* 1973, 231 Anm. 1 und unten S. 91 ff.

74. Zum Palastpropylon s.o. S. 46 ff. und zum Großen Grab von Lefkadia s. Anm. 31. Zum Obergeschoß des ionischen Peristyls des Hauses des Dionysos in Pella s. Makaronas – Giouri, *a.O.* (Anm. 17) 63, Zeichnung 9-10.

75. Zu der Exedra s. zusammenfassend P. Chrysostomou, «Το ανάκτορο της Πέλλας», *AErgoMak* 10A (1996) 122 ff. mit Anm. 49 (dort auch die ältere Lit.), Zeichnung 3, Abb. 19. m.E. sollte man den Gedanken ins Auge fassen, daß die Basis aus dem Palastkomplex stammen könnte.

76. Zu der Halle s. G. Karamitrou-Mentesidi, *Aiani of Kozani. Archaeological Guide*, Thessaloniki 1989, 36 ff., Abb. 5. *Ελληνικός πολιτισμός. Μακεδονία – Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Athen 1993, 32 f., Abb. (G. Karamitrou-Mentesidi). *Dies., Αιανή*, Athen 1996, 19 f., Abb. 6, 8.

in die klassische Zeit datiert wird⁷⁷. Zu diesem Bau scheinen drei Architekturteile zu gehören, von denen eines in zweiter Verwendung in eine Mauer verbaut ist. Aufgrund ihrer geringen Abmessungen sind sie wohl dem Obergeschoß zuzuweisen. Die Ausgräberin spricht in ihren Publikationen einerseits von «*τιμήματα αμφικιόνων*»⁷⁸, andererseits von «*σφονδύλους ημικιόνων*»⁷⁹. Eine Autopsie der fraglichen Architekturteile erwies, daß es sich um Fragmente von Halbsäulen mit 9 dorischen Kanneluren handelt, die mit einem ca. 2-3 cm breiten Steg gegen einen grob zugerichteten Pfeilerteil von geringerer Dicke und unterschiedlicher Ausarbeitung abgesetzt sind⁸⁰. Die Zurichtung des Pfeilerteils könnte m.E. auf einen späteren Eingriff anlässlich einer Zweitverwendung zurückgehen. Es würde sich dann ursprünglich um Halbsäulenpfeiler gehandelt haben. Doch kann ebenfalls nicht ausgeschlossen werden, daß wir es mit umgearbeiteten Doppelsäulenpfeilern zu tun haben. Da es sich nach Ausweis der Kanneluren um dorische Stützen handelt, seien sie hier nur am Rande erwähnt.

Desgleichen wollen wir an dieser Stelle kurz auf eine interessante dorische Stützenform verweisen, die in Demetrias im Südwest-Peristyl des sog. Anti-Anaktorons (Abb. 30A) und im Anaktoron der Zeit Philipps V. (Abb. 30B) als Eckstütze Verwendung fand⁸¹. Marzloff bezeichnete diese Architekturteile als «die Verschneidung zweier doppelseitiger Halbsäulenpfeiler unter 90°»⁸². Sie sind bildhafter Ausdruck des Erfindungsreichtums der in makedonischen Diensten stehenden Architekten⁸³.

77. Karamitrou-Mentesidi, *a.O.* (1989) 37 und Karamitrou-Mentesidi, *a.O.* (1996) 20 (πρόωμη χρονολόγηση). s. auch Karamitrou-Mentesidi, *a.O.* (1993) 33.

78. Karamitrou-Mentesidi, *a.O.* (1989) 37 und Karamitrou-Mentesidi, *a.O.* (1996) 20.

79. Karamitrou-Mentesidi, *a.O.* (1993) 32.

80. Bei dem einen Fragment ist der Pfeilerteil hinten mit unregelmäßiger Rundung ausgearbeitet. Das zweite Fragment ist dagegen polygonal zugerichtet.

81. Dazu zuletzt: Nielsen, 93 f., Abb. 47-48, S. 266 ff. Kat.Nr. 13. P. Marzloff, «Der Palast von Demetrias», in: Basileia, 156 ff. Zu den fraglichen Stützen P. Marzloff, «Untersuchungen auf Höhe 33 ('Anaktoron'-Hügel)», in: V. Miložčić – D. Theocharis, *Demetrias I*, Bonn 1976, 25 mit Anm. 37, Taf. 1 und *ders.*, «Der Palast von Demetrias», in: Basileia, 155, Abb. 9, S. 158 mit Anm. 25, Abb. 15-17.

82. Marzloff, *a.O.* (1976) 25. B. L. Kutbay, *Palaces and large Residences of the Hellenistic Age*, Lewiston – Queenston – Lampeter 1998, 33 erwähnt irrtümlich, daß «*supports, each a rectangular pier with an engaged Doric half-column on both outer and inner faces*» an der Front des zentralen Raumes des Westflügels des Palastes zu finden seien, ebenso Nielsen, 93 f.

83. Marzloff hält die Form für «westkleinasiatisch inspiriert». Die kleinasiatischen Beispiele sind jedoch herzförmige Halbsäulenpfeiler (s. die Zusammenstellung bei Büsing, 56 ff., Abb. 20-21, 65-73 und außerdem J. J. Coulton, «The Treatment of the Re-entrant Angles», *BSA* 61 [1966] 132 ff. Rumscheid I, 310 f. mit weiterer Lit.). Bei den Stützen aus Demetrias handelt es sich –wegen der Verwendung der in Makedonien entwickelten Doppelsäulenpfeiler– um eine

Das gilt auch für die Stützen der sog. Kleinen ionischen Ordnung des Palastes von Vergina, die zum Obergeschoß des ohne Zwischenböden zu denkenden Propylons gehörten. Das Pfeilerelement dieses Stützentypus gewährleistete, daß sie bei verhältnismäßig weiten Interkolumnien die für das Gebälk erforderliche Tiefe erreichten, ohne mißproportioniert zu wirken⁸⁶. In den makedonischen Privathäusern sind in vergleichbaren Durchgängen Säulen oder Halbsäulenpfeiler zu finden⁸⁷. Die makedonischen Paläste zeigen zwar eindeutig ihre Beeinflussung vom spätklassischen Peristylhaus⁸⁸, sie unterscheiden sich von den gleichzeitigen makedonischen Privathäusern jedoch u.a. durch ihre beeindruckenden Abmessungen⁸⁹. Diese Monumentalisierung, die sich unweigerlich auch in größeren Mauerstärken niederschlug, verlangte nach besonderen Lösungen im einzelnen und führte zur Entwicklung dieser neuen Stützenform *in antis*, die harmonische Analogien und repräsentative Zweiansichtigkeit gewährleistete. Zieht man diesen Sachverhalt in Betracht, so gewinnt die Hypothese, daß das breite Fundament im Nordteil von Peristyl I des Palastes von Pella Doppelsäulenpfeiler trug, an Wahrscheinlichkeit⁹⁰. Zwischen den mächtigen Anten der monumentalen Räume des Nordtraktes konnten nur diese Stützen Platz finden. Der von Hoepfner publizierte Grundriß (Abb. 21) sieht darüber hinaus für die seitlichen Räume Doppelsäulenpfeiler geringerer Abmessungen vor als für den zentralen Saal. Dies würde in den von uns festgestellten zwei Serien dieser Stützen seine Bestätigung finden.

Die Doppelsäulenpfeiler sind somit als eine Erfindung der makedonischen Palastarchitektur des 4. Jhs. v. Chr. zu betrachten⁹¹. Mit der Ausbreitung der makedonischen Macht in der Folge des Alexanderzuges sind sie auch in so weit entfernten Städten wie Nippur und Babylon anzutreffen⁹². In Nippur standen sie – wie in Makedonien – in einem Durchgang des Palastes, der in hellenistische Zeit

86. Büsing, 56 betonte, daß sie Antentiefe erreichten. s. außerdem H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, 255. Rumscheid I, 311 und Hoepfner, 13.

87. s. dazu zusammenfassend Heermann, 379 f. Wir können hier auf das Haus des Dionysos in Pella (I 1) als stellvertretendes Beispiel verweisen: Heermann, 28 ff. Makaronas – Giouri, *a.O.* (Anm. 17) 72 ff., Abb. 83-84; S. 152, Abb. 142. Auf der Ostseite des ionischen Nordperistyls des Hauses liegt eine Pastas mit zwei oder drei Halbsäulenpfeilern zwischen Anten.

88. Anaktoro, 18. Heermann, 234, 274. Hoepfner, 41, 42. E. Walter-Karydi, «Die Nobilitierung des griechischen Wohnhauses in der spätklassischen Zeit», in: Basileia, 59. Brands, 62.

89. Anaktoro, 18. Nielsen, 85. Hoepfner, 42. Walter-Karydi, *a.O.* (Anm. 88) 59.

90. s.o. S. 60.

91. Heermann, 380 betonte lediglich, «daß die frühesten bekannten Beispiele ... ausschließlich aus makedonisch beeinflussten Gebieten stammen».

92. s. Büsing, 52 zu den Beispielen, ansonsten Rumscheid I, 311.

datiert. D.h. man übernahm von den Makedonen nicht nur die besondere Stützenform, sondern auch die Art ihrer Verwendung.

Die in der makedonischen Palastarchitektur entwickelten Doppelsäulenpfeiler gelangten nicht nur in den fernen Osten, sondern sie fanden auch in andere Landschaften Griechenlands Eingang. Ihre Verwendung blieb jedoch auf wenige Monumente beschränkt, die sich an den Fingern einer Hand abzählen lassen. Hier sei an erster Stelle die Insel Delos genannt, wo Exemplare dieser Stützen in hellenistischen Bauten verwendet wurden⁹³.

Die von dem Makedonenkönig Philipp V. auf die Insel gestiftete einschiffige, dorische Säulenhalle⁹⁴ vor dem Propylon des Apollon-Heiligtums wurde wahrscheinlich nach 180 v. Chr. ausgebaut (Abb. 31)⁹⁵. Man fügte im Westen eine zum Hafen ausgerichtete Halle hinzu, die länger als der ursprüngliche Bau war, so daß man sich genötigt sah, an die Philippshalle im Norden einen Saal anzufügen. Dieser Annex war durch eine Doppelsäulenpfeilerstellung auf attisch-ionischen Basen von der neuen Westhalle aus zugänglich⁹⁶. Die Pfeiler dieser Stützen verfügten über eine eigene Basis und ein eigenes Kapitell (Abb. 32-33). Viereckige Einarbeitungen im Pfeilerteil⁹⁷ nahmen wohl die Köpfe hölzerner

93. Außer der in der Folge besprochenen Erweiterung der Halle Philipps V. kann hier noch ein Doppelsäulenpfeilerkapitell angeführt werden, das nach R. Vallois, *Les portiques au sud du Hiéron. 1. Le Portique de Philippe*, Délos VII (1923) 92 «paraît librement imité de celui de la Salle Nord». Es wurde bei den Ausgrabungen im sog. Hypostylen Saal der Insel Delos gefunden, wo es in zweiter Verwendung wohl im Peristyl eines römischen Hauses verbaut war. Zu dem Kapitell s. G. Leroux, *La Salle hypostyle*, Délos II (1909) 67, Abb. 93. Vallois, a.O. (1923) 92, Abb. 143. E. Dyggve - F. Poulsen - K. Rhomaios, *Das Heroon von Kalydon*, Kopenhagen 1934, 114, Abb. 119b-c. Büsing, 53, Abb. 2a, 60. Wacker, a.O. (Anm. 63) 38 f. B8, 44, Abb. 29. Die Polsterseiten sind als Blütenkelche gearbeitet und der Pfeiler verfügt über ein eigenes Kapitell. Durch die Wiederverwendung des Bauteils fehlt uns leider jegliche Information zu seiner ursprünglichen Aufstellung. Es ist somit durchaus denkbar, daß das Kapitell von einer entfernteren Stelle des Heiligtums herantransportiert wurde und ursprünglich nicht zum Hypostylen Saal gehörte.

94. Schenkungen I, 198 ff. KNr. 136 [E] und [A]. Schenkungen II 2, 29 f., 46 f., 179 ff., 260 f. und passim.

95. Zur Datierung s. Ph. Bruneau - J. Ducat, *Guide de Délos*, Paris 1983³, 118.

96. Zu der Erweiterung: R. Vallois, *Les portiques au sud du Hiéron. 1. Le Portique de Philippe*, Délos VII (1923) 77 ff. Zu dieser Doppelsäulenpfeilerstellung s. Vallois, a.O., 90 ff., Abb. 104, 109, 127-136, 138-139. Dyggve - Poulsen - Rhomaios, a.O. (Anm. 93) 114, Abb. 119a. R. Vallois, *L'architecture hellénique et hellénistique à Délos jusqu'à l'éviction des Déliens (166 av. J.-C.) II 1*, Paris 1966, 121. Büsing, 52 f., Abb. 1a, 3c, 58-59, Taf. 6a. Wacker, a.O. (Anm. 63) 39 B9, 44.

97. Zu diesen Einarbeitungen s. Vallois, a.O. (1923) 93, 94 f. s. auch *ebenda*, Abb. 144 nach S. 98.

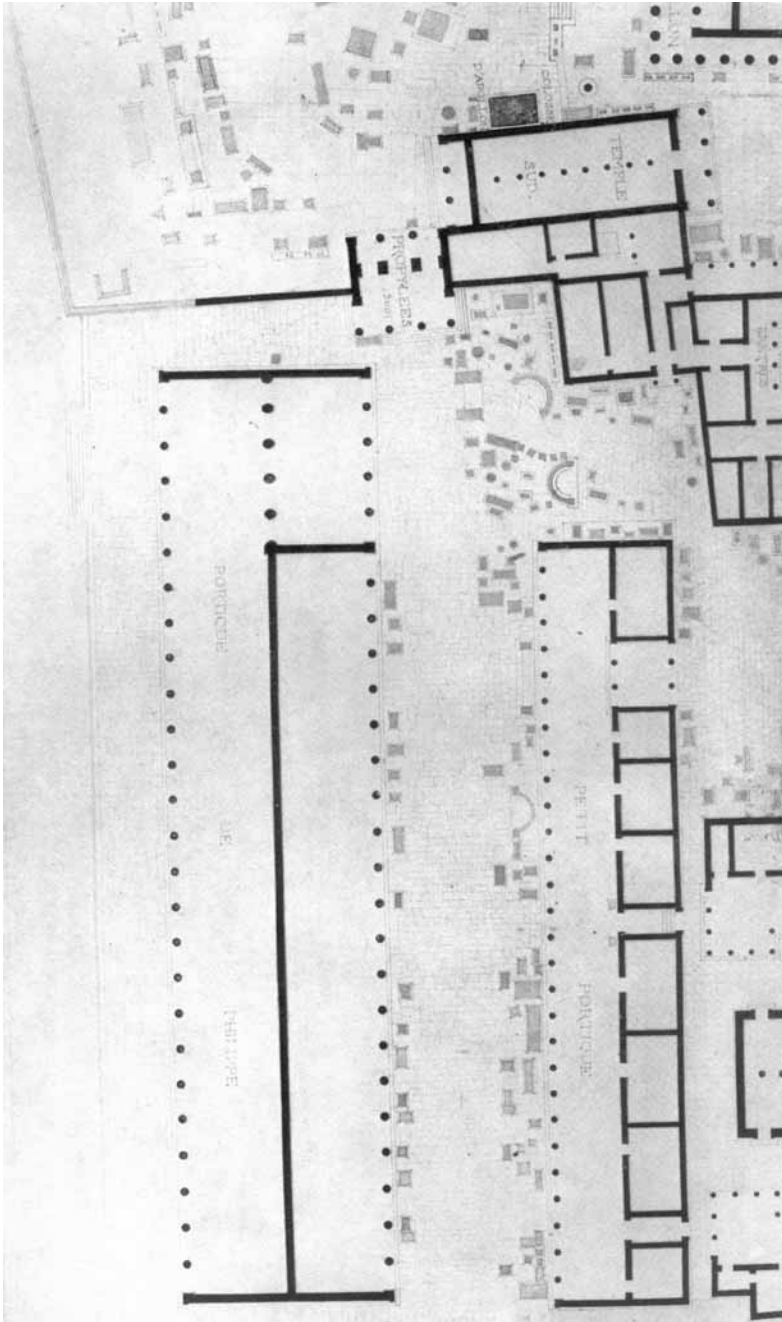
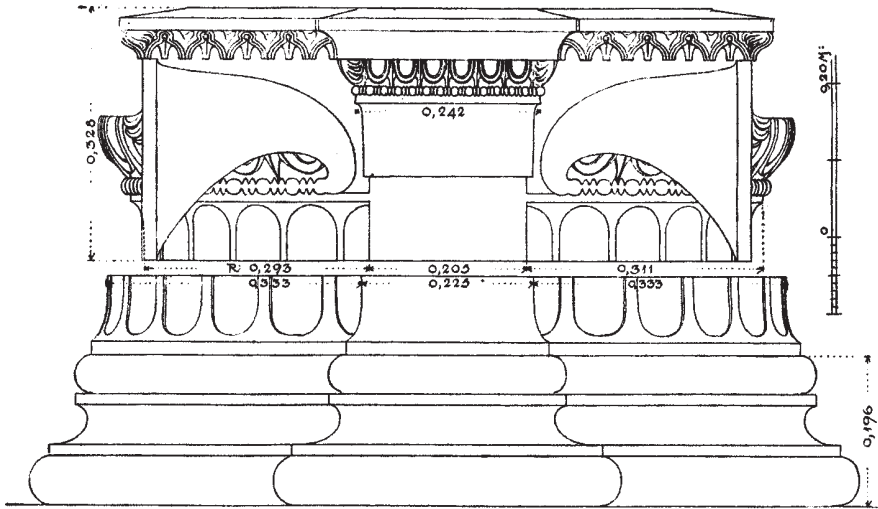

Abb. 31. Delos, das Gebiet südlich des Propylons zum Apollon-Heiligtum.

*Abb. 32. Delos,
Nordannex der Halle
Philipps V.,
Rekonstruktion der Dop-
pelsäulenpfeiler.*

*Abb. 33. Delos,
Nordannex der Halle
Philipps V.,
Doppelsäulenpfeilerbasis.*

Balken auf, die zur Konstruktion von zwischen den Stützen eingezogenen temporären oder fixen Scherwänden dienten. Der Pfeilerteil trennte die als Blütenkelche gestalteten Polsterseiten der Kapitelle der ionischen Halbsäulen, in die der den Eierstab des Echinus unten begrenzende Astragal wie ein Blütenstengel einmündete⁹⁸.

Interessant ist, daß die Doppelsäulenpfeiler wiederum in einem Durchgang hinter einer Säulenstellung und darüber hinaus an einem Bau begegnen, der in unmittelbarem Zusammenhang mit der Stiftung eines makedonischen Königs –genauer Philipps V.– steht. Durch wen die Erweiterung der königlichen Halle finanziert wurde, ist leider unbekannt. Es würde uns jedoch nicht überraschen, wenn sich Verbindungen zu Makedonien ergäben.

Ionische Doppelsäulenpfeiler begegnen darüber hinaus in Aitolien und auf der Peloponnes, und zwar ausschließlich in Peristylanlagen. Ihre Verwendung läßt sich somit gut mit der in den makedonischen Palästen vergleichen. Hier ist zunächst das Heroon im aitolischen Kalydon zu nennen, eine eindrucksvolle Grabanlage, die in das 2. Jh. v. Chr. datiert⁹⁹. An diesem Bau erscheinen die Doppelsäulenpfeiler hinter den Säulenhallen des Hofes im Durchgang zu Raum VII im Norden und Raum II im Osten der Anlage (Abb. 34). Sie beschränken sich damit auf die beiden bedeutendsten Räume des Komplexes: Raum VII gewährte Zugang zum Kultraum der Anlage, unter dem eine Krypta lag, während Raum II der größte und damit bedeutendste der Ostseite war. An der Front von Raum VII sind die Stützen in der bekannten Weise mit nach außen bzw. innen weisenden Halbsäulen aufgestellt. Bei Raum II nehmen dagegen die Pfeilerteile diesen Platz ein.

98. Zu der fraglichen Gruppe von Kapitellen s. St. G. Miller, *Hellenistic Macedonian Architecture: Its Style and Painted Ornamentation*, Ann Arbor 1972, 24. Heermann, 382 ff. Wacker, *a.O.* (Anm. 63) 43 ff.

99. s. Dyggve - Poulsen – Rhomaïos, *a.O.* (Anm. 93). Wacker, *a.O.* (Anm. 63) 211 ff., 246 mit älterer Lit. Zu Raum VII im Norden Dyggve - Poulsen - Rhomaïos, *a.O.* (Anm. 93) 32, 44 f., Abb. 35 unten; 111 ff., Taf. IV D und Büsing, 54, zu Raum II im Osten *ebenda*, 30, 44, 111 ff., Taf. IV I, L, O, VII und Büsing, 54. Auch an den Doppelsäulenpfeilern von Kalydon sind die Polsterseiten der ionischen Kapitelle als Blütenkelche gebildet, in die der darunter liegende Rundstab wie ein Blütenstengel einmündet, s. Dyggve - Poulsen – Rhomaïos, *a.O.* (Anm. 93) 44, 45, Abb. 35 unten, Taf. IV D, O, VII. Wacker, *a.O.* (Anm. 63) 37 f. B6, 44, Abb. 63. Damit schließen sich die Kapitelle mit den delischen Exemplaren, und zwar insbesondere mit dem Kapitell aus dem Hypostylen Saal (s.o. Anm. 93), zu einer Gruppe zusammen. Das Pfeilerkapitell wird zum Schaft hin abgesetzt, bei den Stützen von Raum II auch gegen die Blütenkelche hin. In der zeichnerischen Rekonstruktion der Publikation stehen die Doppelsäulenpfeiler auf durchgehenden attisch-ionischen Basen.

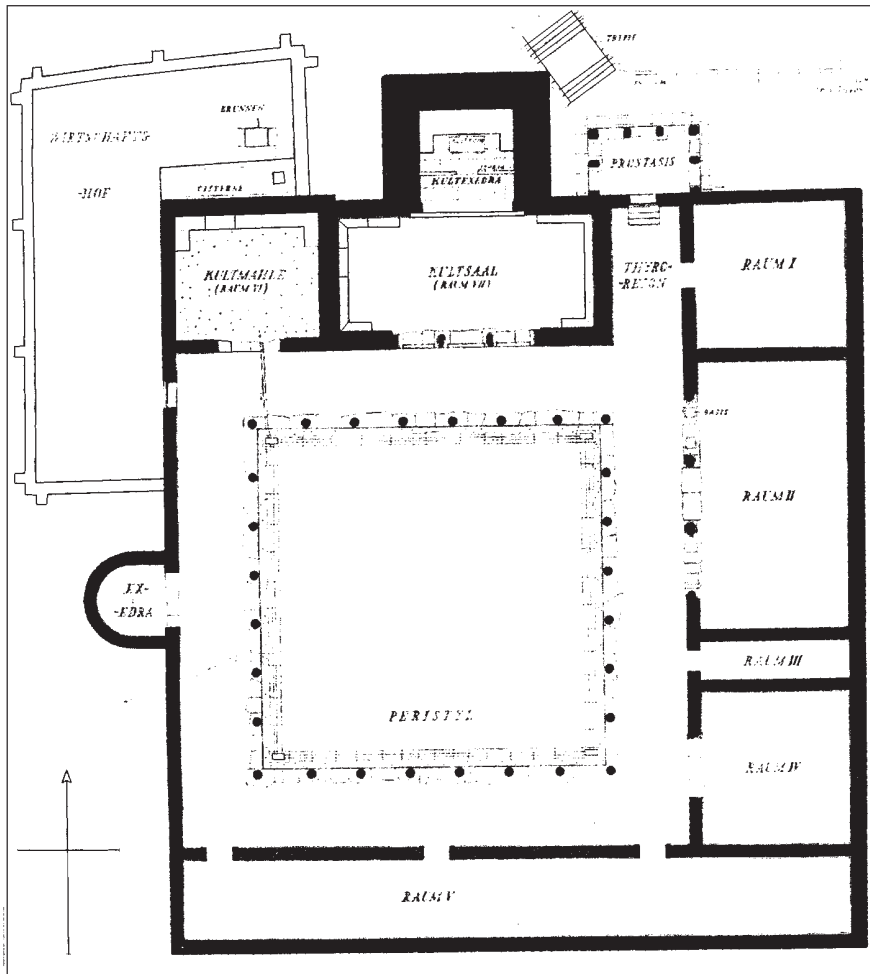

Abb. 34. Kalydon, Grundriß des Heroons.

Auf der Peloponnes beschränken sich die Doppelsäulenpfeiler auf die Stadt Messene. Die in dem an das Ende des 3. bzw. in den Beginn des 2. Jhs. v. Chr. zu datierenden Asklepieionkomplex (Abb. 35) gefundenen Exemplare bereiten aufgrund ihrer schlechten Erhaltung Probleme¹⁰⁰. Hinzu kommt, daß sich nur Basen, jedoch keine Kapitelle erhalten haben, so daß Zweifel an ihrer Zugehö-

100. Zur Datierung s. Anm. 101.

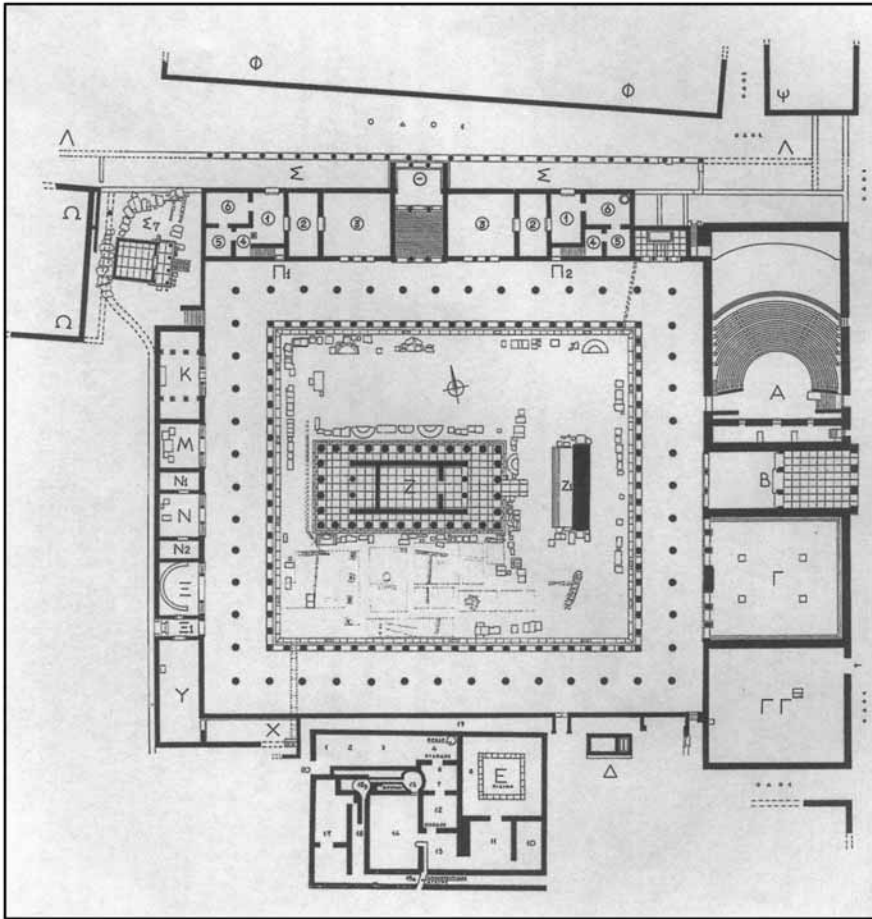

Abb. 35. Messene, Grundriß des Asklepieionkomplexes.

rigkeit zur ionischen Ordnung aufkommen können¹⁰¹. Lediglich die Doppelsäulenpfeiler, mit denen sich die Oikoi im Westflügel des Asklepieions auf die Peri-

101. Das gilt insbesondere für das Bouleuterion der Stadt, das auf der Ostseite des Asklepieion-Komplexes hinter einer zweischiffigen Säulenhalle liegt (Abb. 35 Γ). Zu diesem Bau s. G. P. Oikonomos, «Ανασκαφαί εν Μεσσήνη», *Praktika* 1909, 202 f. W. A. McDonald, *The Political Meeting Places of the Greeks*, Baltimore 1943, 204 ff. und passim. A. K. Orlandos, «Ανασκαφαί εν Μεσσήνη», *Praktika* 1957, 124, Taf. 56b, 57, 58a. Ders., «Μεσσήνη», *Ergon* 1973, 79 ff., Taf. Γ. Ders., «Μεσσήνη», *Ergon* 1974, 62 ff., Abb. 51-63. Ders., «Νεώτεροι ἐρευναί εν Μεσσήνη», in: U. Jantzen (Hrsg.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, Tübingen 1976, 9 ff., Abb. 1-3, 5-9. R. Meinel, *Das Odeion*, Frankfurt am Main 1980, 172. N.

stylhalle öffnen, können mit überzeugenden Argumenten als ionisch betrachtet werden¹⁰².

Von den aus weichem Kalkstein gearbeiteten Doppelsäulenpfeilern des Artemisions (Abb. 35 K)¹⁰³ sind lediglich die Basen mit den unteren Teilen des Schaftes erhalten (Abb. 37-38)¹⁰⁴. Das Material hat sehr unter der Verwitterung gelitten und Einzelheiten sind nur schwer zu erkennen. Die zentrale Öffnung an der Front des Oikos war nach Ausweis der Einarbeitungen auf dem Stylobat mit einer hölzernen Tür geschlossen, der zwischen den Parastaden und den Doppelsäulenpfeilern verbleibende Raum durch eine niedrige Balustrade, so daß im oberen Teil fensterartige Öffnungen entstanden¹⁰⁵. Die Doppelsäulenpfeiler

Kaltsas, *Αρχαία Μεσσήνη*, Athen 1989, 22 ff. D. Gneisz, *Das antike Rathaus. Das griechische Bouleuterion und die frühromische Curia*, Wien 1990, 101, 333 f. Nr. 40, Abb. 17, Taf. IIa. Wannagat, 89, Abb. 112-113. P. G. Themelis, *Αρχαία Μεσσήνη*, Athen 1999, 72 f., Abb. 55. Es kann –wie auch die übrigen Bauten des Heiligtums– an das Ende des 3. bzw. in den Beginn des 2. Jhs. v. Chr. datiert werden (H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, 112 [spätestens 2. Viertel 2. Jh. v. Chr.]. Gneisz, *a.O.*, 334. Themelis, *a.O.*, 82 f. [nach 215/14 v. Chr.]). Wir haben es mit einem annähernd quadratischen Bau mit vier Innenstützen zu tun, dessen Front im Westen lag und aus einer soliden Mauer im Zentrum mit jeweils drei Zugängen rechts und links derselben bestand. Diese Zugänge wurden durch Doppelsäulenpfeiler in antis gebildet, deren Pfeilerteil ohne vorzukragen eine Breite von 0,45 m erreichte. Folgerichtig bildet der Pfeilerteil keine eigene Basis (Abb. 36). Unstimmigkeit besteht hinsichtlich der Ordnung dieser Stützen, da nur Basen mit dem angearbeiteten unteren Stützenteil erhalten sind. McDonald, *a.O.*, 206 f. ging von ionischen Doppelsäulenpfeilern aus, Gneisz, *a.O.*, 101 und auch Meinel, *a.O.*, 172 einerseits von korinthischen Halbsäulen, an anderer Stelle jedoch von doppelten Halbsäulenpfeilern ionischer Ordnung (Gneisz, *a.O.*, 333). In der von Orlandos vorgelegten Rekonstruktionszeichnung wurden Doppelsäulenpfeiler korinthischer Ordnung gewählt, während im Text lediglich von «*αμφικίονες*» ohne weitere Spezifizierung die Rede ist, s. Orlandos, *a.O.* (1974) 66 und Abb. 60. Auch Themelis, *a.O.*, 72 f. macht keine Angaben zur Ordnung der Doppelsäulenpfeiler. Orlandos entschied sich wohl für diese Lösung, da die Säulen der den Platz einfassenden Säulenhallen ebenfalls korinthischer Ordnung waren, s. Kaltsas, *a.O.*, 18 ff. Themelis, *a.O.*, 61, Abb. 43.

102. Laut Büsing, 53 handelt es sich um ionische Doppelsäulenpfeiler, Themelis, *a.O.* (Anm. 101) 74 spricht lediglich von «*αμφικίονες*».

103. Zum Artemision K s. A. K. Orlandos, «*Μεσσήνη*», *Ergon* 1962, 124 ff., Abb. 148-149. *Ders.*, «*Ανασκαφή Μεσσήνης*», *Praktika* 1962, 102 ff., Taf. 107-111. *Ders.*, *a.O.* (Anm. 101, 1976) 32 ff., Abb. 19-21. Kaltsas, *a.O.* (Anm. 101) 27 ff., Abb. 15. *EAA Suppl. III* (1995) 626 f. s.v. Messene (P. Themelis). Themelis, *a.O.* (Anm. 101) 74 ff., bes. 74, Abb. 56-57. Chlepa, 13 ff., Abb. 2-55 Taf. 1, 3. Zu den im Süden anschließenden Oikoi, Büsing, 8, 53. Orlandos, *a.O.* (Anm. 101, 1976) 35 f., Abb. 25. Kaltsas, *a.O.* (Anm. 101) 29 f. *EAA Suppl. III* (1995) 627 s.v. Messene (P. Themelis). Themelis, *a.O.* (Anm. 101) 76 ff., Abb. 61 und Anm. 109.

104. s. A. K. Orlandos, «*Ανασκαφή Μεσσήνης*», *Praktika* 1962, 104. Büsing, 53. Chlepa, 15, Abb. 5-6.

105. Chlepa, 15, 55.

Abb. 36. Messene, Doppelsäulenpfeilerbasis vom Bouleuterion.

Abb. 37. Messene, Asklepieion, Doppelsäulenpfeilerbasis des Oikos K.

Abb. 38. Messene, Asklepieion, Doppelsäulenpfeilerbasis des Oikos K.

haben attisch-ionische Basen ohne Plinthe, deren Profil zur besseren Einpassung der Balustradenplatten unterbrochen ist¹⁰⁶. Der Pfeilerteil kragt nicht vor, sondern geht –wie auch bei den Stützen der Zugänge zum Bouleuterion im Osten des Asklepieion-Komplexes¹⁰⁷– glatt in die Halbsäulen über. Das Artemision wurde im Innern mit Hilfe von 2×2 ionischen Säulen, die zwischen Anten aufgestellt waren, in drei Schiffe unterteilt¹⁰⁸. Diese ionischen Innensäulen können im Verein mit den Anten als ein gewichtiges Argument dafür gelten, daß auch die Doppelsäulenpfeiler der Front der ionischen Ordnung angehörten. Leider haben sich keine Kapitelle dieser Stützen erhalten. Man könnte jedoch davon ausgehen, daß sie –was die Einzelformen betrifft– den Kapitellen der Innensäulen glichen.

Die Fronten der südlich folgenden Oikoi M, N und Ξ sind mit der des Artemisions unmittelbar vergleichbar. Die Oikoi M und Ξ verfügen nachweislich

106. s. auch den Plan bei Chlepa, Taf. 1.

107. s. Anm. 101.

108. Zu den ionischen Innensäulen und Anten s. A. K. Orlandos, «Μεσσήνη», *Ergon* 1962, 124, 131, Abb. 157-159. Ders., «Ανασκαφή Μεσσήνης», *Praktika* 1962, 104, Abb. 5, Taf. 108B, 109-111α.

über jeweils zwei Doppelsäulenpfeiler *in antis*¹⁰⁹. Akzeptiert man die Hypothese, daß sich das Artemision K mit ionischen Doppelsäulenpfeilern auf die Westhalle des Peristyls öffnete, so erscheint es aus Gründen der Uniformität wahrscheinlich, daß auch die Fronten der Oikoi M, N und Ξ in gleicher Weise zu rekonstruieren sind.

Die Doppelsäulenpfeiler standen auch in Messene in Durchgängen hinter der Säulenstellung eines Peristylhofes. Dieser hatte die Funktion eines Staatsheiligtums¹¹⁰, was die Wahl einer besonders repräsentativen architektonischen Lösung rechtfertigte. Die messenischen Doppelsäulenpfeiler haben jedoch die diesen Stützen in Makedonien eigene Monumentalität verloren. Sie wurden mit Balustraden und Türen kombiniert und gewährleisteten auf diese Weise die kontrollierte Zugänglichkeit und die Verschließbarkeit der entsprechenden Räume.

In der archäologischen Forschung herrscht Einigkeit darüber, daß die Architektur Makedoniens in vielfältiger Weise von peloponnesischen Architekturformen beeinflusst wurde¹¹¹. Im vorliegenden Fall scheint jedoch der Schluß erlaubt, daß Makedonien der gebende Teil gewesen ist, denn die ionischen Doppelsäulenpfeiler können mit guten Gründen als eine Erfindung der makedonischen Palastarchitektur des 4. Jhs. v. Chr. betrachtet werden, während die aus Messene bekannten Beispiele eindeutig zu einem erheblich späteren Zeitpunkt entstanden sind.

109. Zu Oikos M s. Chlepa, 77 ff., Abb. 59-60, 65, Taf. 2-3. *ebenda*, 77 f. zur Front des Oikos. Die Erhaltung der Doppelsäulenpfeiler läßt sehr zu wünschen übrig. Zu Oikos Ξ s. Chlepa, 82 ff., Abb. 62, 65, Taf. 2-3. Hier ist die Existenz der Doppelsäulenpfeiler durch einen entsprechenden Fund gesichert, s. Chlepa, 82 mit Anm. 116 mit der älteren Literatur. Chlepa zufolge war die Öffnung zwischen den rekonstruierten Doppelsäulenpfeilern ebenfalls mit einer Brüstung verschlossen. Zum Oikos N s. Chlepa, 79 ff., Abb. 61, 65, Taf. 2-3. Von den Anten und den Doppelsäulenpfeilern dieses Oikos haben sich keine Reste erhalten (s. Chlepa, 81). Die Einarbeitungen für die hölzerne Tür sind vorhanden. Im Falle des Oikos N sind die Doppelsäulenpfeiler lediglich rekonstruiert. Die seitlichen Öffnungen der Räume waren im unteren Teil durch Balustraden oder Geländer verschlossen, s. Chlepa, 74, 82. Die Oikoi wurden durch die auf diese Weise entstehenden Fenster beleuchtet. Mit Ausnahme von Oikos Ξ, wo eine Brüstung anzunehmen ist (Chlepa, 82), waren die zentralen Öffnungen durch hölzerne Türen verschlossen (Chlepa, 78, 81). Der nördliche Doppelsäulenpfeiler des Oikos M weist eine Einarbeitung zur Aufnahme des Türrahmens auf (Chlepa, 78, Abb. 60).

110. F. Felten, «Heiligtümer oder Märkte», *AntK* 26 (1983) 84 ff.

111. St. G. Miller, *Hellenistic Macedonian Architecture: Its Style and Painted Ornamentation*, Ann Arbor 1972, 18 ff., 24, 55, 195 ff., 200 f., 228 ff. R. A. Tomlinson, «Vaulting Techniques of the Macedonian Tombs», in: *Ancient Macedonia* II, Thessaloniki 1977, 473. *Ders.*, «Southern Greek Influences of Macedonian Architecture», in: *Ancient Macedonia* III, Thessaloniki 1983, 285 ff. J. des Courtils, «Thasos, Samothrace et l'architecture macedonienne», in: *Ancient Macedonia* VI 1, Thessaloniki 1999, 358 ff.

Aus Kleinasien sind ionische Doppelsäulenpfeiler lediglich aus der pergamenischen Architektur und ihrem Umkreis bekannt¹¹². Chronologisch gesehen stehen sie durch ihre Datierung in das 2. und 1. Jh. v. Chr. bereits am Ende der Entwicklung. Nichtsdestotrotz bilden sie jedoch eine zahlenmäßig große und in sich geschlossene Gruppe.

Am Großen Altar auf der Akropolis von Pergamon und im Gymnasium der Stadt erscheinen die Doppelsäulenpfeiler in gewohnter Weise im Zusammenhang mit dem Bautypus des Peristylhofes, und zwar wiederum *in antis* in Durchgängen hinter einer Säulenstellung. Sie sind in der Regel auf hohe Sockel gestellt.

Der von Eumenes II. geweihte Pergamonaltar¹¹³ verfügte über einen hohen Unterbau mit einer monumentalen Treppe im Westen, die den Zugang zu dem erhöhten Altarhof mit dem eigentlichen Opferaltar ermöglichte. Diesen umgab eine Π-förmige Mauer, der auf der Außenseite eine ionische Säulenstellung vorgelagert war. Die Säulenstellung setzte sich auch über den Treppenwangen und am oberen Ende der monumentalen Treppe auf der Westseite des Altares fort. Hinter der Säulenstellung des Treppenabsatzes folgte eine zweite Stützenreihe *in antis*, bestehend aus ionischen Doppelsäulenpfeilern auf hohen Sockeln¹¹⁴.

112. Rumscheid I, 311.

113. Zu der Architektur des Altares s. Schrammen, *a.O.* (Anm. 1). H. Kähler, *Der große Fries von Pergamon*, Berlin 1948, 17 ff. W. Hoepfner, «Zu den großen Altären von Magnesia und Pergamon», *AA* 1989, 601 ff., bes. 619 ff. M. Kunze, «Neue Beobachtungen zum Pergamonaltar», in: B. Andreae u.a., *Phrymakhos-Probleme*, 31. Ergh. RM (1990) 123 ff. W. Hoepfner, «Bauliche Details am Pergamonaltar», *AA* 1991, 189 ff. T.-M. Schmidt, «Der Pergamonaltar – Weltwunder oder Investitionsruine?», *Gymnasium* 101 (1994) 1 ff. zur Datierung und historischen Interpretation. Rumscheid I, 36 ff. II, 56 f. Nr. 208. W. Radt, «Pergamon. Vorbericht über die Kampagne 1994», *AA* 1995, 575 ff. *Ders.*, «Pergamon. Vorbericht über die Kampagne 1995», *AA* 1996, 446 f. W. Hoepfner, «Der vollendete Pergamonaltar», *AA* 1996, 115 ff. V. Kästner, «Die Architektur des Pergamonaltars und der Telephosfries», in: W.-D. Heilmeyer (Hrsg.), *Der Pergamonaltar. Die neue Präsentation nach Restaurierung des Telephosfrieses*, Tübingen 1997, 56 ff. *Ders.*, «The Architecture of the Great Altar of Pergamon», in: H. Koester (Hrsg.), *Pergamon. Citadel of the Gods*, Harvard Theological Studies 46 (1998) 137 ff. M. Klinkott, «Kein Rasterbau und auch kein Hekatompedos», in: *Bericht über die 40. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung, Wien 20.-23. Mai 1998* (2000) 59 ff. V. Kästner, «Vorläufiger Bericht zu den Ergebnissen der Untersuchungen am Oberbau des Pergamonaltars», *ebenda*, 64 ff.

114. Zu Säulen auf hohen Sockeln bzw. Piedestalen s. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, 259 ff. Wannagat, 11 ff., 15 ff. Zu den Piedestalen unter den Doppelsäulenpfeilern des Pergamonaltars s. Wannagat, 59 ff., 71, 79, 92, Abb. 54-58. Ihre Funktion lag «in der Differenzierung und bedeutungsvollen Erhöhung des Altarhofes und dessen Ausstattung» (Wannagat, 63). Als Vorbilder für diese Form betrachteten Rumscheid I, 103 und Wannagat, 64 f. das Artemision von Ephesos und den Artemistempel von Sardes. Beachte auch die Vermutung Wannagat, 90, «daß der Impuls zur Ausbreitung von Piedestalordnungen im 2. Jh. von Pergamon ausging», ebenso Wannagat, 92.

Es handelt sich um Dreiviertelsäulen mit 15 von Stegen getrennten Kanneluren, die auf attisch-ionischen Basen stehen und durch ein Zwischenelement in Form einer schmalen, zurückspringenden Wandscheibe getrennt werden. Die Länge des Zwischenelements entspricht dem Durchmesser der Säulen, seine Breite 5 Kanneluren¹¹⁵. Es hat kein eigenes Kapitell, sondern die aus horizontalen Reihen von Akanthus- und Schilfblättern bestehenden Polster der beiden Dreiviertelsäulen, die ein mit hängenden Schuppenblattreihen geschmückter Balteus trennt, treffen in der Mitte der Wandscheibe mit einer Naht aufeinander. Die Basisprofile der Dreiviertelsäulen greifen auf das Zwischenstück über.

Im Oberen Gymnasium von Pergamon, das aller Wahrscheinlichkeit nach ebenfalls in die Regierungszeit Eumenes' II. zu datieren ist¹¹⁶, waren drei der später entstandenen Exedren der Palästra an der Front mit jeweils zwei ionischen Doppelsäulenpfeilern *in antis* ausgestattet, die – mit nur einer Ausnahme – ebenfalls auf hohen Sockeln plaziert waren¹¹⁷.

Die Doppelsäulenpfeiler der Hermes-Exedra¹¹⁸ bestehen aus Dreiviertelsäulen mit 15 von Stegen getrennten Kanneluren. Die Kapitelle (Abb. 39) verfügen über ein einziges langgestrecktes Polster. Sie sind mit drei Reihen horizontaler, schuppenartiger Blätter verziert, aus denen große, horizontale Schilfblätter hervorwachsen. Den mit doppelten Rundstäben vom Polster abgesetzten Balteus schmücken hängende Schuppenblattreihen. Er ist durch einen weiteren vertikalen Rundstab zweigeteilt. Der Abakus zeigt ein lesbisches Kymation. Das Profil der auf Plinthen gesetzten attisch-ionischen Basen setzt sich unter dem Pfeilerelement fort. Dieser Teil der Basis ist jedoch nicht – wie beim Pergamonaltar – eingezogen.

115. Zu diesen Stützen des Altares s. Schrammen, *a.O.* (Anm. 1) 50 ff. Kähler, *a.O.* (Anm. 113) 21. Büsing, 54 f. J. J. Coulton, *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford 1976, 127, Abb. 32e. Rumscheid I, 103 ff., 297, II, Taf. 122,5-7, 123,1. Wannagat, 59 ff., Abb. 54, 56-58. Hoepfner, 34 f., Abb. 30. Heilmeyer, *a.O.* (Anm. 113) 184 f. Kat. 36-37 mit älterer Lit.

116. W. Radt, *Pergamon. Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole*, Köln 1988, 133. Rumscheid I, 35.

117. Wannagat, 66 betonte ausdrücklich, daß keine Fragmente von Sockeln bzw. Piedestalen gefunden wurden. Er akzeptierte die von Schazmann vertretene Rekonstruktion der Front mit Säulen auf hohen Piedestalen nach gründlicher Überprüfung der Argumente nur für die Exedren des Hermes (s. Anm. 118) und des Pyrrhos (s. Anm. 119), s. Wannagat, 68 ff.

118. P. Schazmann, *Das Gymnasion. Der Tempelbezirk der Hera Basileia*, AvP VI (1923) 67 ff., Taf. 19, 22. Büsing, 55 f., Taf. 6b. Radt, *a.O.* (Anm. 116) 148. Rumscheid I, passim. II, 61 Nr. 229, Taf. 133,3-4, 134,1-4. Wannagat, 66 ff., 69 ff., 72 ff., 75 f., 79, 93, Abb. 66-67, 70-73.

Abb. 39. Pergamon, Oberes Gymnasion, Doppelsäulenpfeilerkapitell der Hermes-Exedra.

In gleicher Weise sind auch die Doppelsäulenpfeiler der Pyrrhos-Exedra¹¹⁹ gestaltet, von deren Kapitellen nur ein Fragment gefunden wurde. Die Polster waren mit Schilfblättern geschmückt.

Beide Exedren werden von Wannagat in die Zeit von 140 bis 110 v. Chr. datiert¹²⁰. Ihre Piedestalordnungen können die Beeinflussung durch die Architektur des Pergamonaltares nicht verhehlen¹²¹. Die Gestaltung der Kapitellpolster ist jedoch im Vergleich zu den Altarkapitellen zweifelslos als die reifere Lösung zu betrachten. Es handelt sich um eine logische Weiterentwicklung der früheren Form.

Dasselbe gilt auch für die Exedra des Diodoros Paspáros, die bereits in das Jahr 69 v. Chr. oder wenig später datiert werden kann¹²². Die Halbsäulen der

119. Zu dieser Exedra s. Schazmann, *a.O.* (Anm. 118) 69. Büsing, 56. Radt, *a.O.* (Anm. 116) 148. Rumscheid I, *passim*. II, 61 Nr. 230, Taf. 134,5-6. Wannagat, 66 ff., 69 f., 71 ff., 76, 93, Abb. 74-76. Büsing, 56 zufolge sind keine Fragmente von Doppelsäulenpfeilern und Piedestalen gefunden worden, s. jedoch Wannagat, 71, der Basis und Schaft eines Doppelsäulenpfeilers erwähnt. Für das Vorhandensein von Piedestalen spricht Wannagat, 72 zufolge der geringe Säulendurchmesser.

120. Wannagat, 67 f., 74 f.

121. Schazmann, *a.O.* (Anm. 118) 67. Wannagat, 76, 79.

122. Zu der Exedra Schazmann, *a.O.* (Anm. 118) 52 f., Taf. 16. Büsing, 55. O. Bingöl, *Das ionische Normalkapitell in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien*, 20. Beih. *IstMitt* (1980) 217 f. Nr. 214, Taf. 7,214, 26,214. M. N. Filgis - W. Radt, *Die Stadtgrabung 1. Das Heroon*, *AvP XV* (1986) 117, 118 f. Nr. 2. Radt, *a.O.* (Anm. 116) 143 f. Rumscheid I, 36 (dort auch zur Datierung) und *passim*. II, 60 f. Nr. 228, Taf. 132,4-6, 133,1-2. Wannagat, 66 ff., 72 ff., 79, Abb. 59, 62-65, 68-69.

Abb. 40. Pergamon, Oberes Gymnasion, Doppelsäulenpfeilerkapitell der Exedra des Diodoros Paspáros.

Stützen haben 13 Kanneluren mit halbkreisförmigem Querschnitt, die von schmalen Stegen getrennt werden. Zwischen die Halbsäulen ist ein glatter Streifen eingeschoben. Die attisch-ionischen Basen sind wie die der zuvor besprochenen Exedren gebildet. Die Kapitelle (Abb. 40) verfügen über ein einziges langgestrecktes Polster mit zwei Reihen horizontaler Akanthusblätter beiderseits eines Balteus mit Heraklesknoten. Den Abakus ziert ein Eierstab.

In Pergamon begegnen die Doppelsäulenpfeiler –wie auch in Makedonien, in Aitolien und auf der Peloponnes– in Zusammenhang mit dem Bautypus des Peristylhofes. Im Falle des Altares sollten sie gar –in Erweiterung der aus Makedonien bekannten Verwendung– ursprünglich im Innern des Altarhofes ein eigenes Peristyl bilden. Dieser Plan wurde jedoch niemals verwirklicht¹²³.

Auch die Idee der Aufstellung der Doppelsäulenpfeiler auf hohen Sockeln könnte letztendlich auf makedonischen Einfluß zurückgehen, wie die Überlegungen zu dem Basisfund von der Agora in Pella zu zeigen vermögen¹²⁴.

123. Schrammen, *a.O.* (Anm. 1) 57. Kähler, *a.O.* (Anm. 113) 21, 144. Architekturteile, die für diese Stützenstellung vorgesehen waren, wurden u.a. in zweiter Verwendung in Palast V der Akropolis von Pergamon gefunden (Schrammen, *a.O.* [Anm. 1] 55 f. Kähler, *a.O.* [Anm. 113] 144).

124. s. o. S. 69 f.

Geändert hat sich in Pergamon jedoch der Aufbau der Stützen. In Makedonien und später auf Delos wurde der Pfeilerteil durch eine eigene Basis und ein eigenes Kapitell besonders betont und auch in Aitolien konnte er durch die Ausbildung des Kapitells (s. Kalydon) seine Eigenständigkeit auch noch im 2. Jh. v. Chr. bewahren. Doch hat er in Kalydon –wie übrigens auch in Messene– bereits keine gesonderte Basis mehr, sondern diese ist einheitlich, mit durchlaufendem Profil gestaltet, ohne jedoch unter dem Pfeiler einzuspringen. Die Doppelsäulenpfeiler der pergamenischen Architektur stellen mit ihren Dreiviertelssäulen, ihrer einheitlichen Basis, dem zu einer Wandscheibe umgestalteten Zwischenstück und der Ausbildung des Polsters der Halbsäulenkapitelle –zunächst mit zwei mit einer Naht aneinanderstoßenden Polstern, später mit einem einheitlichen¹²⁵– die logische Weiterentwicklung dieser Form dar. Die in Makedonien zu beobachtende klare Trennung der beiden Bestandteile der Stütze –des Pfeilers und der Halbsäulen–, die durch die halben Kanneluren neben dem Pfeilerteil zusätzlich betont wurde, hat man in Pergamon, wo auch die halben Kanneluren neben dem Wandstück fehlen, zugunsten einer einheitlichen Gestaltung mit fließenden Übergängen aufgegeben.

Doppelsäulenpfeiler sollten auch in der pergamenischen Hallenarchitektur des 2. Jhs. v. Chr. eine besondere Rolle spielen. Als ein frühes Beispiel kann die Nordstoa im Athena-Heiligtum auf der Akropolis von Pergamon gelten. Bei dieser zweistöckigen pergamenischen Halle¹²⁶ wurden die Architekten mit neuen Problemen konfrontiert, für die sie Lösungen entwickeln mußten. Eines war zweifellos die Sicherheit der Benutzer des Hallen-Obergeschosses.

Im Bereich des Athena-Heiligtums gefundene Doppelsäulenpfeiler wurden von Bohn der Westfront des Obergeschosses der Nordstoa zugeschrieben¹²⁷, wo es s.E. drei Öffnungen gab, deren Interkolumnien mit Schranken geschlossen waren. Der Rekonstruktionszeichnung zufolge handelte es sich um oblonge Pfeiler, die in Halbsäulen ausliefen. Der Pfeilerteil war also nicht gegen die Halbsäulen abgesetzt, aber auch noch nicht als Wandscheibe gebildet. «Die

125. Rumscheid I, 311.

126. s. dazu Stiftungen II 2, 38.

127. R. Bohn, *Das Heiligtum der Athena Polias Nikephoros*, AvP II (1885) 62 f. mit Abb. Rumscheid I, 103. II, 52 Nr. 188,20-22, Taf. 114,4 stimmte mit Fragezeichen zu. Büsing, 56 ging davon aus, daß sie «eher einem Eingang als einer Front angehörten», während W. Hoepfner, «Die Architektur von Pergamon», in: Heilmeyer, *a.O.* (Anm. 113) 50 meinte, daß sie von den Fenstern der Nordhalle stammen müßten. Bei der von Bohn, *a.O.*, 63 errechneten Gesamthöhe der Stützen von ca. 3,35 m erscheint letzteres jedoch unwahrscheinlich.

Rundungen sind glatt, ohne Furchung, nur auf der einen Seite sind, erst 1,75 m über dem unteren Ende beginnend, elf Kanneluren mit schmalen Stegen dazwischen eingetieft»¹²⁸. Bohn nahm in seiner Rekonstruktion an, daß die Kapitelle der Doppelsäulenpfeiler über ein einziges langgestrecktes Polster verfügten¹²⁹.

Bei den ionischen Frontsäulen im Obergeschoß derselben Halle mußten die Interkolumnien durch Balustradenplatten gesichert werden, deren Standfestigkeit durch die Verbindung mit den Frontsäulen zu gewährleisten war. Zu diesem Zweck arbeitete man im unteren Teil des Säulenschaftes auf beiden Seiten die Ansätze für Schranken samt deren oberer und unterer Profilierung an, ohne daß die Säulen ihren kreisförmigen Querschnitt eingebüßt hätten. Die Ansätze liegen nicht genau in der Mittelachse der Säulen. Das hatte zur Folge, daß der Kreisabschnitt der Front größer war als der der Rückseite¹³⁰. Außerdem wurde die Säulenbasis zur besseren Anpassung der Balustradenplatten mit einem rechteckigen Zwischenstück von 0,265 m Breite gearbeitet, das auf der Vorderseite die Profilierung der Säulenbasis wiederholt. Seine glatte Anschlußfläche lag mit der vertikalen Seitenfläche der Plinthe auf einer Ebene und erleichterte so das Versetzen weiterer Blöcke, die das Auflager für die Schrankenplatten bildeten, welche wiederum durch Dübel mit dem Sockel und dem vertikalen Schrankenansatz der Säulen verbunden waren (Abb. 41)¹³¹.

Die für die Nordhalle gewählte Lösung hat im Vergleich zu den späteren pergamenischen Hallen, die an der Front mit Doppelsäulenpfeilern statt mit Säulen ausgestattet waren, zweifellos noch einen Übergangscharakter¹³². Die Ausarbeitung der Säulen mit Balustradenansätzen und den entsprechenden Profilen war ein umständliches Verfahren, dessen Ausführung große Genauigkeit erforderte. Bei den späteren pergamenischen Hallen in Athen, die uns in der Folge beschäftigen sollen, kam eine einfachere und praktischere Lösung zur Anwendung, für die die Verwendung von Doppelsäulenpfeilern Voraussetzung war.

128. Bohn, *a.O.* (Anm. 127) 63.

129. Bohn, *a.O.* (Anm. 127) 63. s. dazu auch Rumscheid I, 103 Anm. 225.

130. Bohn, *a.O.* (Anm. 127) 38, Taf. 23. Coulton, *a.O.* (Anm. 115) 126, Abb. 32d.

131. Bohn *a.O.* (Anm. 127) 38 f., Taf. XXI, XXIII, XLIII, 1-2.6.

132. Als Parallele hierzu kann die Gestaltung im Obergeschoß der Markthalle an der Agora von Alinda betrachtet werden, wo die Brüstung den Raum zwischen den Säulenpedestalen schließt, s. Wannagat, 84 f., Abb. 96. Zu der Datierung der Nordhalle im Vergleich zur Eumeshalle in Athen s. zusammenfassend Schenkungen II 2, 38.

Abb. 41. Pergamon, Athena-Heiligtum, Rekonstruktion der Nordhalle.

Die Stoa, die Eumenes II. nach Athen stiftete¹³³, wurde – wie Korres überzeugend gezeigt hat – in pergamenischem Marmor und von pergamenischen Bauleuten errichtet¹³⁴. Von ihr sind seit langem die Basis eines ionischen Doppelsäulenpfeilers und Fragmente des Schaftes bekannt¹³⁵, die der Fassade des Obergeschosses zugeordnet werden. Korres konnte weitere Fragmente dieser Stützen identifizieren, so daß ihr Aussehen in allen Punkten gesichert ist (Abb. 42-43)¹³⁶.

133. Zu der Halle Eumenes' II s. Büsing, 55, der die Halle als Stoa Eumenes' I. erwähnt. Schenkungen I, 62 ff. KNr. 28 [L] und [A], Abb. 7-8 mit älterer Literatur. Schaaf, 84 ff., Abb. 11. Schenkungen II 2, passim.

134. M. Korres, «Vorfertigung und Ferntransport eines athenischen Großbaus und zur Proportionierung von Säulen in der hellenistischen Architektur», in: *Bauplanung und Bautheorie der Antike*, DiskAB 4 (1983) 201 ff.

135. F. Versakis, «Μνημεία των νοτίων προπόδων της Ακροπόλεως», *AEphem* 1912, 174, Abb. 14-16. Coulton, *a.O.* (Anm. 115) 127, Taf. 15. Korres, *a.O.* (Anm. 134) 204.

136. Korres, *a.O.* (Anm. 134) 207 Anm. 18. Zu den Maßen s. I. Travlos, «Η πυρπόλησις του Παρθενώνος υπό των Ερούλων και η επισκευή κατά τους χρόνους του αυτοκράτορος Ιουλιανού», *AEphem* 1973, 231 Anm. 1.

Abb. 42. Athen, Halle Eumenes' II, Doppelsäulenpfeiler vom Obergeschoß.

Abb. 43. Athen, Halle Eumenes' II, Doppelsäulenpfeiler vom Obergeschoß.

Der Schaft der Doppelsäulenpfeiler besteht wie beim Pergamonaltar aus Dreiviertelsäulen mit 15 Kanneluren und einem Verbindungsstück in Form einer sich nach oben leicht verjüngenden, zurückspringenden Wandscheibe. Korres hat auch Fragmente der Kapitelle identifizieren können, die seiner Auskunft nach wie die der Doppelsäulenpfeiler der Attalosstoa auf der Ostseite der Athener Agora gebildet sind. Die langgestreckte Basis besteht aus Plinthe, Torus und hängender Blattwelle. An das untere Ende des Schaftes war wohl ein Rundstab angearbeitet¹³⁷. Das Basisprofil läuft auf den Langseiten nicht durch wie beim Pergamonaltar. Die beiden ionischen Halbsäulenbasen werden vielmehr – wie auch die Frontsäulen im Obergeschoß der Nordstoa im pergamenischen Athena-Heiligtum – durch ein eingeschobenes, glatt gearbeitetes, rechteckiges Zwischenstück von 0,297 m Breite klar voneinander getrennt, dessen vertikale Seitenfläche hier jedoch mit der Seitenfläche der Plinthe auf einer Ebene liegt. Der Zwischenraum zwischen den Basen muß wiederum durch die Blöcke eines Sockels geschlossen worden sein, der die gleiche Höhe wie das Basiszwischenstück hatte und zusammen mit diesem die aus Sicherheitsgründen nötigen marmornen Schrankenplatten trug. Diese Lösung war erheblich einfacher als die für das Athena-Heiligtum von Pergamon gewählte und gewährleistete das problemlose und schnelle Ausarbeiten und Versetzen der Bauteile.

Dieselbe Konstruktionsweise begegnet auch im Obergeschoß der Stoa Attalos' II. auf der Ostseite der Athener Agora¹³⁸, deren Doppelsäulenpfeiler im Querschnitt denen des Pergamonaltars ähneln (Abb. 44-45). Es handelt sich um Dreiviertelsäulen mit 15 Kanneluren und eingeschobenem, zurückspringendem Wandstück. Letzteres ist beim Pergamonaltar jedoch länger¹³⁹. Es hat kein eigenes Kapitell, sondern die Polster der Halbsäulen treffen in der Mitte der Wandscheibe mit einer Naht aufeinander. Die Basis setzt sich aus Plinthe, Torus, hängender Blattwelle und bekrönendem Rundstab zusammen. Dieses Profil wird wie bei der Eumeneshalle unter der Wandscheibe durch ein eingeschobenes glattes Zwischenstück unterbrochen, dessen vertikale Fläche mit der senkrechten Seitenfläche der Plinthe abschließt. Die Konstruktion der Schranke erfolgte auf dieselbe Weise wie bei der oben besprochenen Eumenesstoa¹⁴⁰. Die erhaltenen

137. In Analogie zu der Attalosstoa, s.unten.

138. Zu der Halle Attalos' II. s. Büsing, 55. Schenkungen I, 63 ff. KNr. 29 [E] und [A], Abb. 9-14 mit älterer Literatur. Schaaf, 94 ff., Abb. 12-14. Schenkungen II 2, passim.

139. s. S. 85 f.

140. Dasselbe gilt auch für die ionischen Doppelsäulenpfeiler, die in zweiter Verwendung im Gebiet der römischen Agora Athens gefunden wurden, s. Travlos, *a.O.* (Anm. 136) 231 ff., Taf. 110a-b. Travlos schrieb die Architekturteile der Front des Obergeschosses einer dritten pergamenischen Halle zu. Den Standort dieser Halle vermutete er nördlich der Akropolis und

Abb. 44. Athen, Halle Attalos' II., Doppelsäulenpfeiler vom Obergeschoß.

Abb. 45. Athen, Halle Attalos' II., Doppelsäulenpfeiler und Balustradenbekrönung vom Obergeschoß.

Fragmente belegen, daß die Balustradenbekrönung, die eine größere Dicke als die Brüstungsplatten hatte, in die Kanneluren der Doppelsäulenpfeiler eingriff (Abb. 45-46).

Auch im unmittelbaren Einflußbereich der Stadt Pergamon wurden Doppelsäulenpfeiler in der Hallenarchitektur verwendet. Die Stoen der mysischen Stadt Aigai können ihre Abhängigkeit von pergamenischer Architektur nicht verheh-

östlich des sog. Agoranomions (Travlos, *a.O.*, 233 ff. Travlos, Athen, 577, Abb. 722 V. T). Zu der Halle s. außerdem: Schenkungen I, 444 f. KNr. **375 [A] mit älterer Literatur. Schaaf, 92 f. Schenkungen II 2, passim.

Inzwischen liegen neue Erkenntnisse zu den Bauten in diesem Gebiet vor. So ging z. B. Ch. Bouras, «Hellenistic Athens», in: *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988*, Mainz am Rhein 1990, 269 davon aus, daß hier zwei Hallen zu lokalisieren sind: «*One is a two-storey stoa, the members of which were used much later to repair the interior of the Parthenon and the other, aligned parallel to it a little to the north, is supposed to be the «Stoa of Rhomaios», the existence of which is known from an inscription. Both these stoas were similar in style to those of Attalos and Eumenes.*». s. auch *ders.*, «Πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά θέματα των Αθηνών κατά την Ελληνιστική εποχή», in: *ΑΘΗΝΑΙ. Από την Κλασική Εποχή έως Σήμερα (5ος αι. π.Χ. – 2000 μ.Χ.)*, Athen 2000, 151. Bouras zufolge gab es in diesem Gebiet also zwei Hallen mit Charakteristika pergamenischer Architektur.

Neue Beobachtungen von M. Korres, «The Parthenon from Antiquity to the 19th Century», in: P. Tournikiotis (Hrsg.), *The Parthenon and its Impact in Modern Times*, Athen 1994, 144 f., Abb. 8 erlauben es, noch weiter zu differenzieren. Ihm zufolge «*apart from the Stoa of Eumenes and the Stoa of Attalos the city must have had at least two more porticoes of the same type; if it was not the case that one of these had a single-storey section (since that was its design, or because the upper storey was never finished), then there must have been still another portico, with one storey, perhaps in the vicinity.*». Korres bringt die Architekturteile mit den beiden Hallen östlich der Römischen Agora in Verbindung. «*These porticoes flanked an elongated, though not narrow, straight unroofed space which began at the grand staircase directly opposite the east Propylum of the Roman Agora.*». Der Komplex war durch die Arkaden des sog. Agoranomions zugänglich, die demzufolge nicht zu einem Gebäude gehörten, sondern einen monumentalen Eingang bildeten. Eine detaillierte Publikation der Architektur dieser Hallen durch Korres liegt noch nicht vor, so daß wir uns hier auf diese kurzen Bemerkungen beschränken müssen. s. auch *ders.*, «Recent Discoveries on the Acropolis», in: R. Economakis (Hrsg.), *Acropolis Restoration. The CCAM Interventions*, London 1994, 177. W. Hoepfner (Hrsg.), *Geschichte des Wohnens I*, Stuttgart 1999, 226.

Bei den von Travlos publizierten Architekturteilen ist wie bei der Eumeneshalle ein vertikales, glatt gearbeitetes, rechteckiges Zwischenstück auf den Langseiten der Basis trennend zwischen die Halbsäulen geschoben (Travlos, *a.O.* [Anm. 136] 231, Taf. 109b). Es kann als Indiz dafür gelten, daß auch hier die Balustrade in der oben besprochenen Weise konstruiert wurde. Die vertikale Seitenfläche des Zwischenstückes ist mit Anathyrose gearbeitet. Das Kapitell der Doppelsäulenpfeiler besteht aus zwei Polstern mit horizontalen Akanthusblättern, die ein mit Ranken geschmückter Balteus trennt (Travlos, *a.O.* [Anm. 136] 231, Taf. 110α) und die in der Mitte der Wandscheibe mit einer Naht aufeinandertreffen.

Abb. 46. Athen, Halle Attalos' II., Doppelsäulenpfeiler und Balustradenbekrönung vom Obergeschoß.

len. Uns interessiert insbesondere die L-förmige Halle beim Nordwesttempel der Stadt, bei der in gewohnter Weise Doppelsäulenpfeiler an der Front des Obergeschosses erscheinen¹⁴¹. Hier haben die Halbsäulen lediglich elf ganze und zwei halbe Kanneluren. Die Kapitelle sind nicht erhalten¹⁴². Bohn geht jedoch davon aus, daß sie ionisch waren¹⁴³. Der Rekonstruktionszeichnung bei Bohn zufolge scheinen die Schrankenplatten in eine viereckige Aussparung der Basis eingeschoben worden zu sein¹⁴⁴, eine Lösung, die uns unmittelbar an die Doppelsäulenpfeiler der Oikoi auf der Westseite des Asklepieions von Messene erinnert (s. O. S. 81 ff.), in Pergamon jedoch –ebenso wie die Kannelurenzahl und die halben Kanneluren neben dem Pfeilerteil– keine Parallele findet.

141. Zu dieser Halle s. Schenkungen I, 502 KNr. ** 442 [A] mit älterer Literatur. s. auch R. Bohn, *Altertümer von Aegae*. 2. Ergb. JdI (1889) 36 f., Abb. 38. Coulton, *a.O.* (Anm. 115) 127. L. R. Seddon, *The Agora Stoa at Assos, Aigai and Termessos: Examples of the Political Function of Attalid Architectural Patronage*, Ann Arbor 1987, 76, Abb. 132-133.

142. Coulton, *a.O.* (Anm. 115) 127.

143. Bohn, *a.O.* (Anm. 141) 37.

144. s. Bohn, *a.O.* (Anm. 141) Abb. 38.

Die obigen Ausführungen führen uns zu dem Schluß, daß die Verwendung von ionischen Doppelsäulenpfeilern im Obergeschoß an der Front von Hallen eine pergamenische Erfindung ist, die in der Stadt selbst in mehreren Schritten erfolgte. Anlaß waren die spezifischen Bedürfnisse des pergamenischen Hallentypus, dessen Zweistöckigkeit die Sicherung des Obergeschosses für die Besucher notwendig machte. Die Doppelsäulenpfeiler waren hierfür die ideale Lösung, denn sie hatten zwei Ansichtsseiten und boten darüber hinaus die Möglichkeit zum problemlosen Anschluß der im Obergeschoß erforderlichen Schrankenplatten an den zentralen Pfeilerteil. Außerdem konnten diese Stützen durch ihre große Tiefe, die dem Gebälk das nötige Auflager bot, mit der gleichen Interkolumnien-Weite wie im Untergeschoß versetzt werden¹⁴⁵. Es ist das Verdienst der pergamenischen Architekten, dies erkannt und die aus Makedonien übernommene Stützenform weiterentwickelt und in neuem Kontext verwendet zu haben.

145. Darauf wurde bereits früh in der Forschung hingewiesen, s. F. Adler, *Die Stoa des Königs Attalos zu Athen*, 34. BerlWPr (1874) 15. R. Bohn, *Die Stoa König Attalos des zweiten zu Athen*, Berlin 1882, 4 und außerdem Rumscheid I, 311.

Abkürzungsverzeichnis

Außer den Abkürzungen, die im AA 1997, 611 ff. publiziert wurden, gelten hier folgende:

- Anaktoro M. Andronikos - Ch. Makaronas - N. Moutsopoulos - G. Bakalakis, *To ανάκτορο της Βεργίνας*, Athen 1961.
- Andronikos M. Andronikos, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες*, Athen 1984.
- Basileia W. Hoepfner - G. Brands (Hrsg.), *Basileia. Die Paläste der hellenistischen Könige. Internationales Symposium in Berlin vom 16.12.1992 bis 20.12.1992*, Mainz am Rhein 1996.
- Brands G. Brands, «Halle, Propylon und Peristyl - Elemente hellenistischer Palastfassaden in Makedonien», in: Basileia, 62 ff.
- Büsing H. H. Büsing, *Die griechische Halbsäule*, Wiesbaden 1970.
- Chlepa E.-A. Chlepa, *Μεσσήνη. Το Αρτεμίσιο και οι οίκοι της δυτικής πτέρυγας του Ασκληπιείου*, Athen 2001.
- Heermann V. Heermann, *Studien zur makedonischen Palastarchitektur*, Erlangen – Nürnberg 1980.
- Hoepfner W. Hoepfner, «Zum Typus der Basileia und der königlichen Andrones», in: Basileia, 1 ff.
- Nielsen I. Nielsen, *Hellenistic Palaces - Tradition and Renewal*, Aarhus 1994.
- Rumscheid F. Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus I-II*, Mainz am Rhein 1994.
- Schenkungen I W. Ameling - K. Bringmann - B. Schmidt-Dounas, *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer I. Zeugnisse und Kommentare*, Berlin 1995.
- Schenkungen II 2 B. Schmidt-Dounas, *Geschenke erhalten die Freundschaft. Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer II. Historische und archäologische Auswertung 2. Archäologische Auswertung*, Berlin 2000.
- Wannagat D. Wannagat, *Säule und Kontext. Piedestale und Teilkannelierung in der griechischen Architektur*, München 1995.

Abbildungsnachweis

- Abb. 1. Andronikos, 43 Abb. 18.
- Abb. 4. Foto: (C) LOUVRE, Dist RMN - © Les frères Chuzeville. N00002173.
- Abb. 13. 1. Heermann Plan XII.
2. D. Pandermalis in: *AMHTOΣ. Festschr. M. Andronikos II*, Thessaloniki 1987, 600 Abb. 17.
3. Hoepfner, 16 Abb. 12.
4. Brands, 65 Abb. 5.
- Abb. 20. AEMΘ 10A (1996) 107 Zeichnung 1.
- Abb. 21. Hoepfner, 30 Abb. 25.
- Abb. 30A. P. Marzolff in: Basileia, 155 Abb. 9.
- Abb. 30B. P. Marzolff in: Basileia, 160 Abb. 16.
- Abb. 31. nach: R. Vallois, *Les portiques au sud du Hiéron 1. Le Portique de Philippe*, Délos VII (1923) Abb. 20 vor S. 25 und Ph. Bruneau - J. Ducat, *Guide de Délos*, Paris 1983³, 116 Abb. 17.
- Abb. 32. Vallois, a.O., 92 Abb. 135.
- Abb. 33. Foto: EFA Neg.Nr. 1.134 (Vallois, a.O., 91 Abb. 132).
- Abb. 34. H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus*, Darmstadt 1986, Abb. 47.
- Abb. 35. P. G. Themelis, *Αρχαία Μεσσήνη*, Athen 1999, 60 Abb. 40.
- Abb. 39. DAI-Abt. Istanbul Ist.Neg.Nr. Pergamon 77/56,3 (E. Steiner).
- Abb. 40. DAI-Abt. Athen Ist.Neg.Nr. Pergamon 811.
- Abb. 41. DAI-Abt. Istanbul Ist.Neg.Nr. 930.
- Allen anderen Abbildungen liegen Fotografien der Verfasserin zugrunde.

ΙΩΝΙΚΟΙ ΑΜΦΙΚΙΟΝΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

ΜΠΑΡΜΠΑΡΑ ΣΜΙΤ-ΔΟΥΝΑ

Στην αρχιτεκτονική της ελληνιστικής εποχής παρατηρείται η χρήση μιας ειδικής μορφής στηριγμάτων, των λεγόμενων αμφικίωνων που μπορούσαν να είναι του δωρικού, ιωνικού, κορινθιακού και τοσκανικού ρυθμού. Η μελέτη αυτή περιορίζεται στους αμφικίονες ιωνικού ρυθμού, τα παλιότερα παραδείγματα των οποίων μας είναι γνωστά από τη Μακεδονία. Εκεί εμφανίζονται ήδη στο ανάκτορο της Βεργίνας, σε μία εξέδρα στη νότια πλευρά καθώς και στο πρόπυλο, αλλά μάλλον και σε άλλους χώρους. Ιωνικοί αμφικίονες ανήκουν και στην αρχιτεκτονική του ανακτόρου της Πέλλας. Τέτοια στηρίγματα ήταν μάλλον τοποθετημένα στη βόρεια πλευρά του ανατολικού περιστυλίου του ανακτόρου. Βρέθηκαν όμως και σε δεύτερη χρήση στο κεντρικό τμήμα της ανατολικής στοάς του οικοδομήματος II. Ένα εύρημα από την αγορά της Πέλλας επιβεβαιώνει, ότι χρησιμοποιούνταν και σε άλλα οικοδομήματα της πόλης.

Οι ιωνικοί αμφικίονες πρέπει να θεωρηθούν δημιουργία της βασιλικής αρχιτεκτονικής της Μακεδονίας του 4ου αι. π.Χ. Τοποθετούνται συνήθως στην πρόσοψη χώρων που βρίσκονται πίσω από μια κιονοστοιχία, πιο συγκεκριμένα στο βάθος των στοών ενός περιστυλίου. Από τη Μακεδονία επεκτείνεται η χρήση τους και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, όπως η Δήλος, η Καλυδώνια και η Μεσσήνη, και με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου φτάνουν ακόμα και στη Βαβυλώνα. Στη Μικρά Ασία περιορίζονται τα παραδείγματα ιωνικών αμφικίωνων στην περγαμηνή αρχιτεκτονική του 2ου και του 1ου αι. π.Χ. καθώς και στις γνωστές στοές που δώρισαν οι Ατταλίδες στην πόλη των Αθηνών.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ*

Στη μνήμη της Έλλης Πελεκανίδη

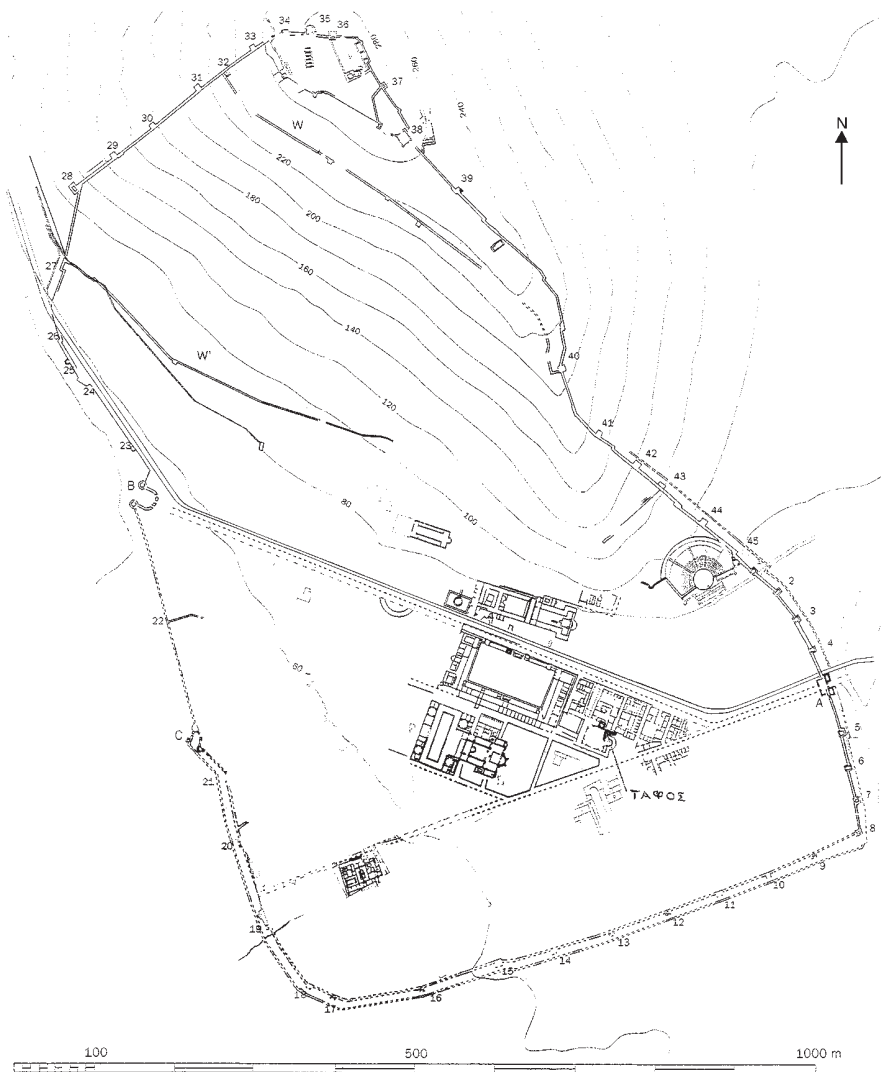
Εισαγωγικά. Οι αρχαιολογικές έρευνες στην πόλη των Φιλίππων κατά το μεσοπόλεμο και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες έφεραν στο φως σε αδρές γραμμές την εικόνα μιας πόλης που άκμασε στη ρωμαϊκή και στην πρόιμη βυζαντινή περίοδο (εικ. 1). Τα προ-ρωμαϊκά ίχνη περιορίζονταν στα τείχη, το θέατρο και ελάχιστα αποσπασματικά ευρήματα στον υπόλοιπο χώρο. Το 1960 αποκαλύφθηκε μέσα στο πρωτοβυζαντινό συγκρότημα του Οκταγώνου των Φιλίππων, σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του ναού και σε υψηλότερη σε σχέση με τον περίγυρο θέση, μια τετράγωνη μαρμάρινη κρηπίδα, η οποία εξαιτίας της θέσης της φαίνεται ότι είχε ιδιαίτερη λατρευτική σημασία¹. Η ερμηνεία της κρηπίδας προβλημάτισε τον ανασκαφέα του συγκροτήματος, διότι χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Η ανακάλυψη, λίγο αργότερα, το 1964, ότι κάτω από την κατασκευή της κρηπίδας στο συγκρότημα του Οκταγώνου υπάρχει καμαροσκέπαστος μακεδονικός τάφος², προκάλεσε αίσθηση. Ακόμη μεγαλύτερη αίσθηση προκάλεσε η αποκάλυψη, το 1975³, ότι η κρηπίδα πάνω από τον τάφο αποτελούσε τμήμα ενός πρωτοχριστιανικού λατρευτικού κτιρίου των αρχών του 4ου αι., αφιερωμένου στον απόστολο Παύλο. Το ενδιαφέρον του συνόλου έγκειται στο γεγονός ότι αφενός βρίσκεται πολύ κοντά στο διοι-

* Μέρος της μελέτης αυτής παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο 21ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (12-14/5/2000). Χρήσιμες συζητήσεις για ζητήματα σχετικά με το θέμα είχα με τους Γ. Γούναρη, Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, τους οποίους ευχαριστώ. Οι τίτλοι των παραπομπών συντομογραφούνται μετά την πρώτη αναφορά. Σε παρένθεση αναφέρεται ο αριθμός της υποσημείωσης όπου γίνεται η πλήρης βιβλιογραφική αναφορά.

1. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1960, 87 κε.

2. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά, 372 κε.

3. Λαζαρίδης, *ό.π.*

Εικ. 1. Γενικό τοπογραφικό των Φιλίππων (Προσαρμογή από: M. Boyd – S. Provost, «Application de la prospection géophysique à la topographie urbaine», BCH 125 [2001]).

κητικό κέντρο της πόλης, αφετέρου υπαινίσσεται τον πιθανό συσχετισμό μιας προγενέστερης εθνικής νεκρικής λατρείας με μια μεταγενέστερη χριστιανική. Δυστυχώς το ίδιο το εύρημα έμεινε, με το θάνατο του Στ. Πελεκανίδη το 1980, ουσιαστικά αδημοσίευτο· οι μόνες πληροφορίες γι' αυτό προέρχονται από την πρώτη έκθεση του ανασκαφέα και τα συμπληρωματικά στοιχεία που δόθηκαν στη δημοσίευση των βόρειων προσκτισμάτων του Οκταγώνου⁴. Οι όποιες άλλες αναφορές και υποθέσεις βασίζονται στην παραπάνω βιβλιογραφία. Η διερεύνηση του λατρευτικού χαρακτήρα του συνευρήματος, η σχέση του με τη ρωμαϊκή πόλη, καθώς και με τα υπόλοιπα λαμπρά χριστιανικά μνημεία των Φιλίππων αποτελεί το στόχο αυτής της μελέτης.

Α. Οι προχριστιανικοί Φίλιπποι και το μαρτύριο του μακεδονικού τάφου

Η παρουσία του ελληνιστικού τάφου στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης και η λατρευτική σύνδεσή του με ένα μεγάλο χριστιανικό ναό, συγκεκριμένα το γεγονός ότι ο χώρος πάνω από τον τάφο αποτέλεσε κέντρο χριστιανικής προσκύνησης (εικ. 4), προκάλεσε μια σειρά από υποθέσεις και έθεσε διάφορα ερωτήματα. Η παρουσία του τάφου στο εσωτερικό της πόλης και η ιδιαίτερη τιμή που, όπως προέκυψε από τα ανασκαφικά ευρήματα, του απέδιδαν στα χριστιανικά και βυζαντινά χρόνια οι κάτοικοι των Φιλίππων, απαίτησε μια συνολική ερμηνεία. Έτσι, ο μακεδονικός τάφος μέσα στο συγκρότημα του Οκταγώνου ερμηνεύθηκε κάτω από το πρίσμα της ταύτισης της ελληνιστικής με τη ρωμαϊκή πόλη και της συνέχειας της πρώτης μέσα στη δεύτερη. Υποστηρίχθηκε συγκεκριμένα: Α) Ότι ο τάφος ανήκε σε ήρωα-οικιστή της μακεδονικής πόλης και αποτέλεσε κέντρο αστικής εθνικής λατρείας⁵. Β) Ότι το χριστιανικό ιερό ιδρύθηκε στο σημείο αυτό ακριβώς για να επικαλύψει την εθνική λατρεία⁶. Γ) Ότι οι δύο λατρείες συνυπήρξαν στα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια⁷, και Δ) ότι η ερμηνεία του ταφικού κτίσματος από τους χριστιανούς είχε συνδέσει

4. Γ. Γούναρης, *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήνα 1990, 55 κε.

5. Την άποψη εισήγαγε ο Λαζαρίδης, *ό.π.* Ακολούθησε ο Στ. Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι και τα χριστιανικά μνημεία τους», *Μακεδονία – Θεσσαλονίκη. Αφιέρωμα τεσσαρακονταετηρίδος*, Θεσσαλονίκη 1980, 107.

6. S. Pelekanidis, «Kultprobleme in Apostel-Paulus-Oktogon von Philippi in Zusammenhang mit einem älteren Heroenkult», *Atti IX CIAC, Roma, 21-27/9/1975, II*, Ρώμη 1978, 393 κε.

7. Ch. Bakirtzis, «Paul and Philippi: The Archaeological Evidence» στο: Ch. Bakirtzis – H. Koester (επιμ.), *Philippi at the Time of Paul and after His Death*, Harrisburg PA 1998, 43. Βλ. επίσης, Ch. Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Julia Augusta Philippensis», στο: Bakirtzis – Koester, *ό.π.*, 21.

τον υπόγειο ελληνιστικό τάφο με την ταφή του αποστόλου Παύλου, εφόσον το χριστιανικό ιερό σύμφωνα με τις ενδείξεις είχε ιδρυθεί προς τιμή του αποστόλου Παύλου⁸ ή ενός ομώνυμου μάρτυρα.

Ο τάφος επισεφόταν από υπέργεια μαρμάρινη κατασκευή. Η υπερχατασκευή ήταν ναόμορφη σε τριβαθμιδωτό βάθρο⁹ με σηκό, πρόναο και είσοδο στη βόρεια πλευρά¹⁰. Είχε λοιπόν τον προορισμό ενός ταφικού ηρώου¹¹. Το γεγονός ότι ο υπόγειος τάφος είναι μικρότερος από το υπέργειο ηρώο (το μήκος του ισούται με το μήκος του κυρίου χώρου, αλλά το πλάτος του είναι σαφώς μικρότερο) και είχε θύρα εισόδου στο νότο, στην αντίθετη κατεύθυνση σε σχέση με το ηρώο που αυλιζόταν από βορρά, αποτελεί ένδειξη ότι η κατασκευή του ηρώου ακολούθησε τον τάφο.

Η ναόμορφη υπερχατασκευή πάνω από τον τάφο¹² βρέθηκε αποξηλωμένη, καθώς και το βόρειο τμήμα της κρηπίδας. Μόνον η δυτική πλευρά του τριβαθμιδωτού βάθρου διατηρείται στην αρχική του μορφή. Ο πρόδομος και η υποτιθέμενη είσοδος στη βόρεια πλευρά του ναόσχημου ηρώου είχαν αποξηλωθεί εκ θεμελίων¹³. Στον 1ο αι. μ.Χ. τα υπολείμματα της ταφικής κατασκευής κατέληξαν να συνορεύουν με το ραχιαίο τοίχο της αυλής υπηρεσίας ενός ρωμαϊκού λουτρού, που εκτεινόταν βόρεια της κρηπίδας¹⁴ ως την βόρεια *decumanus*, τη λεγόμενη Εγνατία.

8. Pelekanidis, «Kultprobleme» (σημ. 6). Βλ. επίσης, H. Koester, «Paul and Philippi: The evidence from Early Christian Literature» και A. D. Callahan, «Dead Paul: The Apostle as Martyr in Philippi», στο: Bakirtzis – Koester, *ό.π.*, 49 κε. και 67 κε.

9. Λαζαρίδης, *ΑΔ 19* (1964) Χρονικά, 372 κε.

10. Ο Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 55 κε., ενώ παρατηρεί ότι η βόρεια πλευρά της κρηπίδας έχει αποκοπεί, πιστεύει ότι η είσοδος βρισκόταν πιθανώς στη νότια πλευρά· ωστόσο αυτή παρουσιάζει τυπική τριβαθμιδωτή διαμόρφωση, χωρίς κλίμακα πρόσβασης. Επιπλέον η είσοδος στη βόρεια πλευρά βρισκόταν απέναντι από την ελληνιστική πόλη η οποία, όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω, εκτεινόταν στην πλαγιά του λόφου.

11. Η ύπαρξη και η περιγραφή του ταφικού ηρώου πάνω από τον υπόγειο τάφο δεν έχουν ως τώρα γίνει αντικείμενο δημοσίευσης. Οι αποσπασματικές αναφορές στο εύρημα έδωσαν αφορμή για παρεξηγήσεις. Βλ. σχετικά το πρόσφατο έργο του B. Brenk, *Die Christianisierung der spätrömischen Welt*. Wiesbaden 2003, 8 κε., όπου ο Brenk συγγεί τον υπόγειο τάφο με το υπέργειο ηρώο.

12. Βλ. Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ.7), 20.

13. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 55. Ίχνη της αποξήλωσης διατηρούνται στις γωνίες της βόρειας πλευράς, όπου προεξέχουν οι απολήξεις δομικών δόμων που εμπλέκονταν με τη συνέχεια της κρηπίδας προς βορρά.

14. Ο τοίχος σήμερα ορίζει προς νότο το βαπτιστήριο του Οκταγώνου, παλαιότερα όμως αποτελούσε το νότιο όριο του λουτρού: Βλ. Γούναρης, *ό.π.*, 47.

Η ιστορία του ελληνιστικού κτίσματος δεν μας είναι γνωστή σε λεπτομέρειες. Ο μονοθάλαμος καμαροσκεπής τάφος είχε ανοιχθεί στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, όπως δείχνει η κεραμική στα χώματα που εισέρχονταν στο εσωτερικό του¹⁵. Διέθετε από δύο θήκες για ταφικά αγγεία ή λαρνακίδια στις μακρές πλευρές και μια στη βόρεια στενή πλευρά, απέναντι από την είσοδο (εικ. 5). Ένα όρυγμα στο χωμάτινο δάπεδο στο μέσον περίπου του θαλάμου περιείχε μια ασύλητη μικρή λάρνακα. Επρόκειτο λοιπόν για έναν οικογενειακό τάφο. Όπως φαίνεται, μόνον οι δύο θήκες της δυτικής πλευράς είχαν χρησιμοποιηθεί και αυτές «συλήθηκαν», ενώ η θαμμένη στο χωμάτινο δάπεδο λάρνακα διέφυγε τη διαρπαγή, προφανώς διότι δεν είχε γίνει αντιληπτή¹⁶. Η είσοδος είχε γίνει από το κλειδί της καμάρας. Μετά την αποχώρηση των συλητών η οπή εισόδου κλείστηκε προσεκτικά με μαρμάρινη πλάκα (!). Η κάλυψη της οπής πρέπει να έγινε σύντομα, διότι τα χώματα στο εσωτερικό του τάφου δεν ήταν πολλά.

Η ερμηνεία ότι ο τάφος συλήθηκε έχει αδυναμίες: Για να πραγματοποιηθεί η είσοδος στον υπόγειο χώρο έπρεπε να προηγηθεί η εγκατάλειψη της λατρείας, κατόπιν η κατεδάφιση του ηρώου και το ξήλωμα του λίθινου δαπέδου του. Πώς όμως έγινε δυνατό να συληθεί, σε εποχή προγενέστερη της επικράτησης του Χριστιανισμού, μια επίσημη ταφή στο κέντρο της πόλης, που ήταν ταυτόχρονα κέντρο δημόσιας λατρείας; Το ζήτημα της σύλησης θα πρέπει να σχετίζεται με τη διαδοχή από τη μακεδονική στη ρωμαϊκή πόλη: Όπως είναι γνωστό το καθεστώς της παλιάς πόλης έπαιξε να ισχύει μέσα στο χώρο της αποικίας· αναδέχθηκαν άραγε οι Λατίνοι άποικοι τις αρχαίες λατρείες και τη συγκεκριμένη στο κέντρο σχεδόν της πόλης; Ανακύπτουν λοιπόν τα ερωτήματα: Για ποιο λόγο αποξηλώθηκε ο ναΐσκος πάνω απ' τον τάφο και γιατί επίσης ξηλώθηκε από τα θεμέλια το βόρειο τμήμα του με τον πρόδομο; Γιατί μετά τη σύληση καλύφθηκε το άνοιγμα της εισόδου των τυμβωρύχων; Τέλος, πώς ένας αρχαίος και αναγνωρισμένος λατρευτικός χώρος κατέληξε στα ρωμαϊκά χρόνια να συνορρεύει με τον αυλότοιχο ενός λουτρού, σε μια οπωσδήποτε δυσμενή, για ένα χώρο που δεχόταν τιμές, διευθέτηση;

15. Λαζαορίδης, ΑΔ 19 (1964) Χρονικά, 372 κε. Δεν είναι σαφές αν επρόκειτο για χώματα στο εσωτερικό του τάφου ή για το γέμισμα ανάμεσα στην καμάρα και το υπερκείμενο δάπεδο της κρηπίδας.

16. Η λάρνακα έδωσε ενδιαφέροντα κτερίσματα μαζί με το όνομα του νεκρού· βλ. σχετ. Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 20. Έχει ενδιαφέρον το ότι η «ασύλητη» ταφή διέφυγε και πρόσφατα την προσοχή των αρχαιολόγων, όταν πρωτομπήκαν στον τάφο από το κλειδί της καμάρας. Μόνον όταν ανασκάφηκε η πρόσβαση στη νότια πλευρά του ταφου και ανοίχθηκε ο λίθος της εισόδου έγινε αντιληπτή η ασύλητη ταφή στο δάπεδο.

Οι επισημάνσεις αυτές, εν πολλοίς αντικρουόμενες, προκαλούν μια σειρά από ερωτήματα, από τα οποία τα κυριότερα είναι: Ποια ήταν η σχέση του τάφου με την αρχαία πόλη; Ποια ήταν η λειτουργία του ως την ίδρυση του πρώτου χριστιανικού ιερού; Με ποιο τρόπο παρέλαβαν και πώς ερμήνευσαν οι χριστιανοί την ιερότητα αυτού του κτιρίου;

Παρατηρούμε ότι η θεωρία για τον ιδιαίτερο λατρευτικό χαρακτήρα του μακεδονικού τάφου παρουσιάζει πολλές αδυναμίες, λογικές και αρχαιολογικές. Η θεωρία αυτή στηρίχτηκε στην υπόθεση ότι ο τάφος βρισκόταν στο εσωτερικό της μακεδονικής πόλης, διότι τα όρια της πόλης του Φιλίππου συνέπιπταν με αυτά της ρωμαϊκής πόλης και συνεπώς ότι ο υστεροελληνιστικός τάφος ιδρύθηκε κατ' εξαίρεση στο κέντρο της πόλης. Είμαστε λοιπόν υποχρεωμένοι να ξεκινήσουμε από το σημείο αυτό.

Η ελληνιστική και η ρωμαϊκή πόλη. Οι πηγές, οι ιστορικές και αρχαιολογικές ενδείξεις σχετικά με τη μακεδονική πόλη αλλά και η κοινή λογική υποδεικνύουν ότι αυτή είχε αρχικά μικρή έκταση και βρισκόταν πιθανώς στην κορυφή και τις πλαγιές του λόφου της ακρόπολης. Όταν ο Φίλιππος οχύρωσε την πόλη, το 356 π.Χ. ή λίγο αργότερα¹⁷, συμπλήρωσε τον αριθμό των οικητόρων¹⁸, αλλά προφανώς το σύνολο των κατοίκων παρέμεινε μικρό. Ο Στράβων λέγει σχετικά: «Οί δὲ Φίλιπποι Κρηνίδες ἐκαλοῦντο πρότερον, κατοικία μικρά. ἠῤῥήθη δὲ μετὰ τὴν περὶ Βροῦτον καὶ Κάσσιον ἦτταν»¹⁹. Ο Αππιανός λέγει επίσης, περιγράφοντας την πόλη: «ἔστι δὲ ἡ πόλις ἐπὶ λόφου περικερήμου, τοσαύτη δὲ τὸ μέγεθος ὅσον ἐστὶ τοῦ λόφου τὸ εὖρος»²⁰. Η πόλη περιβαλλόταν από έλος και στο διάστημα των πέντε χρόνων 361-356 π.Χ. ανάμεσα στην ίδρυση της αποικίας των Θασίων ως την ίδρυση των Φιλίππων²¹ ή όσο διάστημα μπορεί να απαιτήθηκε για την κατασκευή της οχύρωσης, ήταν

17. Ο.π., «...ὡς εὐφυὲς ἐπὶ Θράκης χωρίον ὠχύρωσέ τε...».

18. Διδ. Σικ., 16, 3, 7: «...ὁ βασιλεὺς...ὀνομάσας Φιλίππου ἐπλήρωσεν οἰκητόρων». Η απόδοση του χωρίου στα αγγλικά από την Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 7, σημ. 6, αλλοιώνει το νόημα του κειμένου.

19. *Geogr.* VII, 332, fr. 41.

20. *Bel.Civ.* IV, 105.

21. C. Vatin, «Lettre adressée à la cité de Philippes par les ambassadeurs auprès d'Alexandre», *Πρακτικά του Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής επιγραφικής. Αθήνα, 3-9/10/1982*, Αθήνα 1984, 267 κε. Φαίνεται ότι Δάτον(ς) ήταν το όνομα της Θασιακής αποικίας και Κρηνίδες το ελληνικό τοπωνύμιο του Θρακικού χωρίου πριν από αυτήν, contra Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 65, η οποία ισχυρίζεται ότι οι Κρηνίδες ιδρύθηκαν από τους Θασίους στη θέση του (αρχαιότερου) Δάτου.

αδύνατο να έχουν γίνει άξια λόγου αποξηραντικά έργα²². Όλες οι ιστορικές ενδείξεις λοιπόν μαρτυρούν μια περιορισμένη εγκατάσταση με κυρίως οχυρό χαρακτήρα και μικρό αριθμό κατοίκων. Οι Φίλιπποι στα προ του ρωμαϊκού εποικισμού χρόνια ήταν ένα ταπεινό πολίχνιο, «une humble bourgade» σύμφωνα με τη διατύπωση της F. Parazoglou, η οποία, στο σημείο αυτό αναπαράγει τον P. Collart²³.

Η έκταση της τειχισμένης πόλης (εικ. 1) μπορεί να υπολογιστεί χονδρικά σε 68 εκτάρια²⁴. Η έκταση αυτή είναι πολύ μεγαλύτερη από την έκταση πολλών πόλεων της Μακεδονίας και της Ηπείρου την εποχή εκείνη, όπως το Δίον, η Άλος, η Κασσώπη, αλλά και της Ασίας, όπως η Νίκαια της Βιθυνίας και η Δούρα-Ευρωπός²⁵. Θα μπορούσε να υποθεθεί ότι το πλησιέστερο προς την κορυφή του λόφου τμήμα της πόλης ήταν κενό, δεν μπορεί όμως να υποστηριχθεί ότι η κατοίκηση καταλάμβανε αποκλειστικά το πεδινό τμήμα και ότι όλη η πλαγιά του λόφου έμεινε αοίκητη, διότι, όπως έδειξαν οι έρευνες που έγιναν με την ευκαιρία της διάνοιξης της οδού προς το Μουσείο²⁶, καθώς και τα ίχνη τοίχων στην περιοχή βόρεια από τις Βασιλικές Α και του Μουσείου, ένα σημαντικό τμήμα του λόφου καταλαμβάνόταν, στα ρωμαϊκά τουλάχιστον χρόνια, από κατοικίες. Εξάλλου είναι ενδεικτικό για το μέγεθος της ελληνιστικής πόλης ότι όταν η Μακεδονία μετά την κατάληψή της από τους Ρωμαίους διαιρέθηκε σε *μερίδες*, πρωτεύουσα της πρώτης μερίδας έγινε η Αμφίπολη και όχι οι Φίλιπποι, διότι οι τελευταίοι ήταν προφανώς μικρότερη πόλη.

Η πόλη των Φιλιππων δέχθηκε δύο κύματα εγκατάστασης Λατίνων εποίκων, το 42 και το 30 π.Χ.²⁷. Δεν σώζονται πληροφορίες για την αριθμητική δύναμη των επηλύδων αλλά κοινή είναι η αίσθηση των ειδικών ότι επρόκειτο

22. Ο Θεόφραστος, *C.P.*, V.14, 5-6, περιγράφει την υποχώρηση των ελών στα χρόνια του Αλεξάνδρου. Βλ. σχετικά L. Missitzis, «A Royal Decree of Alexander the Great on the Lands of Philippi», *Ancient World* 12 (1985) 7 κε.

23. F. Parazoglou, «Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine», *ANWR* 7.1, επιμ. H. Temporini, Βερολίνο – Ν. Υόρκη 1971, 358.

24. P. Pilhofer, *Philippi, I. Die erste christliche Gemeinde Europas*, Tübingen 1995, 74. Ο P. στηρίζεται στον υπολογισμό του Δ. Λαζαρίδη, *Φίλιπποι, Ρωμαϊκή αποικία*, Αθήνα 1971, 31, παρ. 136. Οι S. Provost – M. Boyd, «Το πολεοδομικό σχέδιο των Φιλιππων: τα πρώτα αποτελέσματα και οι προοπτικές των ερευνών», *AEMΘ* 16 (2002) 100, σημ. 7, υπολογίζουν την έκταση σε 67 εκτάρια από τα οποία 38 καλύπτουν το πεδινό τμήμα της πόλης.

25. Συγκρίνοντας με στοιχεία που παραδίδει ο Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998, 31, οι Provost – Boyd, *ό.π.*, 20 και η Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Ανασκαφή Δίου, I, Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, 226 κε.

26. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΔ* 45 (1990) Χρονικά, 386.

27. F. Parazoglou, *Les villes de Macédoine a l'époque romaine*, BCH Suppl. 16, Παρίσι 1988, 407.

για μεγάλους αριθμούς, ειδικά σε ότι αφορά το δεύτερο εποικισμό²⁸. Ύστερα από λεπτομερή ανάλυση, ο P. Pilhofer κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, ύστερα και από το δεύτερο Λατινικό εποικισμό, ο συνολικός πληθυσμός της πόλης διπλασιάστηκε²⁹.

Τα τείχη. Τα τείχη της πόλης αποδόθηκαν στον Φίλιππο από τους Γάλλους μελετητές της δεκαετίας του '30³⁰ και η άποψη αυτή υιοθετήθηκε από τους μεταγενέστερους, Έλληνες και Γάλλους³¹. Η απόδοση του τείχους στα χρόνια του Φιλίππου βασίστηκε στην παρουσία μαρμαρίνων λιθοπλίνθων, η οποία έχει διαπιστωθεί σε σημεία στο κατώτερο τμήμα των τειχών, ειδικότερα στο τμήμα του τείχους της ακρόπολης και στο τείχος που βαίνει πάνω στο λόφο, τόσο στην ανατολική όσο και στη δυτική πλευρά. Στο πεδινό τείχος διαπιστώθηκε σποραδικά η χρήση μαρμαροπλίνθων, πάντα σε συνδυασμό με τη βυζαντινή τοιχοποιία. Σε αρκετά σημεία της διαδρομής το τείχος έχει την εξωτερική όψη με λιθοπλίνθους, ενώ η εσωτερική είναι με ασβεστόκτιστη τοιχοποιία.

Ανάλογη χρήση μαρμαροπλίνθων, συνήθως καλο-γωνιασμένων χωρίς περιταίνια και αναθύρωση, παρατηρείται και στις διαμορφώσεις των πυλών που έχουν ερευνηθεί ως τώρα. Η καλύτερα ερευνημένη ανατολική πύλη, η πύλη της Νεάπολης (εικ. 2), διαθέτει δυο μεγάλους ορθογώνιους πύργους εκατέρωθεν της εισόδου, το κατώτερο τμήμα των οποίων είναι κτισμένο με μαρμαρίνους δόμους άνισου ύψους, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν κύφωση και θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα «ελληνικοί»³². Ο ίδιος ωστόσο εκφράζει παρακάτω την υποψία ότι τουλάχιστο στις ανώτερες στρώσεις οι λίθοι τοποθετήθηκαν (σε δεύτερη χρήση;) στα βυζαντινά χρόνια³³. Αρκετοί λίθοι με επιμελημένη επιφάνεια χωρίς κύφωση, που συνδέονται μεταξύ τους με συνδέσμους ή έχουν ίχνη συνδέσμων, αποδίδονται σε βυζαντινές επιδιο-

28. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale*, Παρίσι 1945, 13. «Les romains avaient peut-être l'avantage du nombre». Ο Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 102, πιστεύει επίσης ότι η έκταση της πόλης αυξήθηκε ως συνέπεια του εποικισμού.

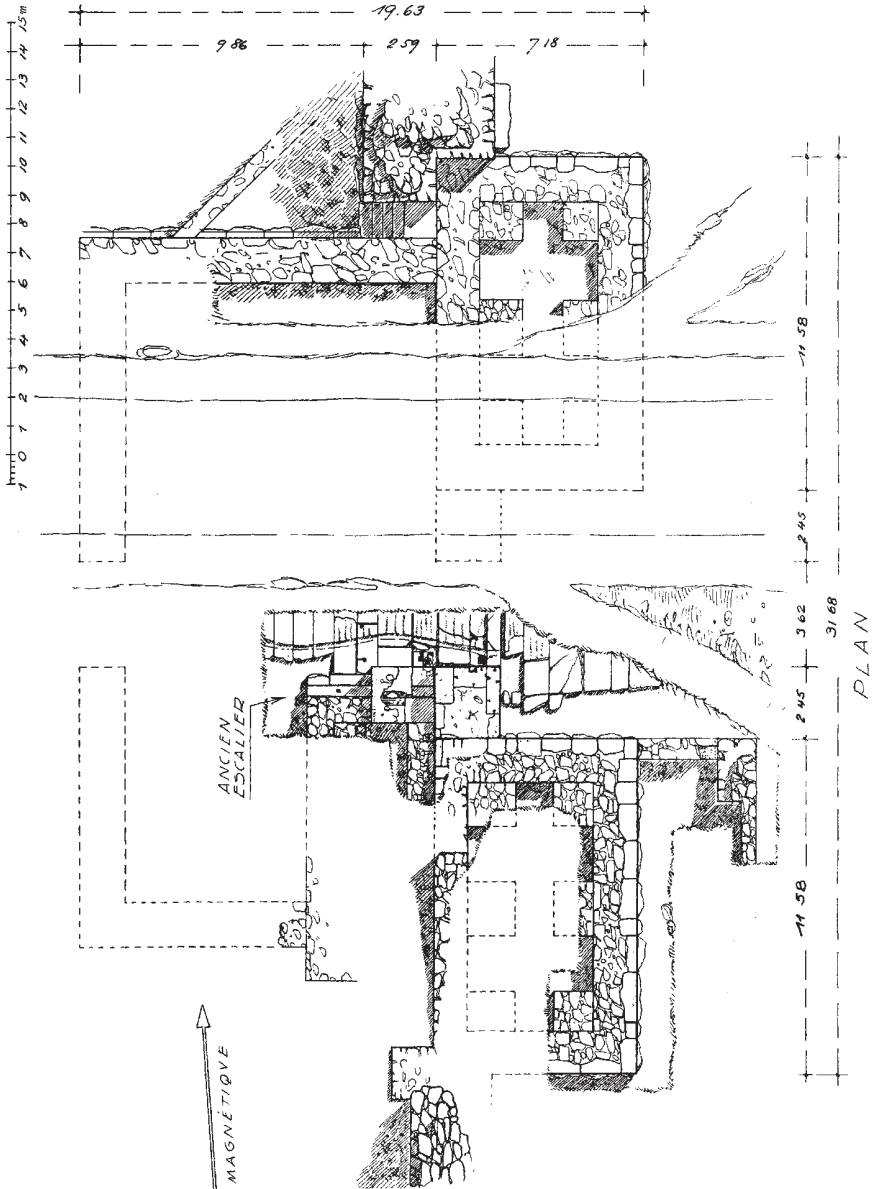
29. *Philippi*, I (σημ. 24), 76.

30. H. Ducoux – P. Lemerle, «L'acropole et l'enceinte haute de Philippes», *BCH* 62 (1938) 4 κε., καθώς και C. Roger, «L'enceinte basse de Philippes», *BCH* 62 (1938) 21 κε.

31. Δ. Λαζαρίδης, *Φίλιπποι, Ρωμαϊκή αποικία*, Αθήνα 1971. Επίσης, Χ. Κουκούλη – Χ. Μπακιτζής, *Φίλιπποι* (Αρχαιολογικός οδηγός), Αθήνα 1997, 18 κε. M. Sève, «Colonies et fondations urbaines dans la Grèce romaine», *La ville neuve. Une idée de l'Antiquité?*, Παρίσι α.χ., 189. Ο Κ. Τσουρής, «Νεάπολις – Χριστούπολις – Καβάλα», *ΑΔ* 53 (1998) Α, 425 κε., προτείνει για το τείχος γενικά μια χρονολόγηση ανάμεσα στο τέλος του 3ου και στον 5ο αι. μ.Χ.

32. Roger, «L'enceinte basse» (σημ. 30), 26, πίν. III.

33. *Ο.π.*, 27, σημ. I.

Εικ. 2. Η πύλη της Νεάπολης, Όφη – Κάτοψη (J. Roger, BCH 62 [1938]).

θώσεις³⁴.

Στη δυτική πλευρά του περιβόλου η πύλη των Κρηνίδων (πύλη Β) σχηματίζεται με δύο κυκλικούς πύργους από τους οποίους ξεκινά ένας εισέχων ευρύς πεταλόσχημος περίβολος, στην κορυφή του οποίου ανοίγονται μια κεντρική και εκατέρωθεν δύο μικρότερες πύλες³⁵. Ωστόσο η διαμόρφωση της πύλης της Νεάπολης όσο και αυτή της πύλης των Κρηνίδων δείχνουν μια προωθημένη αντίληψη της πολιορκητικής, η οποία, σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες απόψεις, δεν μπορεί να αναχθεί στην περίοδο πριν από το τέλος του 3ου αι. π.Χ.³⁶ Η δομή του τείχους, στα σημεία όπου αποκαλύφθηκε πλήρως, έχει την ίδια μορφή με αυτήν της πύλης της Νεάπολης: ασβεστόκλιστη, με επένδυση μαρμαρολίθων στην εξωτερική όψη. Στο καμπύλο του πετάλου και στις παραστάδες των πυλών η επένδυση των μαρμαρολίθων βρίσκεται και στις δύο όψεις. Σύνδεσμοι υπάρχουν και εδώ στους δόμους, ενώ παρατηρείται και μια ακόμη μεταγενέστερη, βυζαντινή κατά τον ανασκαφέα, επένδυση με λιθοκλιστη τοιχοποιία από υλικό δεύτερης χρήσης και επιμελημένο πλατύ αρμολόγημα που καλύπτει τις ατέλειες των αρμών³⁷. Παρόμοια τοιχοποιία συναντάται σε επισκευές και προσθήκες βυζαντινών κτιρίων της πόλης: στις αντηρίδες της αφίδας της Βασιλικής Β³⁸, στους μεγάλους πεσσούς του νότιου προπύλου³⁹ και στους πεσσούς του Βαπτιστηρίου⁴⁰ του Οκταγώνου. Εξάλλου η παρατήρηση της μορφής του τείχους⁴¹ δείχνει ότι η πυκνότητα των πύργων και το πάχος του μεταπυργίου είναι στο ορεινό τμήμα μεγαλύτερα απ' ότι στο πεδινό, ιδίως στα σημεία εκείνα όπου το τείχος συνοδεύεται από το προτειχίσμα (εικ. 1). Επίσης, η εφαρμογή του προτειχίσματος στην οχυρωτική είναι ασφαλώς μεταγενέστερη από την εποχή του Φιλίππου Β'.

Η χρήση λιθοπλίνθων δεν είναι από μόνη της αρκετή για τη χρονολόγηση στα ελληνιστικά, πόσο μάλλον στα κλασικά χρόνια. Ενδεικτικό είναι σχετικά

34. Ο.π., 27.

35. Ο.π., 31 κε., πίν. Χ.

36. Όπως προκύπτει από τη σύγκριση της βόρειας πύλης του δυτικού τείχους με τις πύλες της Σίδης: Η. W. McColl, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, Οξφόρδη 1997, 153, εικ. 35.

37. Roger, «L'enceinte basse» (σημ. 30) 31, πίν. XIII Β.

38. Προσωπική παρατήρηση του υπογράφοντα. Βλ., επίσης, Γ. Βελένης, «Η Βασιλική Β των Φιλίππων στο πλαίσιο της Ιουστινιάνειας αρχιτεκτονικής», *ΠΑΑ* 77 (2002) 131.

39. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1971, 82 κε. Οι συγκρίσεις των τοιχοδομιών αποτελούν προσωπική παρατήρηση.

40. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 46.

41. Βλ. Roger, «L'enceinte basse» (σημ. 30), πίν. I, V, VI και VIII, καθώς και Κουκούλη – Μπακιριτζής, *Φίλιπποι* (σημ. 31), εικ. 14.

το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, όπου το αρχικά θεωρούμενο από όλους τους ερευνητές της εποχής ελληνιστικό τείχος⁴² στο βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα του περιβόλου αποδείχτηκε αργότερα ρωμαϊκό⁴³. Ένα τμήμα, τέλος, του περιβόλου στη ΝΔ πλευρά της πόλης έχει πιθανώς ξανακτιστεί στον 11ο αι., όπως δείχθηκε πρόσφατα⁴⁴. Επομένως η χρονολόγηση της κατασκευής του τείχους στους ύστερους κλασικούς χρόνους έγινε με κριτήριο μάλλον την γενική του εμφάνιση, χωρίς μια συστηματική ανασκαφή και έρευνα του τρόπου χάραξης και κατασκευής. Η παρατήρηση της τοιχοποιίας, τουλάχιστον στην ανατολική πύλη, την πύλη της Νεαπόλεως, δείχνει ότι στο εσωτερικό της λιθοκτιστής πρόσοψης υπάρχει χυτή τοιχοποιία με χρήση ασβέστη, τεχνική που δεν μπορεί να τοποθετηθεί στα κλασικά χρόνια.

Στον προβληματισμό για τη μορφή και την έκταση του περιβόλου της μακεδονικής πόλης πρέπει να ληφθούν υπόψη επίσης τα λεγόμενα ιερά των βράχων, τα οποία αν και γνωστά από πολύ παλιά⁴⁵, δεν σχολιάστηκαν από την άποψη της σχέσης τους με την έκταση της πόλης. Πρόκειται για μια σειρά από εγκαταλελειμμένα⁴⁶ μάλλον παρά εξαντλημένα μέτωπα λατόμησης, όπου μετά την παύση της εξορυκτικής δραστηριότητας, αναπτύχθηκαν στον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. ιερά διαφόρων θεών⁴⁷, τα οποία είχαν πιθανώς ξεκινήσει από τους ίδιους τους λατόμους. Τα μέτωπα λιθωρυχίας εκτείνονται πάνω-κάτω κατά μήκος μιας ισούψους που ξεκινά από το δυτικό άκρο του θεάτρου και προχωρεί ως περίπου το ανατολικό άκρο του ανδρήρου της Βασιλικής Α⁴⁸. Κρίνοντας από τη θέση και τη χρονική διάρκεια χρήσης των λατομείων, που φαίνεται να διακόπτουν τη λειτουργία τους στον 1ο, το πολύ στο 2ο αι. μ.Χ., μπορούμε να πούμε ότι αυτά σχετιζόνταν με τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα της ρωμαϊκής αποικίας. Πώς όμως θα ήταν δυνατή η χρήση τους, αν όσο λειτουργούσαν αυτά περιλαμβάνονταν ήδη στην έκταση της πόλης;

42. Σύμφωνα με τους Ο. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, Ch. Picard, «Les recherches archéologiques de l'Armée française en Macédoine», *ABSA* 23 (1918-19) 1 κε. Επίσης, Φ. Πέτσας, «Χρονικά αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9 (1969) 153 κε.

43. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης* (σημ. 25), 17 και 43 κε.

44. Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλιππων» (σημ. 24), 105.

45. Η παλιότερη συστηματική δημοσίευση για τα ιερά παρουσιάστηκε το 1922 από τον Ch. Picard, στο *Revue de l'histoire des religions* 86 (1922) 117 κε.

46. Ο όρος που χρησιμοποιεί ο P. Collart, *Philippes, I*, Παρίσι 1937, 13, είναι *carrières des affectées*.

47. Για τη βιβλιογραφία βλ.: Γ. Γούναρης – Ε. Γούναρη, *Φίλιπποι* (Αρχαιολογικός Οδηγός), Θεσσαλονίκη 2004, 35 και 38.

48. Κάποιες πολύ μικρότερες ενδείξεις λατομίας υπάρχουν επίσης στα υψηλότερα τμήματα του λόφου, αμέσως κάτω από την ακρόπολη (προσωπική παρατήρηση).

Συμπερασματικά διαπιστώνεται ότι το τείχος των Φιλίππων ανήκει σε περισσότερες από μια οικοδομικές περιόδους, τόσο σε ότι αφορά τη μορφή όσο και τη διαδρομή του, η εξακρίβωση των οποίων απαιτεί συστηματική ανασκαφή και μελέτη. Σύμφωνα με τα δεδομένα που διαθέτουμε ως τώρα επισημαίνουμε ότι, ενώ το τμήμα του περιβόλου που βαίνει πάνω στο λόφο είναι πιθανόν ότι έχει χαραχθεί στα μακεδονικά χρόνια, είναι απίθανο ότι η συνολική περιμέτρος του περιβόλου έχει χαραχθεί σε μια μόνον οικοδομική περίοδο και είναι ακόμα περισσότερο απίθανο ότι η περίοδος αυτή είναι ο 4ος αι. π.Χ.

Ο κάρναβος της πόλης. Η άποψη ότι ο κάρναβος της πόλης χαραχθηκε στα χρόνια του Φιλίππου δεν είναι επίσης πειστική. Οι συγκρίσεις για τη στήριξη της άποψης γίνονται με πόλεις της εγγύς Ανατολής που χαραχθηκαν στα χρόνια των Διαδόχων και των Επιγόνων⁴⁹. Ωστόσο οι εξελίξεις στο χώρο της πολεοδομίας ήταν τόσο ραγδαίες και σημαντικές στα χρόνια που μεσολάβησαν από την εκστρατεία του Αλεξάνδρου ως το τέλος του 3ου αι. π.Χ., ώστε οι σχεδιάσεις των ελληνιστικών πόλεων έχουν τελικά περισσότερες συγγένειες με τις πόλεις του Αυγούστου παρά με τις πόλεις των κλασικών χρόνων.

Τα οικοδομικά τετράγωνα όπως προέκυψαν από τις διαδοχικές έρευνες (εικ. 1), δείχνουν ότι ο κάρναβος αλλάζει άξονα σε περισσότερες από μια περιπτώσεις⁵⁰ αν και δεν υπάρχουν γεωφυσικές ανωμαλίες που θα δικαιολογούσαν τη μεταβολή — και μια αξιοσημείωτη ελευθερία στην εφαρμογή των Ιπποδάμειων κανόνων σε σχέση με σχεδιάσεις γειτονικών πόλεων των κλασικών χρόνων, π.χ. της Ολύνθου⁵¹. Επίσης είναι φανερό ότι ο κάρναβος έχει εφαρμοστεί μόνο στην πεδινή έκταση της πόλης, νότια της «Εγνατίας»⁵². Οι νεότερες έρευνες έδειξαν ότι οι νησίδες νότια και ανατολικά από τη διαγώνια οδό έχουν πιθανώς διάφορες διαστάσεις από τις νησίδες ανατολικά της Αγοράς, καθώς και από αυτές ανάμεσα στις δύο κύριες αρτηρίες⁵³. Όπως προκύπτει

49. Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 14, σημ. 18.

50. S. Provost – M. Boyd, «Application de la prospection géophysique à la topographie urbaine», *BCH* 125 (2001) 2, 513 κε.

51. Σύμφωνα με τους A. G. Poulter – P. Strange, «Philippi: The results of a geophysical survey», *ABSA* 93 (1998) 453, εικ. 1: «..η πόλη ήταν οργανωμένη σε δύο πολεοδομικά συστήματα...». Για την Ολύνθο βλ. I. Βοκοτοπούλου – Σ. Πρωτοψάλτη, «Νέα ανασκαφική έρευνα των δρόμων του οικισμού του βορείου λόφου της αρχαίας Ολύνθου, 1992-1994», *AEMΘ* 8 (1994) 295 κε.

52. Οι Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλίππων» (σημ. 24), 100, σημ. 7, υπαινίσσονται ότι μόνον η πεδινή έκταση της πόλης ήταν κατοικημένη ωστόσο τα ευρήματα των ερευνών της οδού προς το Μουσείο, βλ. παραπ., σημ. 26, δηλώνουν ότι μεγάλο μέρος της πλαγιάς του λόφου κατοικούνταν.

53. Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1988-1996», *AEMΘ* 10B (1996), σχ. 4.

από τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, οι νησίδες ανατολικά της Αγοράς έχουν πλάτος περίπου 32,5 μ., υπολογίζοντας το άθροισμα της νησίδας με τον έναν από τους κάθετους που τις πλαισιώναν και μήκος περίπου 80,1 μ., δηλαδή έχουν πλάτος 100 και μήκος 270 πόδια⁵⁴. Το μέτρο του ποδιού στους Φιλιππους είναι διαφορετικό από αυτό στις πολεοδομικές σχεδιάσεις του 4ου αι. π.Χ., όπως της Ολύνθου, όπου το πόδι ισούται με 29,7 εκ., της Κασσώπης 30 εκ., της Πριήνης 29,46 εκ., των Αβδήρων, της Αλεξάνδρειας και της Δούρας-Ευρωπού, όπου το πόδι ισούται με 29,4 εκ.⁵⁵ είναι όμως ίδιο με το πόδι στη 2η οικοδομική περίοδο της Αγοράς της Θεσσαλονίκης⁵⁶. Οι διαφοροποιήσεις στο μέγεθος των νησίδων μπορούν με μεγάλη πιθανότητα να αποδοθούν σε επέκταση του καννάβου μεταγενέστερη από την αρχική χάραξη⁵⁷. Μια ακόμη ένδειξη για την ηλικία του καννάβου μας δίνουν οι αναλογίες των νησίδων, ειδικά αυτών ανατολικά της Αγοράς: Είναι 1 προς 2,7 ή 1 προς 3 περίπου, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των S. Provost και M. Boyd⁵⁸. Οι αναλογίες των νησίδων της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης, της Ολύνθου και ελληνιστικών πόλεων της Συρίας βρίσκονται, αντίθετα, πλησιέστερα στο 1 προς 2⁵⁹.

Ειδικά τα τετράγωνα ανατολικά της Αγοράς δεν έδωσαν ίχνη αρχαιότερα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων⁶⁰. Η Αγορά που αποτελεί την προς δυσμάς συνέχεια των τετραγώνων αυτών έχει το ίδιο μήκος με αυτά και πλάτος 153 μέτρα, δηλαδή ίσο με πέντε τετράγωνα μαζί με τους μεταξύ τους τέσσερις καθέτους, αφαιρώντας τους καθέτους από τα δυο όρια: $32,5 \times 5 - 9 = 153,5$ μ. Επομένως η Αγορά χαράχθηκε με το ίδιο μετρικό σύστημα, $1\text{π} = 0,325$ μ., με το οποίο χαράχθηκαν οι νησίδες στα ανατολικά της. Η Αγορά είναι, απ' όσο γνωρίζουμε ως τώρα, έργο των ρωμαϊκών χρόνων⁶¹ και το γεγονός ότι αυτή

54. Σύμφωνα με μετρήσεις πάνω στο σχ. 4, ό.π. Οι Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλιππων» (σημ. 24), 104, προτείνουν νησίδες διαστάσεων 100×300 ή 90×270 π., χωρίς να συνυπολογίζουν το πλάτος των οδών που τις πλαισιώνουν.

55. Σύμφωνα με τους: W. Hoepfner – E. L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Neubearbeitung*, Μόναχο 1994, στα επιμέρους σχέδια.

56. Βλ. Γ. Βελένης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης», *AAA* 23-28 (1990-95) 134.

57. Βλ. M. Vickers, «Towards a reconstruction of the town-planning of Roman Thessaloniki», *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν, Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1985, 469 κε.

58. Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλιππων» (σημ. 24), 95.

59. M. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν* (σημ. 57), 487 κε.

60. Σύμφωνα με τον Στ. Πελεκανίδη, «Συμπεράσματα από την ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλιππων σχετικά με τα μνημεία και την τοπογραφία της πόλης», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' τομικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20/4/1977*, Θεσσαλονίκη 1980, 153 και τον Γούναρη, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 31.

εντάσσεται σε ενιαία σχεδίαση με τον υπόλοιπο κάρναβο δείχνει ότι η χάραξη του κέντρου της πόλης είναι ρωμαϊκή.

Οι αρχαιολογικές έρευνες απέτυχαν επίσης να δείξουν ίχνη ελληνιστικής πόλης μέσα στο μνημειακό κέντρο⁶², την περιοχή που βρίσκεται νότια από το άνδηρο των ιερών, όπου αργότερα κτίστηκε η Βασιλική Α. Κάποια ελληνιστικά ίχνη ιδιωτικού σπιτιού στο νότιο τμήμα και κάτω από το πλακόστρωτο της Αγοράς, είναι πιθανόν ότι ανήκουν σε κτίριο αγροικίας, διότι δεν μπορούν να ενταχθούν στον κάρναβο της πόλης, ούτε βρέθηκαν ίχνη δρόμου που μαρτυρούν οικιστική οργάνωση⁶³. Επομένως η οικία λογικά βρισκόταν έξω από τα όρια της ελληνιστικής πόλης. Εξαίρεση αποτελεί ένα μικρό κτίριο, του οποίου η ερμηνεία προκάλεσε προβλήματα: Είναι ναός, βρίσκεται σε μικρή απόσταση προς βορρά της οδού, στο δυτικό άκρο του ανδῆρου που αργότερα κατέλαβε το συγκρότημα της Βασιλικής Α και αποκλήθηκε «ελληνιστικό ηρώο»⁶⁴ (εικ. 3).

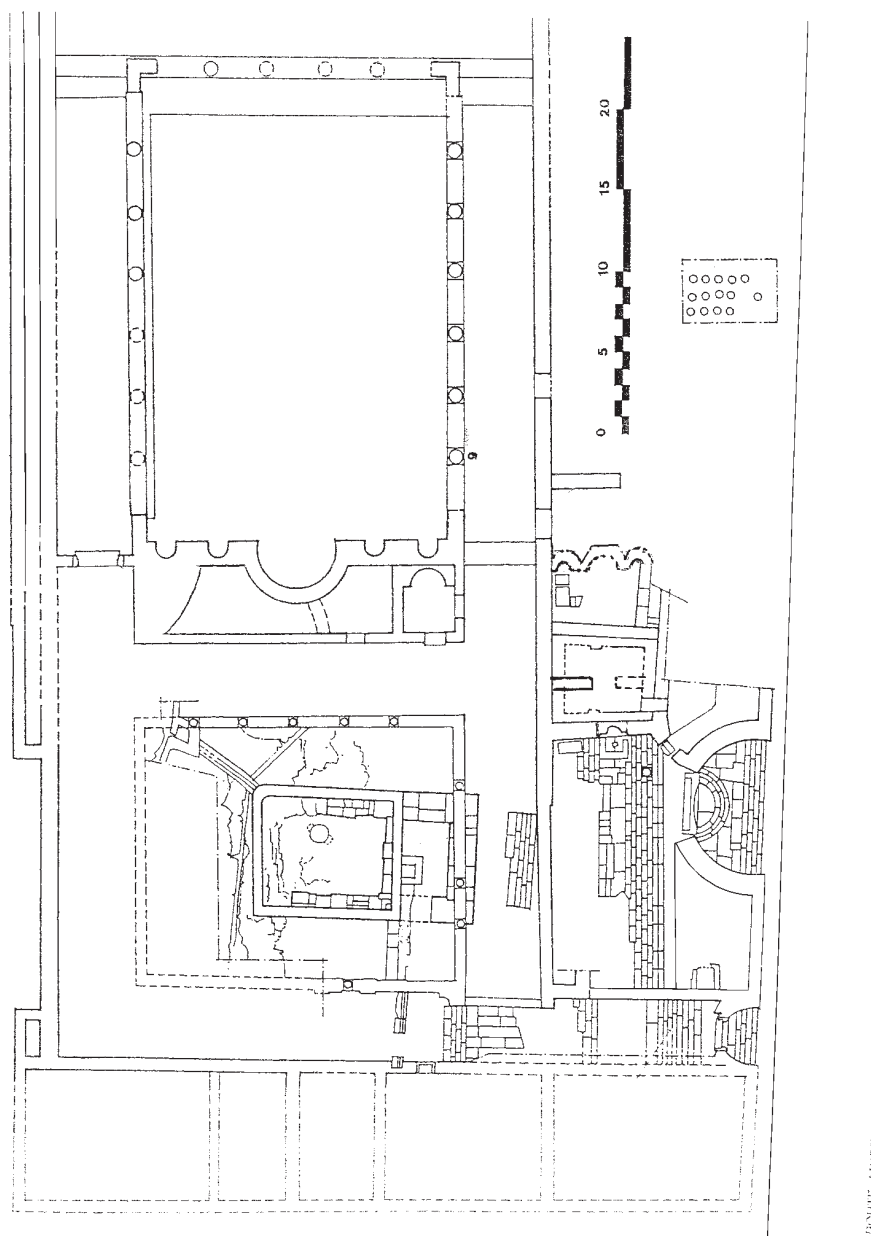
Το «ηρώο» πάνω σε υψηλό πόδιο, με πρόσοψη προς την πλατεία της Αγοράς, σε μορφή μικρού ναού με πρόσταση και κλίμακα εισόδου στη νότια

61. Οι μακρόχρονοι έρευνες του M. Sève – P. Weber, «Le côté nord du forum de Philippes», *BCH* 110 (1986) 531 κ.ε., έδειξαν ότι η αρχαιότερη Αγορά χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ., πράγμα που έγινε δεκτό από τη βιβλιογραφία, παρόλη την ομοιότητα που επισημαίνει ο Sève, «Colonies» (σημ. 31), με τον τύπο της ελληνιστικής Αγοράς. Οποιαδήποτε υπόθεση ότι η ελληνιστική Αγορά — αν πράγματι οι μακεδονικοί Φίλιπποι είχαν καθεστώς αυτόνομης πόλης και επομένως Αγορά —, βρισκόταν σε κάποια άλλη θέση δεν στηρίζεται σε καμιά αρχαιολογική ένδειξη.

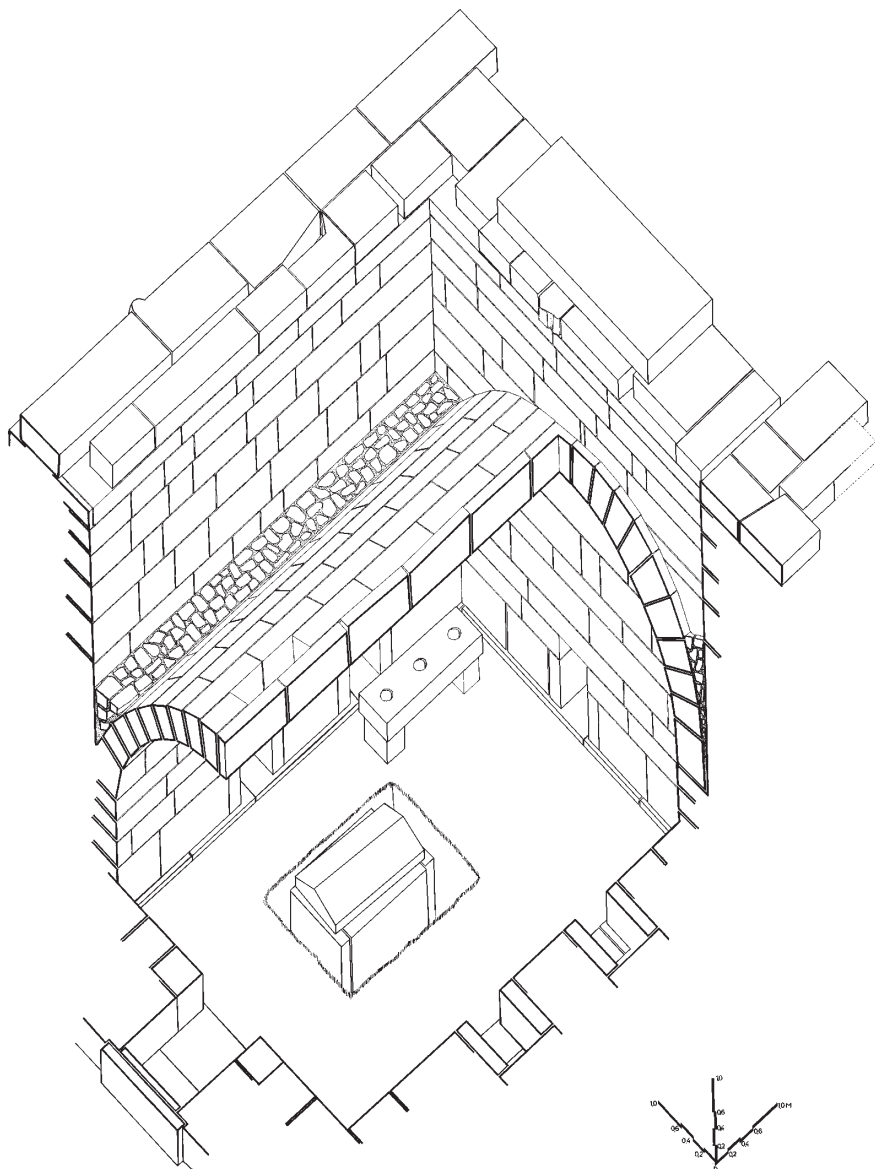
62. Η άποψη που προσγράφεται από την Κουκούλι, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 14, σημ. 49, στον Στ. Πελεκανίδη, ότι δηλαδή αποκαλύφθηκε ίχνος δρόμου που ανήκει στα ελληνιστικά χρόνια, οφείλεται σε παρεξήγηση μιας διατύπωσης του τελευταίου. Επίσης, τα ίχνη που αναφέρονται από την Κουκούλι ως ελληνιστικά στο «Colonia Philippensis», ό.π., σημ. 51, καθώς και στο *ΑΔ* 23 (1968) Β2, 352, βρίσκονται είτε στο λοφώδες τμήμα της πόλης, βορείως της «Εγνατίας», όπου και εμείς προτείνουμε ότι εκτεινόταν η ελληνιστική πόλη ή είναι ασαφή, πρβλ. της ίδιας, *ΑΔ* 45 (1990) Β, 386 κ.ε. Τέλος, το βάθρο με την επιγραφή του Κομαίου Απόλλωνα, πρβλ. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 18 (1963) Β2, 255, δεν βρέθηκε *in primo situ* αλλά σε δεύτερη χρήση και το ιερό στο οποίο αρχικά ανήκε μπορούσε κάλλιστα να βρίσκεται έξω από την πόλη.

63. Χ. Κουκούλι, *ΑΔ* 23 (1968) Β2, 352, πίν. 299ε. Το γεγονός ότι οι τοίχοι είχαν κτιστεί με ευτελή υλικά, καθώς και τα συννευρήματα αποθηκευτικών αγγείων και μυολίθου, συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι επρόκειτο για αγροικία. Ότι ο προσανατολισμός των χώρων συμπίπτει με αυτόν της Αγοράς, όπως επικαλείται ο Sève, «Colonies» (σημ. 31), 190, για να στηρίξει την άποψη ότι η ελληνιστική πόλη υπόκειται της ρωμαϊκής δεν είναι επαρκής δικαιολογία. Ήδη ο ρωμαϊκός κάρναβος όσο ερευνήθηκε, έδωσε τρεις διαφορετικούς προσανατολισμούς: γιατί θα έπρεπε αυτός να σχετιστεί με την ελληνιστική πόλη;

64. Collart, *Philippes* (σημ. 46), 369 κ.ε. Επίσης, Κουκούλι – Μπακιωτζής, *Φίλιπποι* (σημ. 31), 33 κ.ε.

Εικ. 3. Πρόπυλο και δυτικό αίθριο Βασιλικής Α (M. Sève – J. Weber, BCH 110 [1986], με προσθήκες του συγγο.).

Εικ. 4. Αξονομετρικό Μακεδονικού τάφου (Γ. Γούναρης, Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων, Αθήνα 1990).

όψη, αποδόθηκε τελικά μετά από προσεκτική εξέταση στο 2ο αι. μ.Χ.⁶⁵. Τόσο η αρχιτεκτονική μορφή, όσο και ο διάκοσμος των αρχιτεκτονικών του μελών, ιδίως τα κορινθιακά κιονόκρανα της πρόστασης και τα καταέτια γείσα με οδοντώσεις δηλώνουν το ρωμαϊκό χαρακτήρα του κτιρίου⁶⁶. Πιο πρόσφατα επιχειρήθηκε να ερμηνευθούν τα ρωμαϊκά χαρακτηριστικά του ως ένδειξη ότι το κτίριο οικοδομήθηκε στα αντωνίνεια χρόνια πάνω σε αρχαιότερη υποδομή⁶⁷. Ωστόσο δεν παρατηρείται διαφοροποίηση του υλικού κατασκευής ανάμεσα στη θεμελίωση και την υπερχατασκευή· άλλωστε η ίδια η μορφή του υψηλού ποδίου, η κλίμακα στην πλευρά της πρόσοψης και ο προσανατολισμός προς την Αγορά στηρίζουν τη ρωμαϊκή χρονολόγηση.

Από τη συζήτηση που προηγήθηκε προκύπτει ως σοβαρή η πιθανότητα ότι ο περιβόλος της πεδινής πόλης δεν χαράχθηκε στα ελληνιστικά χρόνια· δεν υπάρχουν επίσης ασφαλή τεκμήρια για το ότι η μακεδονική πόλη εκτεινόταν στο πεδινό τμήμα της ρωμαϊκής πόλης. Επιπλέον, οι πηγές όσο και ιστορικοί λόγοι συγκλίνουν στο συμπέρασμα ότι η μακεδονική πόλη πιθανώς περιοριζόταν στην πλαγιά του λόφου κάτω από την οχυρή ακρόπολη. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι ο μακεδονικός τάφος, όταν κτίστηκε, βρισκόταν κατά πάσαν πιθανότητα έξω από τα όρια της ελληνιστικής πόλης, ήταν επομένως μια συνήθης ταφή και δεν αποτελούσε αντικείμενο αστικής λατρείας.

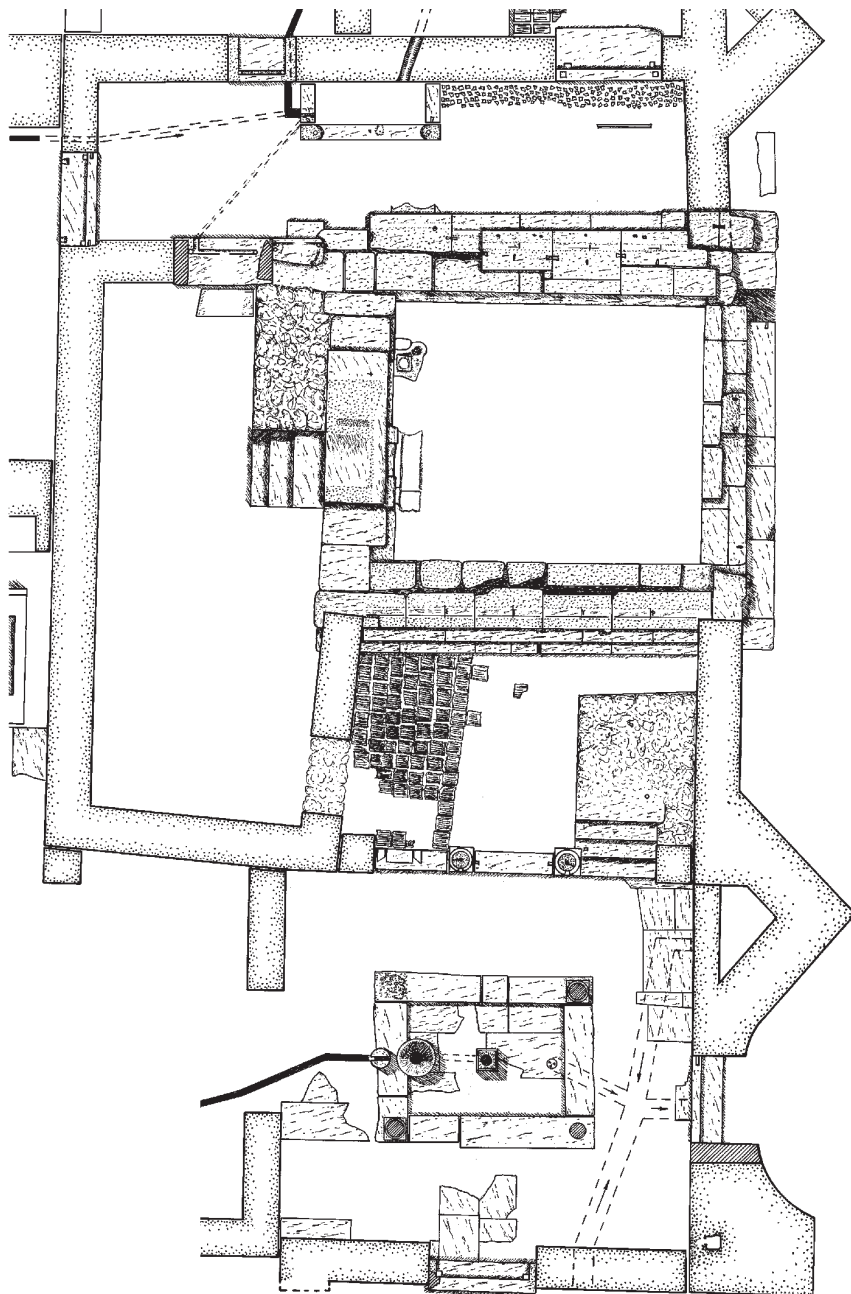
Κατά την επέκταση των ορίων της πόλης μετά τους ρωμαϊκούς εποικισμούς ο μακεδονικός τάφος του Οκταγώνου βρέθηκε μέσα στην πόλη· είναι λογικό ότι δεν μπορούσε να παραμείνει ως είχε. Υπέστη λοιπόν εξαγνισμό με την ακύρωση του ταφικού χαρακτήρα του. Όπως προκύπτει από την εικόνα του ευρήματος, προηγήθηκε η αποξήλωση του ναΐσκου ως και το δάπεδο, κατόπιν αφαιρέθηκε το «κλειδί» της οροφής, ανοίχθηκε ο τάφος, απομακρύνθηκαν τα οστά και τα κτερίσματα από τις ταφικές θήκες, αφού μόνον αυτές είχαν γίνει αντιληπτές από τους «συλητές» και ο χώρος πάνω από την ημικυλινδρική καμάρα καλύφθηκε με χώματα⁶⁸. Προηγουμένως ξανακλείστηκε η οπή της

65. Sève – Weber, «Le côté nord» (σημ. 61), 536.

66. *Ο.π.*, 553 κε. Για την ερμηνεία του μνημείου βλ. παρακάτω, **Γ. Το μαρτύριο της Βασιλικής Α.**

67. Οι Κουκούλη – Μπακιωτζής, *Φίλιπποι* (σημ. 31), 26, επιμένουν ότι η αρχική μορφή του κτιρίου είναι ελληνιστική. Ωστόσο δεν παρατηρείται διαφοροποίηση του υλικού κατασκευής ανάμεσα στη θεμελίωση και την υπερχατασκευή.

68. Η εικόνα της κάθαρσης με την εκκένωση του τάφου και την καθαίρεση του εποικισμένου ενισχύεται από την πληροφορία που δίνει ο Pelekanidis, «Kultprobleme» (σημ. 6), 395, ότι μια ενεπίγραφη πλάκα με το όνομα του νεκρού του τάφου (ή του πατέρα ή προπάτορά του), βρέθηκε στρωμένη στο πλακόστρωτο της Αγοράς (πληροφορία μη επιβεβαιωμένη· βλ. P. Pilhofer, *Philippi, II, Die Inschriften*, Tübingen 1995, 327/G478, 336). Όπως είναι

Εικ. 5. Κρηπίδα μακεδονικού τάφου, κάτοψη (Πελεκανίδης, ΠΑΕ 1973), με συμπληρώσεις του συγγραφέα.

εισόδου για να μην υποχωρήσουν τα χώματα που σκέπασαν την καμάρα. Τέλος αποξηλώθηκε το τμήμα της κρηπίδας που αντιστοιχούσε στην πρόσταση του ναόσχημου κτιρίου, πιθανώς διότι εμπόδιζε την ανάπτυξη των κτιρίων του λουτρού. Η επέμβαση μπορεί να χρονολογηθεί από την κεραμική της επίχωσης, η οποία σύμφωνα με τον Δ. Λαζαρίδη, ο οποίος ερευνήσε τον τάφο, αποτελείται από αγγεία υστεροελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων⁶⁹. Αν συνδυάσουμε τη χρονολόγηση της επέμβασης στον τάφο με την ίδρυση του λουτρού⁷⁰, είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι ο αρχικός ταφικός χαρακτήρας του κτίσματος καταργήθηκε στο τέλος του 1ου αι. π.Χ., στην περίοδο της επέκτασης της ρωμαϊκής πόλης και κατά την εποχή της επίσκεψης του Παύλου στους Φιλίππους είχε πιθανώς ξεχαστεί.

B. Το μαρτύριο της Βασιλικής Παύλου

Το παλαιοχριστιανικό προσκύνημα του 4ου αι.⁷¹ (εικ. 6) αποτελέστηκε από: Α) τον κατεξοχήν χώρο προσκύνησης, την κρηπίδα του ταφικού ηρώου πάνω από το μακεδονικό τάφο, Β) το χώρο της συνάθροισης των πιστών με την κρηπίδα προσκολλημένη στο μέσο της βόρειας πλευράς του και Γ) ένα πίσω-σχημο σύστημα χώρων που περιβάλλει από τα ανατολικά, βόρεια και δυτικά την κρηπίδα και επικοινωνεί με τις δύο παρόδους, *cardines*, που ορίζουν από τα ανατολικά και δυτικά την οικοδομική νησίδα⁷² (εικ. 6).

Η ταυτότητα του ναού δηλώνεται στην ψηφιδωτή επιγραφή στο δάπεδο του χώρου της συνάθροισης: ΠΟΡ[ΦΥ]ΡΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟ/ΠΟΣ ΤΗ[Ν Κ]ΙΝΤΗ-ΣΙΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗ/Σ ΠΑΥΛΟ[Υ ΕΠ]ΟΙΗΣΕΝ ΕΝ Χ(ΡΙΣΤ)Ω, όπου *Βασιλική Παύλου* νοείται ο χώρος συνάθροισης που φέρει το όνομα, προς τιμήν,

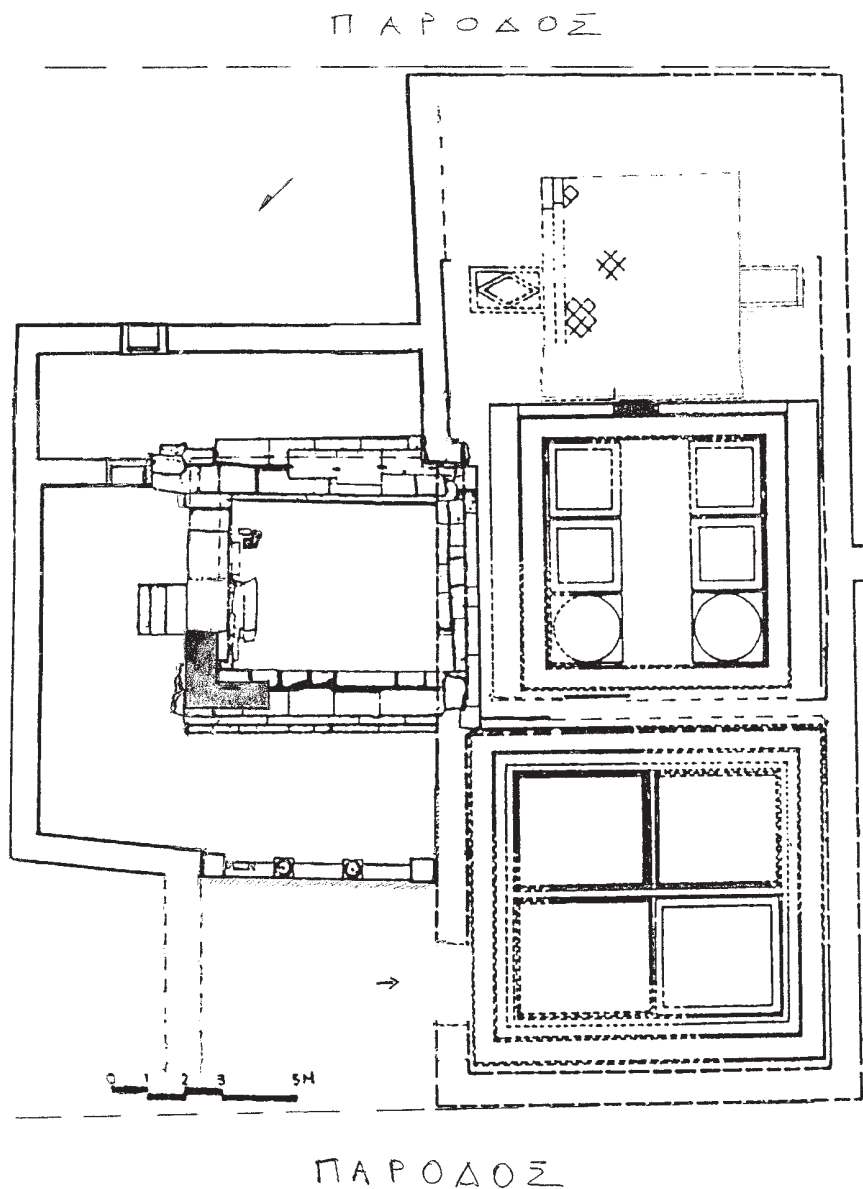
γνωστό η Αγορά γειτονεύει με τον τάφο και, καθώς η αρχαιότερη φάση της ανήκει στον 1ο αι. μ.Χ., συμπίπτει με την κάθαρση του τάφου.

69. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 19 (1964) Β, 373.

70. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 31.

71. Έκθεση των ερευνών του συγκροτήματος από τον Στ. Πελεκανίδη στα *ΠΑΕ* 1976, 124 κε., *ΠΑΕ* 1977, 71 κε. και *ΠΑΕ* 1978, 67 κε. Συνοπτική περιγραφή κάνει ο ίδιος στο «Συμπεράσματα από την ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλίππων σχετικά με τα μνημεία και την τοπογραφία της πόλης», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' Τοπικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20/4/1977*, Θεσσαλονίκη, 1980, 108 κε. Επίσης, Ε. Πελεκανίδου – Α. Μέντζος, «Οκτάγωνο Φιλίππων: Πρώτα συμπεράσματα μετά τις νεότερες έρευνες», *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1990, 600. Μια ακόμη περιγραφή, με κάποιες παρερμηνείες, δίνει ο L. M. White, *The Social Origins of Christian Architecture, II*, Valley Forge – Penn. 1997, 183 κε. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα ανάλυση του B. Brenk, *Die Christianisierung* (σημ. 11), 8 κε.

72. Στ. Πελεκανίδη, *ΠΑΕ* 1976, 128 κε. Επίσης, Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 51 κε. και 55 κε.

Εικ. 6. Το προσκύνημα της Βασιλικής Παύλου, κάτοψη (Μέντζος – Πελεκανίδου, Αρχείο ανασκαφής).

του Παύλου⁷³. Ο Πελεκανίδης πρώτος ερμήνευσε το κτίσμα ως μαρτύριο και συνέδεσε το πρόσωπο του Παύλου της επιγραφής με τον ομώνυμο απόστολο⁷⁴.

Η *Βασιλική Παύλου* (στο εξής: Βασιλική) έχει κάτοψη ορθογώνια. Δεν είχε νάρθηκα ή αίθριο προς δυσμάς διότι ο δυτικός τοίχος της έφθανε ως το κρᾶσπεδο του δυτικού κάθετου δρόμου, αλλά επικοινωνούσε με τον εξωτερικό χώρο μέσω του επιμήκους χώρου δυτικά της κρηπίδας. Στο βόρειο τοίχο της Βασιλικής σχηματιζόταν άνοιγμα ίσο προς το εσωτερικό πλάτος της κρηπίδας στο διάστημα που εφαπτόταν στη νότια πλευρά της· το κεντρικό τμήμα της Βασιλικής, επομένως, ήταν ανοικτό προς το χώρο της κρηπίδας. Διαιρείται εγκάρσιως σε τρία, περίπου ίσα μέρη: Το ανατολικό απολήγει σε πύοσχημη αφίδα με αποστρογγυλεμένες γωνίες⁷⁵, εγγεγραμμένη σε παλαιότερο ευθύγραμμο μαρμαρόκτιστο τοίχο που ορίζει το ανατολικό πέρας της νηίδας⁷⁶. Το διαμέρισμα αυτό διαφοροποιείται από τα άλλα δύο μόνον ως προς το είδος του δαπέδου, που είναι χονδρό ψηφιδωτό με μαρμαροπλακίδια. Στο μέσον του δαπέδου ορίζεται με τη διαφοροποίηση του δαπέδου από χονδρό ψηφιδωτό σε μαρμαροθέτημα, η θέση όπου βρισκόταν η, προφανώς ξύλινη, τράπεζα. Η στάθμη του δαπέδου του ανατολικού χώρου υπερέχει ελαφρά αυτής του μεσαίου κατά 1 έως 2 εκ. Δεν υπάρχουν ίχνη φράγματος ανάμεσα στο ανατολικό και το μεσαίο διαμέρισμα. Το μεσαίο τμήμα αντικρύζει την κρηπίδα του τάφου και έχει περίπου το ίδιο πλάτος με αυτήν· το δάπεδό του καλυπτόταν με ψηφιδωτό υψηλής ποιότητας, με μικρότερου μεγέθους ψηφίδες σε σύγκριση με τις ψηφίδες του δυτικού διαμερίσματος, με χρήση ψηφίδων από ναλόμαζα. Το μεσαίο χωρίζεται από το δυτικό διαμέρισμα με εγκάρσιο θεμέλιο. Στις απολήξεις του προς βορρά και νότο το θεμέλιο είναι παχύτερο⁷⁷. Το θεμέλιο βρέθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής του χαμηλότερα από το δάπεδο· το τμήμα αυτό της σωζόμενης άνω επιφάνειάς του σχηματιζόταν λείο και το δάπεδο του δυτικού διαμερίσματος κάλυπτε κατά 10 εκ. το θεμέλιο. Επομένως πάνω του πατούσε ένα λειασμένο λίθινο μέλος, προφανώς κάποιος στυλοβάτης. Έτσι φαίνεται ότι το δυτικό διαμέρισμα χωριζόταν από το μεσαίο με υπόστυλο διάφραγμα, που

73. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1975, 101· επίσης, Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 108.

74. Πρβλ., Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1975, 101 κ., και στα επόμενα έργα· πρβλ. Pilhofer, *Philippi, II* (σημ. 68), 329/G472.

75. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1978, 69.

76. Γι' αυτόν βλ. παρακ. Ο Πελεκανίδης, *ό.π.*, είχε θεωρήσει το μαρμαρόκτιστο τοίχο ως ανήκοντα στο μεταγενέστερο Οκτάγωνο. Στην εσωτερική παρειά της τομής ανιχνεύθηκε ο ασβεστόκτιστος τοίχος του ναού, ο οποίος σχηματίζει συμπιεσμένη καμπύλη.

77. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 126.

είχε πιθανώς μορφή τριβήλου⁷⁸. Η είσοδος του ναού βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του δυτικού διαμερισματος, διότι η υψομετρική διαφορά του χώρου από τον κάθετο δρόμο απαγόρευε την κατευθείαν πρόσβαση από το δρόμο⁷⁹. Το δάπεδο του δυτικού διαμερισματος καλύπτεται με γεωμετρικό ψηφιδωτό, δωρεά κάποιου Πρίσκου, σύμφωνα με επιγραφή: [Χ]ΡΙΣΤΕ ΒΩΗΘΙ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΠΡΙΣΚΟΥ [C]ΥΝ ΠΑΝΤΙ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΑΥΤΟΥ⁸⁰.

Το συγκρότημα του μαρτυρίου εφαπτόταν προς βορρά στη νότια αυλή του λουτρού. Προς νότο εκτεινόταν σε στάθμη περίπου 2 μ.⁸¹ ένας χώρος χωρίς αξιόλογα ευρήματα, ως τη νότια *decumanus* των Φιλίππων, τη λεγόμενη Εμπορική οδό. Η ίδια χαμηλότερη στάθμη παρατηρήθηκε και στο εσωτερικό της Βασιλικής, πράγμα που σημαίνει ότι για την ίδρυση του κτιρίου απαιτήθηκε σημαντικής έκτασης επίχωση⁸². Το συγκρότημα της Βασιλικής με το πιόσχημο σύστημα των χώρων που περιέβαλαν το μαρτύριο ήταν ενταγμένα σε ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα. Οι τοίχοι της Βασιλικής συνδέονται με τους τοίχους του Πι. Έχουν την ίδια τοιχοδομία, από επιμελημένη αργολιθοδομή με λευκό συνδετικό⁸³ και το ίδιο πάχος, 0,78 μ., εκτός από το νότιο τείχος που, εκτός

78. Πελεκανίδου – Μέντζος, «Οκτάγωνο Φιλίππων» (σημ. 71), 600. Η εγκάρσια διαίρεση του χώρου και το τριβήλο θυμίζουν τη διαμόρφωση, με εγκάρσια τριβήλα, του ναού της Santa Croce in Gerusalemme στη Ρώμη (± 320 μ.Χ.). Βλ. R. Krautheimer, *Three Christian Capitals*, Berkeley – Los Angeles – London 1982, 23 σημ. 16. Ο Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), εικ. 6, αποκαθιστά έναν εγκάρσιο τοίχο με ένα θυραίο άνοιγμα.

79. Σύμφωνα με τον Πελεκανίδη, «Οι Φίλιπποι» (σημ.5), 108, υπήρχε είσοδος στο μέσο του δυτικού τοίχου. Η διαφορά στάθμης ανάμεσα στη Βασιλική και το δρόμο θα επέβαλε κλίμακα, η οποία δεν βρέθηκε. Το πρόβλημα που υψαινίσεται ο Πελεκανίδης, *ό.π.*, είναι θεμέλιο κρηναίου και συνδέεται πιθανώς με το πρώτο Οκτάγωνο.

80. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 128 κ., πίν. 91. Η Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 117 σημ. 260, 118 και 127 κ., τοποθετεί το ψηφιδωτό στο γ' τέταρτο του 4ου αι. Οι συγκρίσεις όμως που η ίδια επικαλείται δεν δικαιολογούν μια τόσο όψιμη χρονολόγηση. Κατά τη γνώμη μου μια χρονολόγηση του ψηφιδωτού πλησιέστερη στα τετραρχικά ψηφιδωτά του ανακτόρου της Θεσσαλονίκης δεν θα πρέπει να αποκλειστεί.

81. Βλ. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 126 και 1977, 71 κ.

82. Προσωπική παρατήρηση από επίσκεψή μου στο χώρο κατά τη διάρκεια των εργασιών για τη θεμελίωση του στεγάστρου, το Μάιο του 1992. Δυστυχώς οι εκθέσεις εκείνων των εργασιών δεν έχουν δημοσιευτεί ως σήμερα.

83. Ο βόρειος τοίχος του Πι, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως νότιος τοίχος του Βαπτιστηρίου, συνεχίζεται με το ίδιο πάχος ως το βάθος των 2,20 μ. κάτω από το δάπεδο, με αργολιθοδομή χωρίς πλίνθους (Γούναρης, *Το βαλανείο* [σημ. 4], 47). Από το βάθος αυτό και κάτω σχηματίζει δόντι με προεξοχή προς τη νότια παρειά του, πλάτους 0,10 μ. Τα ίδια χαρακτηριστικά τοιχοδομίας και πλάτος δοντιού έχει και ο νότιος τοίχος της *Βασιλικής Παύλου* (Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 126), στοιχείο που δείχνει ότι οι τοίχοι της Βασιλικής και του Πι είναι σύγχρονοι και ανήκουν στο ίδιο κτίριο.

από το βάρος του κτιρίου συγκρατεί επίχωση 2 περίπου μ. και έχει πάχος 0,90 μ.

Στις ανασκαφικές έρευνες, τόσο του Δ. Λαζαρίδη όσο και του Στ. Πελεκανίδη, στο εσωτερικό και στον περίγυρο του τάφου δεν υπήρξαν ευρήματα όπως βωμοί, βόθροι, κεραμική, που να υποστηρίζουν την ύπαρξη οποιασδήποτε προγενέστερης εθνικής λατρείας στο χώρο⁸⁴. Στις έρευνες που έγιναν το 1992 με αφορμή τη θεμελίωση στεγάστρου για την κάλυψη των ψηφιδωτών της *Βασιλικής Παύλου*⁸⁵, αποκαλύφθηκε ότι ο δυτικός τοίχος της Βασιλικής εδράζεται πάνω σε αρχαιότερο τοίχο κατασκευασμένο με μαρμάρινους λιθόπλινθους μικρού μεγέθους με κανονική κύφωση, ακριβώς στο ανατολικό κράσπεδο της παρόδου. Ίδιας κατασκευής τοίχος παράλληλος προς τον προηγούμενο, είχε φανεί στις έρευνες του Στ. Πελεκανίδη για το ανατολικό πέρας της *Βασιλικής Παύλου*, στο δυτικό κράσπεδο της παρόδου που ορίζει από ανατολών το συγκρότημα⁸⁶. Σύμφωνα με πρόσφατη άποψη ο δυτικός τοίχος αποτελούσε τμήμα ελληνιστικού περιβόλου, το προς δυσμάς όριο τεμένους που περιέκλειε το ταφικό ηρώο⁸⁷, ενώ νότιο όριο του υποτιθέμενου περιβόλου θεωρήθηκε το θεμέλιο του νότιου τοίχου της Βασιλικής⁸⁸.

Η ύπαρξη περιβόλου γύρω από τον τάφο και η χρονολόγησή του στα ελληνιστικά χρόνια δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή για τους εξής λόγους: Ο περιβόλος προϋποθέτει τέμενος και λατρεία ή, εναλλακτικά, συγκροτημένη ταφική συστάδα, πράγμα που, όπως είδαμε, δεν φαίνεται να συμβαίνει. Εξάλλου, η γεωφυσική διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου στα ελληνιστικά και τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια δεν εξυπηρετούνταν με την ύπαρξη περιβόλου: Ο τάφος, όπως προέκυψε κατά τις ανασκαφές του Οκταγώνου, καλυπτόταν από τύμβο⁸⁹ του οποίου το έξοχα ήταν φανερό ως την οικοδόμηση του Οκταγώνου, με συνέπεια η στάθμη του ηρώου πάνω από τον τάφο να είναι υψηλότερη σε σχέση με τον γύρω χώρο. Αυτό, σε συνδυασμό με τη γενικότερη κλίση του εδάφους προς νότο δημιούργησε τη μεγάλη υψομετρική διαφορά της κρηπίδας με τον γύρω χώρο, ιδίως προς νότο του τάφου, πράγμα που διαπιστώθηκε στις

84. Ο Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 128, θεωρούσε ότι η Βασιλική κτίστηκε πάνω σε αρχαιότερα κτίσματα, διότι η στάθμη της Βασιλικής προήλθε από επίχωση, η οποία περιείχε γκρεμίσματα με ίχνη φωτιάς, μαζί με στάχτες, από επισκευές του λουτρού.

85. Γι' αυτήν βλ. παρακάτω.

86. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1978, πίν. 59β. Επίσης βλ. παραρ., σμ. 72.

87. Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σμ. 7), 42 κε. Επίσης, Koukouli, «Colonia Philippensis» (σμ. 7), 20.

88. Bakirtzis, *ό.π.*, 42 κε.

89. Είχαμε παρατηρήσει με την Ε. Πελεκανίδου, στη βόρεια παρειά της κρηπίδας του τάφου, την παρουσία κοκκινοχώματος χωρίς πέτρες, διαφορετικού από το γκριζο-καφέ χρώμα των επιχώσεων στο χώρο του συγκροτήματος του Οκταγώνου.

έρευνες που έγιναν στα νότια της *Βασιλικής Παύλου* και επιβεβαιώθηκε από την αρχική έντονη κλίση προς νότο των παρόδων στα ανατολικά και δυτικά του Οκταγώνου⁹⁰. Οι μαρμαρόκτιστοι τοίχοι που ορίζουν το περιγύραμα του υποθετικού περιβόλου ακολουθούν τα κράσπεδα των παρόδων καθώς όμως η χάραξη του καννάβου είναι ρωμαϊκή, είναι επόμενο ότι και οι τοίχοι είναι ρωμαϊκοί. Επιπλέον, τα χαρακτηριστικά της μαρμαρίνης τοιχοποιίας του περιβόλου δεν συμφωνούν με μια ελληνιστική χρονολόγηση: το μικρό μέγεθος και η επιμελημένη κύφωση των δόμων σε σχέση, π.χ., με τους δόμους του τάφου κατατάσσουν την εργασία πιο πολύ στο ρεύμα *ad rusticum* της εποχής του Κλαυδίου, γύρω στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.⁹¹, παρά στα ελληνιστικά χρόνια. Παρότι δεν γνωρίζουμε το προς νότον όριο του περιβόλου⁹², είναι απίθανο ότι αυτό συνέπιπτε με το νότιο τοίχο της Βασιλικής.

Ο νότιος τοίχος της Βασιλικής δεν μπορεί να αποδοθεί σε ελληνιστικό τέμενος: διαφέρει από τους μαρμαρόκτιστους ανατολικό και δυτικό, είναι ασβεστόκτιστος, κτισμένος με επιμελημένη αργολιθοδομή, είναι ενιαίος από τη θεμελίωση ως και πάνω από τη στάθμη του ψηφιδωτού δαπέδου της Βασιλικής, ενώ και η επίχωση κάτω από το δάπεδο της Βασιλικής ήταν ενιαία⁹³: το μεγάλο πάχος του νότιου τοίχου δείχνει την αναλημματική του λειτουργία, διότι συγκρατούσε ταυτόχρονα το βάρος του ανδρήρου και του κτιρίου· ανήκε λοιπόν στο χριστιανικό ιερό. Τη θέση αυτή ενισχύει η σύγκριση με τον τοίχο που ορίζει από βορρά το χριστιανικό μαρτύριο και χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως ο νότιος τοίχος του Βαπτιστηρίου του Οκταγώνου. Ο τοίχος αυτός φαίνεται σύγχρονος με το νότιο τοίχο της Βασιλικής: Η δομή του κάτω από τη στάθμη του χώρου αποτελείται επίσης από φροντισμένη αργολιθοδομή με ισχυρό συνδετικό ασβέστη⁹⁴, όπως και του νότιου τοίχου, ενώ το πάνω από τη στάθμη τμήμα είναι κτισμένο με τυπικό μεικτό σύστημα. Η θεμελίωσή του

90. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1978, 69. Η μέτρηση στο J.-P. Sodini, «La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe - VIIe siècles)», *DOP* 47 (1993) σχ. 14.

91. A. Boethius – J. B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, Middlesex 1970, 209, σημ. 7.

92. Βλ. παρακ.

93. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1976, 126 κε.: ο τοίχος κατεβαίνει χωρίς διακοπή σε βάθος 1,60 μ. από τη στάθμη του ψηφιδωτού, εκεί σχηματίζει δόντι θεμελιώσεως και συνεχίζεται για ακόμη περίπου 0,40 μ. Η έρευνα ως 0,45 μ. κάτω από το ψηφιδωτό έδειξε ότι ο χώρος είχε μπάζωθει με φερτά χόματα. Ο Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 44, επικαλείται την εύρεση, «σε πρόσφατες ανασκαφές», υπολειμμάτων τοίχων «just under the floor of the Christian assembly hall» (Πρόκειται για αδημοσίευτες έρευνες, για τις οποίες βλ. επίσης παραπάνω, σημ. 82). Δεν τεκμηριώνεται όμως ο συσχετισμός των υπολειμμάτων με κάποια λατρεία, εθνική ή χριστιανική.

94. Γούναρης, *Το Βαλανείο* (σημ. 4), 47.

προχωρεί σε βάθος 2,20 μ.· στο βάθος αυτό και αυτός ο τοίχος σχηματίζει επίσης δόντι που προβάλλει προς νότο κατά 0,10 μ. Η επίχωση γύρω από την κρηπίδα έχει προκύψει κυρίως από φερτά χώματα⁹⁵, πράγμα που ενισχύει την άποψή μας για την αρχική ύπαρξη τύμβου πάνω από τον μακεδονικό τάφο.

Η άποψη ότι στους πρώτους μ.Χ. αιώνες το τέμενος ενός εθνικού ιερού κατελάμβανε το χώρο βόρεια του τάφου, όπου αργότερα ιδρύθηκε το Βαπτιστήριο του Οκταγώνου⁹⁶, αντιβαίνει επίσης στα ανασκαφικά δεδομένα, διότι δεν υπάρχει ο χώρος για την έκταση αυτού του ιερού: Κάτω από τους χώρους του Βαπτιστηρίου αποκαλύφθηκαν αγωγοί που σχετίζονται με το λουτρό⁹⁷. Η επίχωση των χώρων του Βαπτιστηρίου περιείχε πολλή αιθάλη και υπολείμματα καύσης, πράγμα που δείχνει ότι ο χώρος παλαιότερα αποτελούσε την αυλή υπηρεσίας του λουτρού⁹⁸. Τέλος, ο χώρος νότια της κρηπίδας επιχώθηκε όπως είδαμε, στα χριστιανικά χρόνια. Δεν ευσταθούν επομένως οι απόψεις ότι οι τοίχοι του χριστιανικού μαρτυρίου όριζαν αρχικά το τέμενος ενός «ηρώου», ότι η αίθουσα της χριστιανικής βασιλικής κατέλαβε το νότιο τμήμα του εθνικού τεμένους⁹⁹ ούτε, πολύ περισσότερο, ότι το τέμενος αυτό χρησιμοποιούνταν για κάποιο χρονικό διάστημα ταυτόχρονα από εθνικούς και χριστιανούς¹⁰⁰.

Αντίστοιχα, δεν μπορεί επίσης να σταθεί και η υπόθεση του ανασκαφέα Στ. Πελεκανίδη ότι η λατρεία του χριστιανού μάρτυρα εγκαταστάθηκε, με μικρές διασκευές του λατρευτικού χώρου, πάνω από, ή δίπλα σε μια ως τότε εν λειτουργία ηρωολατρεία, την οποία και επικάλυψε¹⁰¹. Οι έρευνες, έστω και αποσπασματικές, δεν έδωσαν κινητά ή σταθερά ευρήματα των ελληνιστικών ή των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, που να αποδεικνύουν λατρεία στον περιβάλλοντα χώρο του ταφικού ηρώου.

Η χρονολόγηση του χριστιανικού συγκροτήματος βασίζεται στην ψηφιδωτή επιγραφή του δαπέδου του μεσαίου χώρου της Βασιλικής, στην οποία μνημονεύεται ο επίσκοπος Πορφύριος, γνωστός από τη συμμετοχή του στη Σύνοδο της Σαρδικής, στα 342/3 μ.Χ.¹⁰². Η διατύπωση της επιγραφής του επι-

95. *Ο.π.*, σημ. 89.

96. Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), εικ. 6.

97. Γ. Γούναρης, *ΙΑΕ* 1982, 35.

98. *Ο.π.*, 37.

99. Ο Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 42, ισχυρίζεται ότι ο νότιος τοίχος αποτελούσε το νότιο περίβολο του αρχικού τεμένους. Δεν εξηγεί όμως γιατί αυτός δεν είναι μαρμάρινος, όπως οι ανατολικός και δυτικός τοίχοι.

100. *Ο.π.*, 43.

101. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα» (σημ. 71), 154 κε.

102. Βλ. παραπάνω σημ. 73.

σκόπου Πορφυρίου, που μνημονεύει την ψήφωση του δαπέδου του μεσαίου χώρου, επιτρέπει την υπόθεση ότι η επέμβαση αφορούσε σ' ένα ήδη προϋπάρχον κτίριο. Σύμφωνα με αυτές τις ενδείξεις ο ανασκαφέας τοποθέτησε την οικοδόμηση του συγκροτήματος λίγο μετά το 313 ή ίσως μετά το 311 μ.Χ.¹⁰³.

Ωστόσο, παρότι η ίδρυση της Βασιλικής δεν τοποθετείται νωρίτερα από το β' τέταρτο του 4ου αι., το μέγεθος του οικοδομικού προγράμματος και ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται τα κτίρια γύρω από την κρηπίδα του μαρτυρίου, ο ευρύς διάδρομος γύρω από την κρηπίδα, η ύπαρξη δύο εισόδων από την ανατολική και δυτική πάροδο αντίστοιχα, συνιστούν ενδείξεις ότι το προσκύνημα είχε ήδη κατά την οικοδόμηση της Βασιλικής μια αξιόλογη συχνότητα επισκέψεων, επομένως όταν προστέθηκαν τα κτίρια γύρω από την κρηπίδα αυτό είχε ήδη μια υπολογίσιμη διάρκεια χρήσης. Διαφωτιστική μαρτυρία στο σημείο αυτό προσφέρει τμήμα τοίχου που διατηρήθηκε στην άνω επιφάνεια της λίθινης κρηπίδας, στη γωνία της βόρειας και στο βόρειο άκρο της δυτικής πλευράς (εικ. 7). Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι επισκευάστηκε και επεκτάθηκε σε μεταγενέστερη περίοδο, αλλά στο τμήμα που πατάει στη δυτική πλευρά της κρηπίδας, όπου διατηρείται καλύτερα, εμφανίζει ιδιαίτερος πρόγραμμα χαρακτηριστικά: Αποτελείται από αμιγή πλινθοδομή, με πλίνθους πάχους 6 ως 8 εκ. και έχει πάχος όσο το πλάτος της πλίνθου, 0,65 εκ. Οι πλίνθοι συνδέονται όχι με ασβεστόλασπη αλλά με λεπτό, έως 5 χιλ., στρώμα κοσκινισμένου πηλοχώματος. Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι ακολουθούσε το περίγραμμα της κρηπίδας με είσοδο στο μέσο της βόρειας πλευράς· η ανώτερη στρώση των μαρμαρολίθων στις άλλες δύο πλευρές λείπει, είναι λογικό όμως ότι εκτεινόταν και στις υπόλοιπες. Φαίνεται επομένως ότι σχημάτιζε ένα στηθαίο ή έναν σχετικά χαμηλό οικίσκο με εξωτερικές διαστάσεις 5,6 × 6,7 μ. περίπου. Ο τοίχος δεν μπορεί να σχετιστεί με τους αρχικούς, παχύτερους και προφανώς λιθοκτιστους τοίχους του ελληνιστικού ταφικού ηρώου. Η χρήση καλοψημένων πλίνθων μας οδηγεί στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ το ιδιαίτερα μεγάλο πάχος τους, η απουσία ασβέστη και του μεικτού συστήματος δομής, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στους Φιλίππους με την αντωνίβεια ανακατασκευή της Αγοράς, συνιστούν ενδείξεις για τη χρονολόγηση του κτίσματος πριν από την Αγορα, στο τέλος του 1ου ή στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Ποια μπορεί να ήταν η χρήση του οικίσκου; Είναι δυνατό να σχετισθεί με τις απαρχές της χριστιανικής λατρείας, να χρησιμοποιούνταν δηλαδή από τους χριστιανούς στην περίοδο της σχετικής θρησκευτικής ανοχής, στις αρχές του 2ου ως τα μέσα του

103. Ο Πελεκανίδης, «Συνμπεράσματα» (σημ. 71), 155, και «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 109 κε., εικάζει ότι τα ψηφιδωτά του Πορφυρίου και του Πρίσκου στους μεσαίο και δυτικό χώρο προέρχονται από δεύτερη στρώση του δαπέδου της Βασιλικής.

Εικ. 7. Μαρτύριο Οκταγώνου: ίχνη αρχαιότερων τοίχων (Φωτογραφία του συγγραφέα).

3ου αι.; Η υπόθεση αυτή, όπως θα δούμε παρακάτω, αξίζει να ληφθεί υπόψη.

Έχοντας υπόψη τα σημεία που εκτέθηκαν παραπάνω, οδηγούμαστε στην ανάγκη να συνδέσουμε το μαρτύριο της *Βασιλικής Παύλου* με κάποιο γεγονός από την πρώιμη ζωή της χριστιανικής κοινότητας των Φιλίππων σε σχέση με τον Απόστολο, και το γεγονός αυτό σχετίζεται χωρικά με, ή αφορά στην ίδια την κρηπίδα. Στην έρευνα αυτή μπορούν αφενός να χρησιμοποιηθούν η χρονολόγηση και τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του συμπλέγματος του μαρτυρίου της κρηπίδας με την Βασιλική και, αφετέρου, παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι η εκκλησία των Φιλίππων ιδρύθηκε από τον απόστολο Παύλο, πρέπει να αξιολογηθεί το κείμενο των *Πράξεων* που περιγράφει τη δράση του αποστόλου στους Φιλίππους.

Σχετικά με την ταυτότητα του προσώπου που αναφέρεται στην ψηφιδωτή επιγραφή της Βασιλικής, έχει προταθεί ότι το μαρτύριο και η Βασιλική δεν ήταν αφιερωμένα στον απόστολο Παύλο, αλλά σε κάποιον ομώνυμο μάρτυρα¹⁰⁴, δεν υπάρχουν όμως αρχαιολογικές ή αγιολογικές ενδείξεις που να συνηγορούν για την ύπαρξη στους Φιλίππους μάρτυρα ομώνυμου του απο-

104. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 57. Την υπόθεση φαίνεται πως υιοθετεί επίσης ο Pilhofer, *Philippi, I.* (σημ. 24).

στόλου¹⁰⁵ και η λογική των πιθανοτήτων δεν τη στηρίζει. Είναι λογικότερο να δεχτούμε ότι το αρχαιότερο μέχρι στιγμής χριστιανικό μαρτύριο στη Μακεδονία, η *Βασιλική Παύλου* καθώς και ο πιο σημαντικός ναός των Φιλιππων που διαδέχτηκε το μαρτύριο, το Οκτάγωνο, ήταν αφιερωμένοι στον απόστολο Παύλο παρά σε έναν άγνωστο κατά τα άλλα μάρτυρα Παύλο. Έτσι, η άποψη που συνδέει το μαρτύριο με τον απόστολο Παύλο παραμένει επικρατέστερη.

Στο σημείο αυτό πρέπει να εξεταστεί επίσης μια πρόσφατη υπόθεση που συνδέει το μαρτύριο, ειδικότερα το μακεδονικό τάφο κάτω από την κρηπίδα, με την, γνήσια ή νομιζόμενη, ταφή του αποστόλου Παύλου¹⁰⁶. Η υπόθεση αυτή βρρίσκει αφορμή από κάποιες ασάφειες στις πενιχρές πηγές των πρώτων μ.Χ. χρόνων σχετικά με τα ταξίδια και την τελευταία περίοδο της ζωής του Παύλου· δεν μπορεί ωστόσο να στηριχθεί ιστορικά στη χριστιανική γραμματεία, τόσο των αποστολικών χρόνων όσο και τη μεταγενέστερη. Δεν εξηγείται επίσης πως ήταν δυνατό να γεννηθεί και να αναπτυχθεί λατρευτικά στους Φιλιππους μια εναλλακτική παράδοση του μαρτυρίου και της ταφής του Παύλου, η οποία ακολούθως έσβησε χωρίς να αφήσει κανένα ίχνος στην εκκλησιαστική παράδοση της Ανατολής. Αυτό φαίνεται ακόμη λιγότερο πιθανό κάτω από το φως του ανταγωνισμού και της μετέπειτα ανοικτής σύγκρουσης της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης με την έδρα της Ρώμης πάνω στο ζήτημα του πρωτείου της εκκλησίας. Στο πλαίσιο αυτό, η τυχόν τοπική παράδοση των Φιλιππων για τον τάφο του Παύλου αν υπήρχε, θα αποτελούσε σημαντικό προπαγανδιστικό επιχείρημα για την εκκλησία της Κωνσταντινούπολης κατά του πρωτείου της Ρώμης. Η υπόθεση δεν στηρίζεται επίσης στα δεδομένα του ίδιου του μνημείου, σύμφωνα με το σκεπτικό που εκθέσαμε παραπάνω: Σύμφωνα με το εύρημα της ανασκαφής, το κέντρο της χριστιανικής προσκύνησης βρισκόταν πάνω στο δάπεδο της κρηπίδας και στα χριστιανικά χρόνια δεν υφίστατο οποιουδήποτε είδους σχέση ή επαφή με τον αρχαιότερο τάφο. Αυτό στηρίζεται, εκτός των άλλων και στο γεγονός ότι ο υπόγειος τάφος παρέμεινε απρόσιτος σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του χριστιανικού μαρτυρίου και σε καμιά φάση της λειτουργίας αυτής δεν δια-

105. Ο Γ. Γούναρης συνδέει το όνομα του ναού με ανθρώπινα οστά στο έδαφος, πάνω στην επίωση της κρηπίδας του τάφου· πρβλ. Γούναρης, *ό.π.* (σημ. 187). Τα ευρήματα στην επίωση της καμάρας του τάφου, αν πραγματικά ανήκαν σε ταφή, είναι απίθανο ότι αποτελούσαν αντικείμενο μιας τόσο σημαντικής λατρείας, χωρίς αντίστοιχες διευθετήσεις (π.χ. λάρνακα, κιβώριο) στην επιφάνεια του χώρου.

106. H. Koester, «Paul and Philippi: The Evidence from Early Christian Literature» στο: Bakirtzis – Koester, *Philippi* (σημ. 7), 57 κε., ιδίως 65.

μορφώθηκε πρόσβαση ή οπτική επικοινωνία του χώρου της λατρείας με τον υπόγειο ταφικό χώρο, απαραίτητη προϋπόθεση για να σχετιστεί το μαρτύριο με τον τάφο.

Μια επίσης πρόσφατη θεωρία του M. Sève¹⁰⁷ προτείνει ότι ο μακεδονικός τάφος ιδρύθηκε μέσα στην Αγορά της ελληνιστικής πόλης. Ωστόσο οι έρευνες σε βάθος κάτω από το Οκτάγωνο και το ρωμαϊκό λουτρό δεν έδωσαν ευρήματα προγενέστερα των ρωμαϊκών χρόνων. Η ύπαρξη, επίσης, τύμβου που κάλυπτε τον τάφο (βλ. σημ. 89), αποτελεί σοβαρή αντένδειξη για τη θεωρία, δεδομένου ότι ο τάφος είναι ούτως ή άλλως μεταγενέστερος από την ίδρυση της πόλης και την υποτιθέμενη Αγορά της.

Υστερα από όλα τα παραπάνω καταλήγουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις σχετικά με το μακεδονικό τάφο και το χριστιανικό μαρτύριο:

A. Ο μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος ιδρύθηκε στα περίχωρα της ελληνιστικής πόλης και προφανώς είχε χρησιμοποιηθεί από μια ισχυρή οικογένεια των Φιλίππων. Πιθανώς σε κάποια στιγμή της λειτουργίας του συμπληρώθηκε με ένα υπέργειο ναόσχημο ταφικό ηρώο.

B. Ο τάφος δεν είχε κάποιοι ιδιαίτερο λατρευτικό χαρακτήρα στα ρωμαϊκά χρόνια και δεν αποτελούσε κέντρο λατρείας. Αντίθετα, μετά την καθάριση της υπερχατασκεινής και τον εξαγνισμό του, με την ευκαιρία της επέκτασης της πόλης, ο αρχικός του προορισμός ακυρώθηκε και η ύπαρξη του υπόγειου κτίσματος πιθανότατα ξεχάστηκε. Απέμεινε μόνον η λίθινη κρηπίδα του ηρώου, η οποία είχε αποσυσχετιστεί από τον υποκείμενο τάφο.

Γ. Ο χριστιανικός χαρακτήρας του χώρου δεν μπορεί να αναζητηθεί σε σχέση με τον αρχικό του προορισμό, ως ταφικού κτίσματος, αλλά σε συνάρτηση με κάποιο γεγονός στη ζωή της χριστιανικής κοινότητας των Φιλίππων.

Δ. Ο χώρος που προσέλαβε ιερότητα για τους χριστιανούς δεν ήταν ο υπόγειος τάφος, αφού η ύπαρξή του ήταν κατά πάσα πιθανότητα άγνωστη στους κατοίκους της ρωμαϊκής πόλης, αλλά η λίθινη κρηπίδα και η ιερότητα της κρηπίδας πρέπει να αναζητηθεί σε σχέση με τη λειτουργία της στο πλαίσιο της ζωής της ρωμαϊκής πόλης.

Φαίνεται πιθανόν ότι σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη λειτουργία έπαιζε και η θέση του τάφου πολύ κοντά στην Αγορά και επίσης κοντά στον άξονα που φέρει από την πύλη της Νεαπόλεως στην πύλη του ποταμού. Γνωρίζουμε επίσης ότι το χριστιανικό συγκρότημα δεν αποτελούσε έναν απλό χώρο συνάθροισης, αλλά ήταν μαρτύριο αφιερωμένο στον απόστολο Παύλο. Κάτω από

107. M. Sève, «De la naissance à la mort d'une ville: Philippes en Macédoine (IVe siècle av. J.-C. – VIIe siècle ap. J.-C.)», *Histoire Urbaine*, No 1 juin 2000, 187 κε.

το φως των παραπάνω δεδομένων θα αναζητηθεί παρακάτω η ταυτότητα του χριστιανικού μαρτυρίου.

Γ. Το μαρτύριο της Βασιλικής Α

Η Βασιλική Α σχετίζεται με τον τόπο της φυλακής των αποστόλων: Η παράδοση θεωρεί το υπόγειο δίπλα στο πρόπυλο της Βασιλικής Α ως τη φυλακή των Παύλου και Σίλα και η παράδοση αυτή ενισχύεται από τη θεματογραφία του ζωγραφικού διακόσμου του υπογείου¹⁰⁸, ο οποίος ανάγεται στους μετά την Εικονομαχία χρόνους¹⁰⁹. Πόσο αξιόπιστη είναι όμως η παράδοση αυτή; Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα βεβαιώνεται ότι η θεωρούμενη ως φυλακή είναι μια κιστέρνα-υδατοδεξαμενή, προγενέστερη της Βασιλικής Α¹¹⁰, που μετατράπηκε σε ιερό μετά την ίδρυση της Βασιλικής Α και μετά την αχρήστευση του αρχαιότερου συστήματος ύδρευσης της πόλης, που συνέβη μετά από σεισμό, πιθανώς κατά τους 7ο-8ο αι.¹¹¹. Τα δεδομένα αυτά φαίνεται πως θέτουν σε αμφισβήτηση την αξιοπιστία της βυζαντινής και νεότερης παράδοσης, ωστόσο άλλες ενδείξεις οδηγούν στο ότι η παράδοση σχετικά με τη θέση της φυλακής στο συγκεκριμένο χώρο βρίσκεται πολύ κοντά στην ιστορική αλήθεια, έστω και αν αυτό καθαυτό το κτίριο της υδατοδεξαμενής δεν μπορεί να σχετιστεί με το αρχικό κτίριο της φυλακής: Σύμφωνα με μια θέση που έχει ευρεία αποδοχή, αποτελούσε παράδοση στις ρωμαϊκές αποικίες η διάταξη των κτιρίων της Αγοράς και των «επίσημων» ιερών να οργανώνεται σύμφωνα με το πρότυπο της μητέρας-πόλης. Έτσι οι άποικοι επεδίωκαν να μεταφέρουν μέσω της χωροθέτησης του δημόσιου μνημειακού χώρου την άμεση αίσθηση της προέλευσης τους από τη ρωμαϊκή *res publica*¹¹². Ο Γέλλιος, συγγραφέας του 2ου αι., αποδίδει στις αποικίες της Ρώμης το χαρακτηρισμό της εικόνας σε μικρογραφία, *effigia parva, simulacrum*, της Μητέρας πόλης¹¹³. Η επανάληψη δεν

108. Ε. Πελεκανίδου, «Η κατά την παράδοση φυλακή του αποστόλου Παύλου στους Φιλίππους», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α΄ τοπικό Συμπόσιο, Καβάλα, 18-20/4/1977*, Θεσσαλονίκη 1980, 427 κε.

109. Η ταύτιση βασίζεται σ' έναν ταξιδιώτη γιατρό του 19ου αι., τον Μερτζίδη Πηβλ. Πελεκανίδου, *ό.π.* Ο Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 296, πίν. XIVa, c, d, χρονολόγησε το διάκοσμο στο 10^ο αι. Ο Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 48 σημ. 31, αμφιβάλλει για την ταύτιση του χώρου με αυτόν που περιέγραψε ο Μερτζίδης και για τη χρονολόγηση του διακόσμου.

110. Lemerle, *ό.π.*, και Πελεκανίδου, «Η φυλακή» (σημ. 108), 428.

111. Πελεκανίδου, *ό.π.*, 429 κε.

112. P. Zanker, «The city as a symbol: Rome and the creation of an urban image» στο: E. Fentress (επιμ.), *Romanization and the city, JRA 2000*, 28 κε.

113. N.A., 16, 13, 8 κε.

φθάνει ασφαλώς στην τυφλή και απόλυτη μίμηση των χαρακτηριστικών της Μητέρας πόλης, πολύ περισσότερο που η μορφή του δημόσιου χώρου της Ρώμης είχε αλλάξει ριζικά ανάμεσα στα τελευταία χρόνια της δημοκρατίας και τα πρώιμα χρόνια της ηγεμονίας. Ο κύριος άξονας της δημόσιας ζωής στη Ρώμη απαρτίζεται από την ευθεία αλληλεπίδραση της θρησκευτικής και πολιτικής λειτουργίας, στο σχήμα Αγορά (*Forum*) και χώρος των ιερών στον Καπιτωλίνο λόφο. Αυτή ακριβώς η γενική σχέση μεταξύ του θρησκευτικού και του πολιτικού χώρου επιβεβαιώνεται στους Φιλίππους, μαζί με μερικές χωροτακτικές λεπτομέρειες που επαναλαμβάνουν αντίστοιχες της Ρώμης. Φαίνεται ότι και οι κάτοικοι των Φιλίππων προσπάθησαν να επαναλάβουν, στη διάταξη της Αγοράς και του χώρου των ιερών στο λόφο προς βορρά της Αγοράς, την αντίστοιχη οργάνωση του ρωμαϊκού *Forum* με τον Καπιτωλίνο λόφο (εικ. 8): Η βόρεια πλευρά της Αγοράς στους Φιλίππους έχει στο κέντρο τη *rostrabēma*, ενώ στα δύο άκρα της πλευράς υπάρχουν η Κουρία και ένας ναός, σε διάταξη αντίστοιχη, αλλά αντίστροφη αυτής στο *Forum Romanum*¹¹⁴. Το άνηδρο της Αγοράς συνδέεται με τον προς βορρά λόφο με κλίμακες, παρόμοιες με αυτές που στη Ρώμη οδηγούν από το επίπεδο του *Forum* στο ναό της Ομονοίας, ναόσχημο οικοδόμημα σε υπερυψωμένο πόδιο με μνημειακή κλίμακα, και ψηλότερα σ' ένα μεγαλύτερο άνηδρο που φιλοξενούσε το *Tabularium*¹¹⁵. Στους Φιλίππους ο μικρός ναός σε υπερυψωμένο βάθρο με τη μνημειακή κλίμακα, που είχε ερμηνευθεί ως ελληνιστικό ηρώο¹¹⁶, αντιστοιχεί, ως προς τη θέση, με το ναό της Ομονοίας στη Ρώμη. Στα ανατολικά του ναού και σε ελαφρά ψηλότερη στάθμη, το ευρύτερο άνηδρο της Βασιλικής Α των Φιλίππων φιλοξενούσε, όπως έδειξαν πρόσφατες έρευνες, περισσότερα από ένα ναόσχημα οικοδομήματα¹¹⁷. Από τα κτίρια αυτά προέρχονται πιθανώς τα θραύσματα δύο σημαντικών επιγραφών του 4ου αι. π.Χ., που αφορούν το ένα κατάλογο γαιοκτησιών που ανήκαν σε ιερά της πόλης των Φιλίππων¹¹⁸ και το άλλο επιστολή του Αλεξάνδρου προς την πόλη με την οποία καθορίζονται τα όριά της¹¹⁹. Οι

114. P. Zanker, *Forum Romanum*, Tübingen 1972, 18, εικ. 2.

115. L. Richardson Jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1992, 129.

116. Sève – Weber, «Le côté nord» (σημ. 61), 536 κε.

117. *Ο.π.*, 553 κε. Βλ. επίσης, Χ. Τσώχος, «Η θρησκευτική τοπογραφία των Φιλίππων κατά τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ.», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 72.

118. P. Ducrey, «Θεοί και ιερά στους Φιλίππους της Μακεδονίας», *Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη* Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Καβάλα 1990, 552 κε.

119. Vatin, «Lettre» (σημ. 21), 259 κε. Επίσης, L. Missitzis, «A Royal Decree of Alexander the Great on the Lands of Philippi», *Ancient World* 12 (1985) 3 κε.

επιγραφές που βρέθηκαν κτισμένες στη Βασιλική Α¹²⁰ είχαν προφανώς τοποθετηθεί στη ρωμαϊκή περίοδο σ' ένα κτίριο αρχείου των γαιοκτησιών της πόλης, το οποίο θα μπορούσε, σύμφωνα με τα ευρήματα αυτά, να είναι το *Tabularium* των Φιλιππων. Η θέση του *Tabularium* εδώ αντί του κτιρίου στη δυτική πλευρά της Αγοράς¹²¹ συμφωνεί με την αρχή που εκθέσαμε παραπάνω, της επανάληψης της τοπογραφίας της Ρώμης. Η ταύτιση του κτιρίου των Φιλιππων ενισχύεται και από τα επιγραφικά ευρήματα, που ταιριάζουν σε κτίριο μητρώου ή αρχείου.

Η κατά την παράδοση φυλακή του αποστόλου Παύλου βρίσκεται νότια από το άνδρα, σ' ένα βύθισμα του εδάφους, στη βάση του λόφου των Φιλιππων. Παρότι το κτίσμα δεν ανήκει σε φυλακή και είναι μεταγενέστερο του Ιου αι., φαίνεται εντούτοις ότι βρίσκεται κοντά στη θέση της αρχαίας φυλακής, σύμφωνα με τη διαπίστωση ότι η θέση του σε σχέση με τα άνδρα των ιερών και την Αγορά στους Φιλιππους αντιστοιχεί με τη θέση του ρωμαϊκού *Carcer* στα πόδια του υψώματος του *Tabularium*, δίπλα στη *rostra* και το *Forum Romanum*, με τη διαφορά ότι τα κτίρια των Φιλιππων έχουν αντίστροφη διάταξη. Την ταύτιση ενισχύει η συνήθεια των Ρωμαίων να χρησιμοποιούν κινστέρες ή δεξαμενές νερού ως χώρους κράτησης¹²². Την ύπαρξη μαρτυρίου σχετικού με τη φυλακή των αποστόλων υπαινίσσεται μια σημείωση του ή της Ανωνύμου του Bordeaux (333 μ.Χ.) για τους Φιλιππους: «*...ubi Paulus et Sileas in carcere fuerunt*»¹²³. Η αξιοπιστία της πληροφορίας ενισχύεται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο προσκυνητής πέρασε από τους Φιλιππους κατά την επιστροφή του από τους Αγίους Τόπους¹²⁴. Πάνω από τη δεξαμενή είχε επισημανθεί από το Lemerle¹²⁵ ένας τετραγωνικός ναΐσκος με νόρθηκα, τριμερές βήμα, δύο ημικυκλικές και ημιεξαγωνική κεντρική αψίδα, ο οποίος, αν κρίνουμε από το σχεδόν τετράγωνο σχήμα του ήταν πιθανώς ένας εγγεγραμμένος σταυροειδής

120. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 283, σημ. 3. Ο P. Lemerle τις συνδέει με το ναΐσκο του «ελληνιστικού» ηρώου, είναι ωστόσο πιθανότερο ότι προέρχονται από την ίδια θέση όπου και ξαναχρησιμοποιήθηκαν.

121. Ως *Tabularium* θεωρήθηκε από τον M. Sève, “L’oeuvre de l’École française d’Athènes à Philippes pendant la décennie 1987-1996”, *AEMΘ* (1996) 10B, 711 κε., ένα κτίριο στη νοτιοδυτική γωνία της Αγοράς. Βλ. επίσης του ιδίου, «Nouveautés épigraphiques au Forum de Philippes», *Inscriptions of Macedonia, 3d International Symposium on Macedonia, Thessaloniki, 8-12 Dec. 1993*, Θεσσαλονίκη 1996, 173 κε.

122. Ο *Carcer* προερχόταν από τέτοια διευθέτηση, όπως και το *Tullianum*: B. Rapske, *The Book of Acts and Paul in Roman Custody*, Grand Rapids 1994, 126.

123. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 59.

124. Βλ. T. B. Jones, *In the Twilight of Antiquity*, Minneapolis 1978, 31.

125. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), Pl. XXXIII.

τετράστυλος¹²⁶ και η πιθανή χρονολόγησή του είναι μετά το 1000 μ.Χ. (εικ. 3). Φαίνεται λοιπόν ότι η προσκύνηση στο συγκεκριμένο χώρο, ενώ προηγήθηκε της ανέγερσης της Βασιλικής Α συνεχίστηκε και αργότερα, πιθανώς μετά την καταστροφή της. Επομένως, ο ναός της Βασιλικής Α σχετιζόταν με τα γεγονότα της φυλάκισης των αποστόλων και εντασσόταν επίσης στην προσκύνηση του Παύλου ως ο ναός-μαρτύριο της φυλακής.

Α. Η Βασιλική Β

Για τη Βασιλική Β γνωρίζουμε λιγότερα απ' ό τι για τους δύο άλλους ναούς, το Οκτάγωνο και τη Βασιλική Α. Τα αρχιτεκτονικά της χαρακτηριστικά τη φέρνουν κοντά σε μνημεία, που θεωρούνται μαρτύρια. Πρόκειται για μνημεία ξυλόστεγα, όπως η βασιλική του Ιλισσού¹²⁷, αλλά κυρίως θολωτά όπως η βασιλική «του Ζήνονα» στο Μεριαμλίκ¹²⁸ και ο ανατολικός ναός του Alahan¹²⁹. Το ζήτημα της λειτουργίας του ναού προσκόπτε στην υπόθεση του P. Lemerle ότι το κτίριο δεν ολοκληρώθηκε ή κατέρρευσε αμέσως μετά την ολοκλήρωσή του. Η υπόθεση αυτή συναντά ωστόσο σοβαρές αντιρρήσεις: Ο ναός διαθέτει στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη λειτουργική χρήση, όπως συμψέλλια¹³⁰, στυλοβάτη φράγματος με χαράξεις για στηρίγματα και κιονίσκους¹³¹, πολλών ειδών θωράκια, κάποια από τα οποία βρέθηκαν σε συντρίμματα, άρα έπεσαν πιθανώς από τα υπερώα¹³² και σώζει σε κάποια σημεία *in situ* τους τοιχοβάτες της ορθομαρμάρωσης¹³³, μαζί με άλλες ενδείξεις συνεχούς λειτουργίας¹³⁴. Χαρακτηριστικές οι αντηρίδες του ημικυκλικού τοίχου της αφίδας, οι οποίες προστέθηκαν εκ των υστέρων, διότι έχουν διαφορετική τοιχοποιία από τον τοίχο της αφίδας και είναι ασύνδετες με αυτόν.

Ο ναός ανεγέρθηκε πάνω σε συγκρότημα δημόσιων κτιρίων αγοράς και παλαιίστρας· τα κτίρια χρονολογούνται στο 2ο αι., τα οποία διαδέχθηκαν πιθανώς αρχαιότερα κτίρια με ανάλογη χρήση, που σχετιζόνταν με το εμπό-

126. Η εξωτερική διαμόρφωση των αφίδων ευνοεί τη μορφολογική σύγκριση με τον Άγιο Γερμανό της Πρέσπας και μια χρονολόγηση γύρω στο 1000 μ.Χ. ή στο α' μισό του 11ου αι. Ευχαριστώ εδώ το συνάδελφο Γ. Βελένη για τη χρήσιμη συζήτηση.

127. Α.Κ. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Α, Αθήνα 1954, 184.

128. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1979, 258. Βλ. επίσης, Βελένης, «Η Βασιλική Β» (σημ. 38), 119 κε.

129. Krautheimer, *ό.π.*

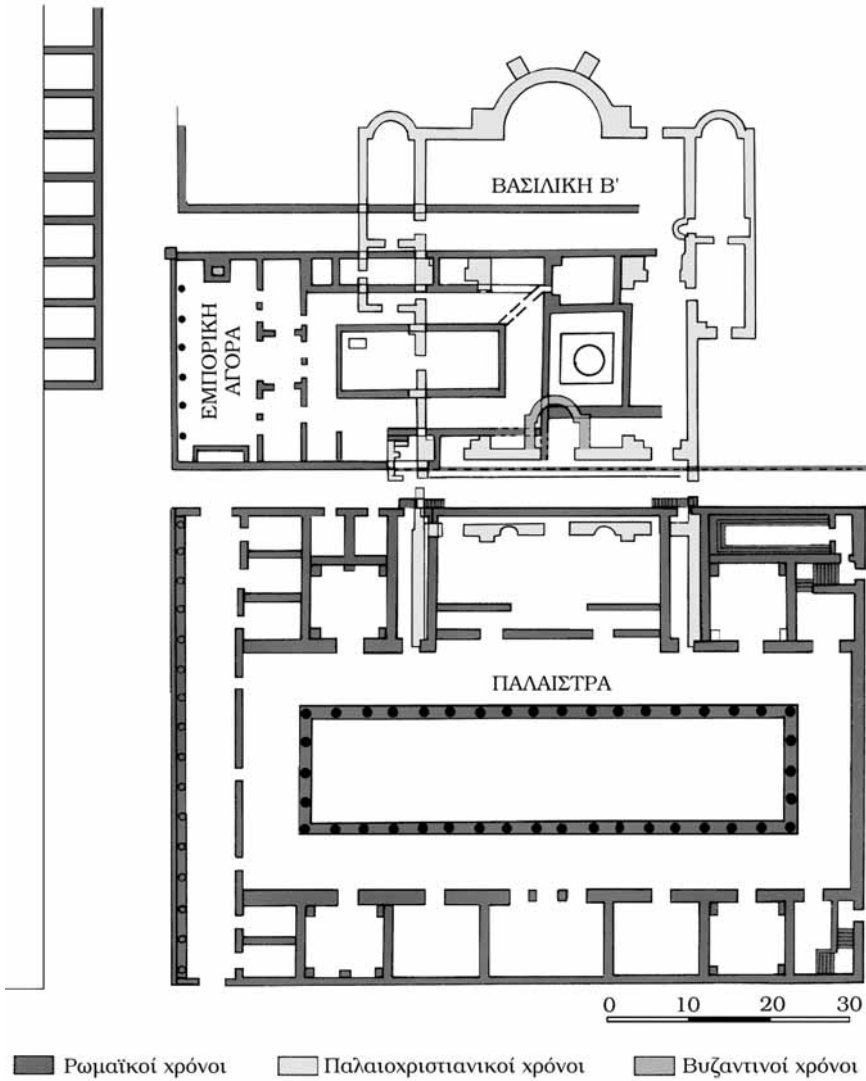
130. Lemerle, *Philippe*, (σημ. 28), 425.

131. *Ο.π.*, 510 και σημ 5.

132. *Ο.π.*, 510.

133. *Ο.π.*, 497.

134. Βλέπε σχετικά, Βελένης, «Η Βασιλική Β» (σημ. 38), 131.

Εικ. 9. Βασιλική Β. Κάτοψη με τα υποκείμενα κτίρια της εμπορικής Αγοράς (Γ. Γούναρης – Ε. Γούναρη, Φίλιπποι [Αρχαιολογικός Οδηγός] Θεσσαλονίκη 2004).

ριο. Η σχέση του με τη δράση του Παύλου σχετίζεται πιθανώς με τη σύλληψη, την προσαγωγή του στους στρατηγούς (*duoviri jure dicundo*) και την καταδίκη του που διαδραματίστηκαν σε μη προσδιορισμένους δημόσιους χώρους στο κέντρο της πόλης. Έχει εδώ σημασία η διατύπωση του κειμένου των *Πράξεων*, 16, 19-20: «*Ἰδόντες δὲ οἱ κύριοι αὐτῆς ὅτι ἐξῆλθεν ἡ ἑλπίς τῆς ἐργασίας αὐτῶν, ἐπιλαβόμενοι τὸν Παῦλον καὶ τὸν Σίλαν εἴλκυσαν εἰς τὴν ἀγορὰν ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας, καὶ προσαγαγόντες αὐτοὺς τοῖς στρατηγοῖς εἶπον: ...*». Προκαλεί εντύπωση, σχετικά με το περιστατικό, ότι δεν βρέθηκε κανένα ίχνος χριστιανικής λατρείας στο χώρο της Αγοράς των Φιλιππων. Η απάντηση βρίσκεται στο ότι ο Παῦλος δεν προέβαλε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη και επομένως απέφυγε την Αγορά· ίσως βρίσκεται επίσης στη διπλή αναφορά των *Πράξεων*, αλλού σε *ἄρχοντες* και αλλού σε *στρατηγούς*. Μπορεί να υποθεθεί ότι οι ἄρχοντες στους οποίους οδηγήθηκαν αρχικά οι απόστολοι ήταν οι αγορανόμοι, *aediles*, οι οποίοι είχαν αρμοδιότητα για την τάξη των αγοραπωλησιών και δικαιοδοσία σε μικροαδικήματα και μικροδιαφορές και έδρευαν στην εμπορική αγορά¹³⁵. Το κτίριο της εμπορικής αγοράς (*macellum*) βρίσκεται κάτω από το ανατολικό τμήμα του ναού (εικ. 9)· είναι λοιπόν νόμιμο να υποθέσουμε ότι η Βασιλική Β ιδρύθηκε στο χώρο της προσαγωγής και ανάκρισης των αποστόλων και επομένως ότι ο ναός αυτός αποτελούσε επίσης μαρτύριο του αποστόλου.

Ε. Τα χριστιανικά μνημεία των Φιλιππων και η ανάμνηση του Παύλου

Γνωρίζουμε ότι η κοινότητα των Φιλιππων είχε αναπτύξει δραστηριότητα γύρω από τον απόστολο Παῦλο. Η ίδια κοινότητα ενίσχυε οικονομικά τον Παῦλο και το στήριζε με ένα μέλος της, τον Επαφρόδιτο¹³⁶. Επίσης από τους χριστιανούς των Φιλιππων προήλθε πιθανώς η πρωτοβουλία, στα τέλη του 1ου αι., για τη συρραφή της επιστολής του Παύλου προς τους Φιλιππησίους από τρεις μικρότερες επιστολές¹³⁷. Η ίδια κοινότητα συνέχισε να αναπτύσσεται στο 2ο αι., όπως μαρτυρεί η αλληλογραφία του Πολυκάρπου Σμύρνης¹³⁸ και του Ιγνατίου Αντιοχείας¹³⁹ με τους Φιλιππησίους, καθώς και οι πληρο-

135. P. και J. Willems, *Le droit public romain*, Louvain 1910, 536 κε.

136. Koester, «Paul and Philippi» (σημ. 106), 54 κε.

137. Koester, *ό.π.*, 57.

138. P. N. Harrison, *Polycarp's Two Epistles to the Philippians*, Cambridge 1936.

139. Πρβλ. K. Lake (επιμ.), *The Apostolic Fathers, I*, Cambridge, Mass. – London 1975, 166 κε. Η επιστολή του Ιγνατίου προς τους Φιλιππησίους δεν θεωρείται γνήσια· ωστόσο είναι βέβαιο ότι ο Ιγνάτιος πέρασε από τους Φιλιππους, είχε επαφή με την εκεί χριστιανική κοινότητα και πιθανώς συνέγραψε κατά την παραμονή του επιστολές προς άλλες πόλεις. Βλ. σχετικά Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 64.

φορίες για τους επισκόπους της πόλης¹⁴⁰. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, αντίθετα με τη Βέροια και τη Θεσσαλονίκη, πόλεις στις οποίες φαίνεται ότι δεν διατηρήθηκαν ίχνη της επίσκεψης του Παύλου από τον 1ο αι. ως τον πρώιμο 4ο αι.¹⁴¹, η χριστιανική κοινότητα των Φιλιππων διατήρησε τη συγκρότησή της στις περιόδους των διωγμών του 3ου και των αρχών του 4ου αι. και διατήρησε επίσης την ανάμνηση της παραμονής του Παύλου στην πόλη τους. Θα πρέπει επομένως να διερευνήσουμε τη σχέση των ναών των Φιλιππων με την παρουσία του αποστόλου στην πόλη.

Η αρχή της χριστιανικής προσκύνησης των ιερών τόπων και η ιουδαϊκή ή μη προέλευσή της αποτελούν ακόμη αντικείμενο διαφωνίας¹⁴². Είναι ωστόσο γεγονός ότι πολύ πριν τον Κωνσταντίνο προέκυψε στους κόλπους της χριστιανικής κοινότητας το ιστορικό ενδιαφέρον για την επισήμανση και τη συντήρηση της ανάμνησης των ιερών τόπων, το οποίο είχε κυρίως χαρακτήρα απολογητικό¹⁴³. Όπως ήταν φυσικό, αρχικά κέντρο του ιστορικού αυτού ενδιαφέροντος αποτελούσε η Παλαιστίνη με τις βιβλικές τοποθεσίες και μαρτυρία του ενδιαφέροντος παρέχει το *Όνομαστικό* του Ευσεβίου¹⁴⁴. Στα χρόνια του Κωνσταντίνου, με την ενίσχυση του αυτοκράτορα και της οικογενείας του, αυτή η ανάμνηση θεσμοποιήθηκε και εντάθηκε¹⁴⁵. Η λειτουργική πρακτική της πομπικής περιήγησης, λιτανείας, των πιστών στην Ιερουσαλήμ αναπτύχθηκε και συστηματοποιήθηκε στους μετὰ τον Κωνσταντίνο χρόνους¹⁴⁶ και η εξέλιξη αυτή συνεχίστηκε ως και στους πρώτους αιώνες της αραβικής κατάκτησης. Χαρακτηριστικό της εξέλιξης της λειτουργικής πρακτικής ήταν αφενός η συστηματοποίηση της λιτανευτικής διαδρομής και αφετέρου η ανά-

140. Lemerle, *ό.π.*, 270.

141. Για την πρώτη χριστιανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης βλ. C. Vom Brocke, *Thessaloniki. Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus*, Tübingen 2001, 234 κε.

142. Πρβλ. στο R. Ousterhout (επιμ.), *The blessings of Pilgrimage*, Urbana – Chicago 1990, το άρθρο του J. Wilkinson, «Jewish Holy Places and the Origins of Christian Pilgrimage», ο οποίος υποστηρίζει την ιουδαϊκή προέλευση της συνήθειας και αυτό του K. Holm, «Hadrian and St. Helena: Imperial travel and the Holy Land pilgrimage», ο οποίος δέχεται ότι το χριστιανικό προσκύνημα αρχίζει ουσιαστικά με τον Μ. Κωνσταντίνο.

143. Ο Ιουστίνος μάρτυς, ήδη στον 2ο αι. μ.Χ., αναφέρεται στον τόπο της γέννησης του Κυρίου. Στον 3ο αι. ο Ωριγένης στον *Κατά Κέλσου λόγο* του μνημονεύει το σπήλαιο της Γεννήσεως στη Βηθλεέμ και τη φάτνη των ζώων. Στη Ρώμη συντηρείται η ανάμνηση του τόπου της ταφής των αποστόλων στο Βατικανό, του μαρτυρίου του Παύλου στην Απλία και της φυλάκισης του Πέτρου.

144. H. Sivan, «The emergence of Christian Palestine» στο: *The Blessings of Pilgrimage* (σημ. 142), 57.

145. Holm, στο: *The Blessings of Pilgrimage* (σημ. 142), 66 κε.

146. J. F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, Roma 1987 (OCA 228), 55 κε.

πτυξη του αναπαραστατικού-ιστορικού χαρακτήρα της πομπής.

Αρχικά η συνήθεια της προσκύνησης είχε περιορισμένο τοπικό χαρακτήρα, αφορούσε την καθεμιά κοινότητα, και μόνον η Παλαιστίνη και η Ρώμη απολάμβαναν την ευρύτερη αναγνώριση. Εκκλησιαστικοί άνδρες, όπως ο Ιερώνυμος, υπερασπίστηκαν το χριστιανικό χαρακτήρα της προσκύνησης, η οποία παρέχει στον πιστό ευλογία και στήριξη. Χαρακτηριστικά γράφει ο Αυγουστίνος: «*Cum eo juxta solemnem meum morem post Pascha Domini, pro Apostolorum et martyrum veneratione venissem*»¹⁴⁷. Η συνήθεια επεκτάθηκε αργότερα και στους τόπους που συνδέθηκαν με τη δράση και το θάνατο των μαρτύρων. Σ' αυτό συνετέλεσε επίσης η ιστορική φιλοδοξία των χριστιανικών κοινοτήτων να περιώσουν τα λείψανα και να διατηρήσουν την ανάμνηση της παρουσίας και της ταφής των μαρτύρων και ο ανταγωνισμός μεταξύ των κοινοτήτων για την ιεραρχική κατάταξη στο εσωτερικό της Εκκλησίας. Έτσι, παρά τις αντιρρήσεις μερικών Πατέρων της Εκκλησίας, η συνήθεια του προσκυνήματος γενικεύτηκε και επεκτάθηκε πέρα από τους Αγίους Τόπους και τα αποστολικά μαρτύρια της Ρώμης¹⁴⁸, στην προσκυνηματική επίσκεψη γενικά τόπων που συνδέονται με δημοφιλείς μάρτυρες. Οι επισκέψεις αποβλέπουν συνήθως στην πνευματική οικοδόμηση, αλλά συχνά και στη θεραπεία των προσκυνητών από διάφορες παθήσεις. «*Εγώ Ἰωάννης, πόλεως τῆς Ρώμης ὀρμώμενος, τυφλὸς ὀκτῶ χρόνους γενόμενος ἐνθάδε (στην Αλεξάνδρεια) διὰ τῆς τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου δυνάμεως προσκαρτερήσας ἀνέβλεψα*»¹⁴⁹.

Ἦδη από τον 4ο αι. χαρακτηριστικό συστατικό στα προσκυνήματα των Αγίων Τόπων, όπως μαρτυρούν οι περιγραφές της Εγερίας, είναι η τελετουργική επανάληψη, με τη μορφή της πομπικής πορείας των πιστών, της διαδρομής που ακολουθήθηκε κατά την ιστορία, είτε αφορά τη θυσία του Χριστού είτε τη μαρτυρία πίστεως των αγίων της Εκκλησίας¹⁵⁰. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες φανερώνουν ότι μετά τον 4ο αι. δημιουργήθηκαν μεγάλα χριστιανικά προσκυνηματικά κέντρα με κύριο γνώρισμα την πυκνή διάταξη μεγάλων και λαμπρών εκκλησιαστικών οικοδομημάτων που σχετίζονταν με την προσκυνηματική λειτουργία. Πρέπει να θεωρηθεί λογικό ότι οι λαμπροί ναοί στη Ρέσσαφα της Συρίας που ήταν κέντρο προσκυνήματος του αγίου Σεργίου ή στη Σελεύκεια με το προσκύνημα της αγίας Θέκλας, την οποία επισκέφθηκε η Αιθερία ή Εγερία, κατά την επιστροφή της από την Παλαιστίνη¹⁵¹ λειτουρ-

147. P. L., XXXIII, 347.

148. Σε πλείστες περιπτώσεις: H. Belting, *Likeness and Presence*, Σικάγο 1994, 313.

149. *Θαύματα των αγίων Κύρου και Ιωάννου, υπό Σωφρονίου σοφιστού*. Πρβλ., P. H. Delehay, «Les recueils antiques des miracles des Saints», *AnalBol* 43 (1925), 21.

150. J. Baldwin, *The Urban Character of Christian Worship*, Roma 1987 (OCA 228), 94 κε.

151. P. Maraval, *Lieux saintes et pèlerinages d'Orient*, Παρίσι 1985, 356 κε.

γούσαν μέσα σ' ένα οργανωμένο προσκυνηματικό πλαίσιο και ο καθένας αντιπροσώπευε και εόρταζε ιδιαίτερες στιγμές της δράσης του επώνυμου αγίου. Στις θρησκευτικές τελετουργίες τις αφιερωμένες στους συγκεκριμένους αγίους, επομένως, οι ναοί αυτοί εξυπηρετούσαν αντίστοιχους σταθμούς στο εορταστικό τυπικό. Η ίδια εικόνα μπορεί να διαπιστωθεί στα ύστερα βυζαντινά χρόνια στη Θεσσαλονίκη σύμφωνα με τις πηγές για το προσκύνημα του αγίου Δημητρίου, στο οποίο ήταν ενταγμένοι οι μεγάλοι ναοί της πόλης¹⁵².

Στους Φιλίππους η απουσία ιστορικών μαρτυριών για την τοπογραφία της πόλης μας αναγκάζει να στραφούμε σε μια τέτοια υπόθεση για την ερμηνεία της θέσης των μνημειακών ναών μέσα στον αστικό κάναβο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τρεις μεγαλύτεροι ναοί, η Βασιλική Α σε ένα άνδηρο βόρεια της Αγοράς, η Βασιλική Β αμέσως νότια της Αγοράς και το Οκτάγωνο, ανατολικά της Αγοράς με τη μεσολάβηση μιας οικοδομικής νησίδας. Ακριβώς βόρεια της Αγοράς, σε ένα υψηλότερο επίπεδο που διαχωρίζεται από το επίπεδο της Αγοράς με τη βόρεια *decumanus* της ρωμαϊκής πόλης, την αποκαλούμενη Εγνατία¹⁵³, βρίσκεται η Βασιλική Α. Στο νότο, σε συμμετρική ως προς την Αγορά θέση και σε κάπως χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται η Βασιλική Β. Ανάμεσα στην Αγορά και στα προσκτίσματα της Βασιλικής Β μεσολαβεί η νότια *decumanus*, η λεγόμενη Εμπορική οδός. Αμέσως ανατολικά της Αγοράς ανασκάφηκε το συγκρότημα του Οκταγώνου το οποίο χωρίζεται από την ανατολική πλευρά της Αγοράς με έναν στενό κάθετο δρόμο. Αρχικά, ένα οικοδομικό τετράγωνο πλάτους 32,5 μ. (100 ποδών) μεσολαβούσε ανάμεσα στην Αγορά και το αρχαιότερο μαρτύριο της κρηπίδας και της *Βασιλικής Παύλου*. Η ίδια απόσταση παρέμεινε και στην περίοδο του αρχαιότερου Οκταγώνου (Οκτάγωνο Α)¹⁵⁴, στα μεταγενέστερα όμως χρόνια η νησίδα ανάμεσα

152. Εννοείται η προσκυνηματική λιτανεία της εορτής του αγίου Δημητρίου, η οποία ξεκινώντας από το μητροπολιτικό ναό διερχόταν από τους σταθμούς του μαρτυρίου του Αγίου και κατέληγε στο ναό του, τόπο της θανάτωσης και ταφής του: Α. Μέντζος, «Ο Ναός του αγ. Δημητρίου προ και μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα», *Πρακτικά ΙΒ' Επιστ. Συμποσίου 'Χριστιανική Θεσσαλονίκη' 1-3/10/1998*, Θεσσαλονίκη 2001, 232 κε.

153. Το όνομα Εγνατία είναι νεότερο και δεν σχετίζεται με τον αρχαίο δρόμο. Βλέπε Koukouli-Chrysanthaki, «Colonia Philippensis» (σημ. 7), 15, σημ. 52. Ωστόσο η *decumanus maximus* της πόλης δεν ήταν πιθανώς αυτή, αλλά η Εμπορική οδός στη νότια πλευρά της Αγοράς.

154. Οι νεότερες έρευνες μετά το θάνατο του Στ. Πελεκανίδη έδειξαν ότι το Οκτάγωνο Α δεν είχε νόρθηρα και αίθριο· βλ. Α. Μέντζος – Ε. Πελεκανίδου, «Παρατηρήσεις πάνω στην εξέλιξη του συγκροτήματος του Οκταγώνου των Φιλιππων στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου», *Περίληψεις ανακοινώσεων, Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1990, 45.

στο ναό και την Αγορά ενσωματώθηκε στο χριστιανικό συγκρότημα¹⁵⁵, έτσι ώστε τελικά αυτό έφθασε να εφάπτεται στην ανατολική πλευρά της¹⁵⁶.

Η παρατήρηση του ανασκαμμένου κέντρου της πρωτοβυζαντινής πόλης των Φιλίππων δείχνει έναν συνωστισμό μεγαλοπρεπών ναών στο κέντρο της πόλης, σε μικρή απόσταση γύρω από την Αγορά¹⁵⁷, χωρίς να υπολογιστούν εδώ δύο ακόμη ναοί, ένας μη ανασκαμμένος, δυτικά της Αγοράς, που είχε επισημανθεί παλαιότερα¹⁵⁸ και ερευνήθηκε πάλι πρόσφατα¹⁵⁹ και η ανασκαμμένη Βασιλική του Μουσείου που απέχει περίπου 50 μ. δυτικά από το δυτικό άκρο του συγκροτήματος της Βασιλικής Α¹⁶⁰. Οι ναοί δεν μπορούν να ερμηνευθούν ως ενοριακοί, αφού βρίσκονται σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους και περιβάλλονται κατά το πλείστον από δημόσια κτίρια: Χαρακτηριστικό της χωροθέτησής τους είναι επίσης ότι γειτονεύουν αποκλειστικά με δημόσιους χώρους, ιδίως με την Αγορά, και παρατάσσονται κατά μήκος μιας διαδρομής πέριξ της Αγοράς. Το μέγεθος των τριών ναών και η θέση τους στο κέντρο της πόλης υπαινίσσονται έναν ειδικό χαρακτήρα. Για την ερμηνεία αυτών των ναών έχουν προταθεί διάφορες υποθέσεις: Ήδη ο Στ. Πελεκανίδης διατύπωσε την ερμηνεία ότι η *Βασιλική Παύλου* που κτίστηκε δίπλα στην κρηπίδα του μακεδονικού τάφου αποτελούσε, όπως και το μεταγενέστερό της Οκτάγωνο Α, μαρτύριο του αποστόλου¹⁶¹, ενώ το Οκτάγωνο στις μεταγενέστερες φάσεις του λειτούργησε ως ο καθεδρικός ναός της πόλης. Για την ερμηνεία του τελευταίου ως καθεδρικού ναού έχουν διατυπωθεί αντιρροήσεις¹⁶²: πάντως, εάν το Οκτάγωνο λειτούργησε ως καθεδρικός ναός, αυτό δεν συνέβη πριν από τα

155. Το αίθριο που κατέλαβε το χώρο ανάμεσα στο Οκτάγωνο και την Αγορά είχε θεωρηθεί από τον ανασκαφέα αρχαιότερο, ως ευρισκόμενο σε χαμηλότερη στάθμη (Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1967, 77 κε.) αποτελεί, όμως, έργο μεταγενέστερης επέκτασης του συγκροτήματος, που συνδέεται με την μετατροπή του Οκταγώνου σε καθεδρικό ναό. Πρβλ. Μέντζος – Πελεκανίδου, *ό.π.*

156. M. Sève, «Le forum de Philippes», *L'espace grec, Cent cinquante ans de fouilles de l'Ecole française d'Athènes*, Αθήνα 1997, 123 κε.

157. Πρβλ. Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 157 κε.

158. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 103, σημ. 1. (αφορά παρατηρήσεις του M. Feyel, *BCH* 59 [1935] 60).

159. Provost – Boyd, «Το πολεοδομικό» (σημ. 24), 95 κε.

160. Ε. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου, «Η ανασκαφή στη βασιλική του Μουσείου Φιλίππων», *AEMΘ* 2 (1988), 409 κε.

161. Ο Στ. Πελεκανίδης διατύπωσε αρχικά την άποψη ότι το Οκτάγωνο ήταν ο επισκοπικός ναός της πόλης. Την άποψη υιοθέτησε το 1993 ο Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 157.

162. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Το επισκοπείο των Φιλίππων στον 6ο αι.», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, 115 κε., έδειξε τις αδυναμίες της ταύτισης του συγκροτήματος του «επισκοπείου» του Οκταγώνου με επισκοπική διαμονή και παραπέρα, τη δυσκολία της ταύτισης του Οκταγώνου με τον καθεδρικό ναό της πόλης.

μέσα του 6ου αι.¹⁶³. Με τον Παύλο συσχέτισε επίσης τη Βασιλική Α ο ανασκαφέας P. Lemerle: Ενώ θεώρησε λογική και αναγκαία τη θέση ότι ο ναός συνδεόταν με την προσκύνηση του Παύλου, επιφυλάχθηκε να τον αποδώσει τελικά στην τιμή του¹⁶⁴. Τόνισε ωστόσο ότι η ύπαρξη ιδιαίτερης διαμόρφωσης στη μνημειακή κρήνη του ναού με μια κεντρική κόγχη, την οποία συσχέτισε με τις επισκοπικές προσρήσεις¹⁶⁵, καθώς και η ύπαρξη βαπτιστηρίου, αποτελούν ενδείξεις ότι ο ναός ήταν καθεδρικός¹⁶⁶. Η ταύτιση, ειδικά όσον αφορά το βαπτιστήριο, αμφισβητήθηκε δικαιολογημένα από τον Στ. Πελεκανίδη¹⁶⁷ και σήμερα δεν γίνεται αποδεκτή¹⁶⁸. Ο P. Lemerle υπέθεσε επίσης ότι μετά την καταστροφή της Βασιλικής Α η επισκοπική έδρα μεταφέρθηκε στη Βασιλική Β¹⁶⁹. Αλλά ο ναός αυτός είναι απίθανο να υπήρξε επισκοπικός, διότι, όπως φαίνεται, δεν έχει βαπτιστήριο¹⁷⁰ και δεν συνδέεται με επισκοπικό κτίριο. Αξιοποιεί ωστόσο στα ΒΔ χώρους των προγενέστερων κτιρίων, οι οποίοι συμπληρώθηκαν και ενσωματώθηκαν στο συγκρότημα του ναού και θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν προσκυνητές. Οι υποθέσεις του P. Lemerle ήταν δικαιολογημένες την εποχή που διατυπώθηκαν, διότι αυτοί ήταν οι μόνοι γνωστοί ναοί της πόλης και μπορούσαν να ερμηνευθούν με το σχήμα της διαδοχής των καθεδρικών. Από τότε ανασκάφθηκαν ή επισημάνθηκαν άλλοι τρεις μεγάλοι μεγέθους αστικοί ναοί και έγινε φανερό ότι για την ερμηνεία των Βασιλικών Α και Β έπρεπε να αναζητηθεί μια άλλη ερμηνεία από αυτήν του καθεδρικού ναού.

Συνοψίζοντας μπορούμε να δεχθούμε ότι, σύμφωνα με την ως τώρα γνώση μας για την πόλη, κανείς από τους παραπάνω ναούς δεν κτίστηκε καταρχήν

163. Η Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *ό.π.*, 121, πιστεύει ότι το επισκοπείο μεταφέρθηκε από το Οκτάγωνο στη Βασιλική του Μουσείου περί τον 7ο αι. Το ισχυρό επιχείρημα για τον επισκοπικό χαρακτήρα του Οκταγώνου είναι το βαπτιστήριο· αυτό όμως προστέθηκε στο συγκρότημα κατά την φάση των μεγάλων προσθηκών και ανακατασκευών, πιθανώς μετά το νάρθηκα και το δυτικό αίθριο. Άρα, το αρχικό Οκτάγωνο μη έχοντας νάρθηκα, αίθριο και βαπτιστήριο, δεν μπορούσε να είναι καθεδρικός ναός, αλλά μαρτύριο· πρβλ. Α. Μέντζος – Ε. Πελεκανίδου, «Παρατηρήσεις πάνω στην εξέλιξη του συγκροτήματος του Οκταγώνου των Φιλίππων στο τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου», *Περιλήψεις ανακοινώσεων 10ου Συμποσίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Αθήνα 1990, 45.

164. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 290.

165. *Ο.π.*, 319 κε.

166. *Ο.π.*, 335 κε.

167. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα» (σημ. 71), 156 κε.

168. Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 157.

169. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 289.

170. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα» (σημ. 71), 157. Ο Lemerle, *ό.π.*, 439 κε., έμμεσα αναφέρεται σ' αυτό όταν ερμηνεύει ως βαπτιστήριο ένα χώρο φιάλης και όταν προτείνει ότι η Βασιλική Β διαδέχθηκε την Βασιλική Α.

και κατά κύριο λόγο ως επισκοπικός· αυτός που συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες είναι η Βασιλική Γ ή Βασιλική του Μουσείου¹⁷¹. Εφόσον η παρουσία των τριών ναών δεν εξηγείται με την παραδοχή ότι πρόκειται για τυπικούς ή επισκοπικούς ναούς, συνάγεται ότι πρόκειται για προσκυνηματικούς ναούς, προφανώς προς τιμήν του Παύλου ή και του Σίλα¹⁷². Εξάλλου παρατηρούνται στοιχεία ενδεικτικά του ότι τα τρία συγκροτήματα φιλοξενούσαν μεγάλο αριθμό πιστών: Η Βασιλική Β χρησιμοποιεί ως ωφέλιμο χώρο τους βόρειους χώρους της εμπορικής αγοράς και τη ρωμαϊκή παλαιόστρα, επίσης αξιοποιεί τις μεγάλες λατρίνες¹⁷³. Η Βασιλική Α έχει δύο διαδοχικά περιστυλα αίθρια· επιπλέον, νότια του κυρίως αιθρίου, στον κατά το πλείστον άσκαφο χώρο που σήμερα καταλαμβάνεται από τον αμαξιτό ασφαλτόδρομο και το προανές με το κράσπεδό του, είχαν επισημανθεί ίχνη ενός λουτρού, που ανήκε πιθανότατα στο συγκρότημα του ναού¹⁷⁴. Το Οκτάγωνο αποτελεί την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση χρήσης βοηθητικών χώρων: έχει εκτεταμένους χώρους φιλοξενίας (προσκυνητών;), τόσο στα δυτικά, όσο και στα ανατολικά του ναού¹⁷⁵, αλλά και λουτρό, το οποίο όντας αρχαιότερο του Οκταγώνου, περιλήφθηκε σε κάποια χρονική στιγμή στο εκκλησιαστικό συγκρότημα¹⁷⁶. Όπως λοιπόν δείχθηκε, το μεγάλο μέγεθος, η πολυτέλεια της κατασκευής, η παρουσία εκτεταμένων βοηθητικών χώρων και η πυκνή διάταξη των τριών μεγάλων ναών στο κέντρο της πόλης, γύρω από την Αγορά¹⁷⁷, αποτελούν χαρακτηριστικά ασυνήθιστα για μια πόλη της τάξης των Φιλίππων και παραπέμπουν σε λειτουργία που σχετίζεται με το προσκύνημα. Μένει να διακριβώσουμε το χαρακτήρα της προσκυνηματικής λατρείας και τη σχέση καθενός ναού με την ιστορία του χριστιανισμού στην πόλη και ειδικότερα με τη δράση του Παύλου.

Στην αναζήτηση αυτή μπορούμε να προχωρήσουμε αν θεωρήσουμε ότι οι ναοί αποτελούσαν σταθμούς μιας ανεπτυγμένης θρησκευτικής τελετουργίας

171. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Το επισκοπέιο των Φιλίππων» (σημ. 162), 118 κε.

172. Πρώτος διατύπωσε την άποψη αυτή ο R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, Λονδίνο 1963, 173.

173. Lemerle, *Philippe* (σημ. 28), 423.

174. Sève – Weber, «Le coté nord» (σημ. 61), 550.

175. Ο Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 115 κε., αποδέχεται τη λειτουργία του “επισκοπέιου” και ως ξενώνα. Ο Χ. Μπακιρτζής, «Το επισκοπέιον των Φιλίππων», *Πρακτικά Α΄ τοπικού συνεδρίου, Η Καβάλα και η περιοχή της*, Καβάλα 1987, 151 κε., πιστεύει ότι το κτίριο ΒΑ του ναού ήταν αποκλειστικά επισκοπέιο, αλλά αυτό στα ΒΔ του ναού λειτουργούσε ως ξενώνας προσκυνητών.

176. Γούναρης, *Το βαλανείο* (σημ. 4), 3 κε.

177. Χαρακτηριστική η διατύπωση του Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 157 κε., ότι ο δημόσιος χώρος της πόλης σχεδόν δεσμεύεται για την επικοινωνία ανάμεσα στους τρεις ναούς.

με δραματικό-αναπαραστατικό χαρακτήρα. Στην περίπτωση αυτή οι ναοί ως μαρτύρια συνδέονταν με μια τελετουργία που περιελάμβανε μια πομπική, λιτανευτική μετάβαση των πιστών από τον ένα στον άλλο. Την υπόθεση ενισχύει το γεγονός ότι τους ναούς συνδέει σύντομη διαδρομή με χρήση των δύο κύριων αρτηριών της πόλης. Με τις αρτηρίες αυτές οι ναοί επικοινωνούν μέσω μνημειωδών προτύλων. Το πρότυλο της Βασιλικής Β βγάζει προς βορρά, στη νότια Εμπορική οδό. Το Οκτάγωνο, ανάμεσα στους δυο άλλους, έχει δύο μνημειώδεις εισόδους, με αρχαιότερη και μνημειωδέστερη τη νότια, στη λεγόμενη Εμπορική οδό, περίπου 160 μ. δυτικά του προτύλου της Βασιλικής Β, ενώ στη βόρεια πλευρά, ένα άλλο πρότυλο βγάζει στη βόρεια *decumanus* της πόλης, 170 περίπου μ. ανατολικά από το πρότυλο της Βασιλικής Α. Οι Μ. Sève και Ρ. Weber πιστεύουν ότι η μνημειακή κλίμακα πρόσβασης στο άνηδρο της Βασιλικής Α ανήκει στη ρωμαϊκή περίοδο¹⁷⁸. Αντίθετες ενδείξεις, πιστεύω, οδηγούν στην άποψη ότι η μνημειακή πρόσβαση κατασκευάστηκε για να εξυπηρετήσει την πρωτοβυζαντινή βασιλική: Ο προσανατολισμός της κλίμακας διαφοροποιείται από τον προσανατολισμό του ρωμαϊκού ναΐσκου. Ανάμεσα στην ανώτερη κατά τους Μ. Sève και Ρ. Weber σειρά βαθμίδων και τον αναλημματικό τοίχο που ορίζει το νότιο πέρας του πρωτοβυζαντινού κτιρίου διατηρείται μικρό τμήμα μιας ενδιάμεσης ενότητας βαθμίδων που οδηγεί στη στάθμη του αιθρίου της βασιλικής. Τέλος, η αρχή της κλίμακας φαίνεται να ξεκινά όχι από την *decumanus*, τη λεγόμενη Εγνατία, αλλά από ένα υψηλότερο επίπεδο, στον αναλημματικό τοίχο του οποίου βρέθηκε ενδομημένο βάθρο του τέλους του 3ου αι.¹⁷⁹.

Η σύνδεση των ναών με τους δρόμους ακολουθεί τη πορεία: Βασιλική Β-ανατολικά προς το νότιο πρότυλο του Οκταγώνου· η γραμμή διασχίζει το Οκτάγωνο από το νότο προς βορρά και από το βόρειο πρότυλο του ναού στρέφεται προς δυσμάς για να συναντήσει, πάνω στην «Εγνατία», το πρότυλο της Βασιλικής Α. Ειδικά το Οκτάγωνο πρέπει να βρισκόταν στο μέσο της διαδρομής, διότι μόνον αυτό διέθετε δύο μνημειακές προσβάσεις που καθεμιά τους είναι στραμμένη προς τις άλλες δύο βασιλικές. Βλέπουμε ότι οι ναοί-μαρτύρια αποτελούν σταθμούς μιας προσκνηματικής πορείας που επαναλαμβάνει μια ιστορική διαδρομή μαρτυρίου, εδώ προφανώς τη διαδρομή των Παύλου και Σίλα, όπως στην Ιερουσαλήμ του 6ου αι.¹⁸⁰ και αργότερα στη Θεσσαλονίκη με την εορταστική αναπαραστατική πομπή προς το ναό του

178. Sève – Weber, «Le côté nord» (σημ. 61), 579 κε.

179. Ο.π., 550 κε., σχέδιο Α.

180. Για μια γενική τοποθέτηση, βλ. Β. Flusin, «Les églises d'orient et d'occident 432-610», *Histoire du christianisme, III*, Παρίσι 1998, 648.

Αγίου Δημητρίου¹⁸¹, επομένως μπορούν να εξηγηθούν ως αναμνηστικά των διαδοχικών ιστορικών σταθμών της δράσης του Παύλου στην πόλη¹⁸².

Φαίνεται λοιπόν ότι το προσκύνημα των Φιλιππων ήταν οργανωμένο σ' ένα τελετουργικό που εξελισσόταν πάνω στο ζεύγος των δύο κύριων οδικών αξόνων της πόλης¹⁸³. Σύμφωνα μ' αυτό η λιτανεία των προσκυνητών ξεκινούσε στην πόλη από τη Βασιλική Β, κατόπιν κατευθυνόταν προς το Οκτάγωνο, όπου εισερχόταν από το νότιο πρόπυλο με προορισμό το Οκτάγωνο και την μαρμάρινη κρηπίδα. Επιστρέφοντας οι προσκυνητές ανέρχονταν την τρίκλιτη στοά-αίθριο προς βορρά και μέσα από το βόρειο πρόπυλο έβγαιναν στην «Εγνατία», απ' όπου κατευθύνονταν προς δυσμάς και εισέρχονταν στο χώρο της Βασιλικής Α μέσω της μνημειώδους κλίμακας του προπύλου. Ο ναός αυτός αποτελούσε το τέμα της αναπαραστατικής λιτανείας των προσκυνητών, όπως ακριβώς η φυλακή αποτελούσε την κατάληξη της διαδρομής των Παύλου και Σίλα στην πόλη των Φιλιππων (*Πράξ.*, 16, 23-34). Δικαιολογημένα λοιπόν ερμηνεύεται ως το μαρτύριο της φυλακής του Παύλου.

Οι άλλοι δύο ναοί μπορούν επίσης να ερμηνευθούν με τη βοήθεια των *Πράξεων*. Σύμφωνα με την αφήγηση (*Πράξ.*, 16, 16-23), τα γεγονότα περιλαμβάνουν, με τη σειρά, το θαύμα της εκδίωξης του ακαθάρτου πνεύματος από την εγγαστρίμυθη νέα, τη σύλληψη και προσαγωγή των αποστόλων στους άρχοντες και το ραβδισμό τους. Το Οκτάγωνο αποτελεί τον αμέσως προηγούμενο, τον προτελευταίο, σταθμό της πορείας των μιμητών του Παύλου, συνδέεται λοιπόν με το μαρτύριο του ραβδισμού των αποστόλων. Το περιστατικό είχε μεγάλη σημασία για τους πιστούς, διότι εκεί οι απόστολοι έδωσαν «μαρτυρίαν πίστεως». Σύμφωνα με την έκθεση των γεγονότων στις *Πράξεις* (16, 22-23), οι απόστολοι πριν από τη φυλάκισή τους οδηγήθηκαν σε έναν τόπο κοντά στην Αγορά όπου ραβδίστηκαν. Ο χώρος της εκτέλεσης των σωματικών ποινών έπρεπε να είναι περιόπτος, αλλά όχι στο εσωτερικό του διοικητικού κέντρου· έτσι μπορεί να ταυτιστεί με την κρηπίδα πάνω από τον ακυρωμένο μακεδονικό τάφο. Η υπερυψωμένη κρηπίδα¹⁸⁴ η οποία αποτελούσε το

181. Μέντζος, «Ο ναός του Αγίου Δημητρίου» (σημ. 152), 234 κε.

182. Δεν θα ήταν παράλογο ότι η αρχή του τελετουργικού οδοιπορικού βρισκόταν στις όχθες του ποταμού Αγγίτη, έξω από το δυτικό τείχος, όπου πιθανώς υπήρχε μαρτύριο και προσκύνημα της «προσευχής» (*Πράξ.* 16, 13) και της βάπτισης των πρώτων χριστιανών.

183. Για το ρόλο των πομπικών οδών βλ. J.-P. Sodini, «La hierarchisation des espaces a Qal 'at Sem 'an», στο: M. Kaplan (επιμ.), *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident*, Παρίσι 2001, 257 κε.

184. Η φύση της λατρείας εδώ, σε μια ύστερη περίοδο, περιλάμβανε την απόληψη αγίασματος -μύρου από δεξαμενή δίπλα στην κρηπίδα, για την οποία βλ. Γούναρης – Γούναρη, *Φίλιπποι* (σημ. 47), 72 κε., και Bakirtzis, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 46 κε. Ο συσχετισμός

κέντρο της προσκύνησης εδώ, βρίσκεται κοντά στην Αγορά, απέχει 48 περίπου μ. από αυτήν. Η κρηπίδα και πριν από την ίδρυση των χριστιανικών κτιρίων ήταν υπερυψωμένη και περιόπτη, τόσο από την Αγορά όσο και από την Εμπορική οδό, διότι εδραζόταν στον τύμβο του μακεδονικού τάφου και αναδεικνυόταν από τη φυσική κλίση του εδάφους προς νότο. Ταυτόχρονα ήταν παράμερη, διότι εφαπτόταν στην πίσω αυλή του λουτρού, απ' όπου εξυπηρετούνταν η τροφοδοσία της φωτιάς και απορρίπτονταν οι στάχτες· ταιριάζει λοιπόν να ερμηνευθεί η κρηπίδα ως ο τόπος εκτέλεσης ποινών και επομένως ως ο χώρος του ραβδισμού των αποστόλων.

Η Βασιλική Β, κτισμένη πάνω σε δημόσιο χώρο παλαιστρας και αγοράς —χώρο όπου συνήθως συγκεντρώνονται οι πολίτες και συνεπώς ήταν υπό την επιμέλεια των εκλεγμένων αρχόντων, βρισκόταν στη θέση όπου θα μπορούσε να έχει συμβεί το περιστατικό της σύλληψης των αποστόλων και της προσαγωγής τους στους άρχοντες, είτε επρόκειτο για τους αγορανόμους είτε για τους στρατηγούς¹⁸⁵.

Καταλήγοντας υποστηρίζουμε ότι οι τρεις μεγάλοι ναοί των Φιλίππων, οι Βασιλικές Α και Β και το Οκτάγωνο, λειτουργούσαν ως προσκυνήματα του αποστόλου Παύλου. Εντάσσονταν σ' ένα κοινό εορταστικό-τελετουργικό πλαίσιο, του οποίου κύριο στοιχείο ήταν μια πομπική λιτανεία. Αυτή, σύμφωνα με τις εκκλησιαστικές συνήθειες της εποχής, είχε ιστορικό-αναπαραστατικό χαρακτήρα και αναπαριστούσε τη δράση του Παύλου στην πόλη.

Οι αρχαιολογικές ενδείξεις δείχνουν ότι το προσκυνηματικό τυπικό δεν σχηματίστηκε δια μιας, ούτε τόσο νωρίς στη χριστιανική περίοδο της πόλης των Φιλίππων· η Βασιλική του επισκόπου Πορφυρίου και το Οκτάγωνο Α, το πρώτο Οκτάγωνο που τη διαδέχθηκε, τα οποία, όπως φαίνεται, ήταν τα πρώτα μαρτύρια της πόλης στον 4ο και τον 5ο αι., δεν διέθεταν μνημειώδεις προσβάσεις¹⁸⁶ και κατά πάσα πιθανότητα δεν εξυπηρετούσαν πομπική λατρεία. Η Βασιλική Α που κτίστηκε στο τέλος του 5ου ή στις αρχές του 6ου αι.¹⁸⁷ και είναι πιθανόν ότι λειτούργησε ως δεύτερο μαρτύριο, δεν φαίνεται να είχε

από τον Χ. Μπακιρτζή, της δεξαμενής και του αγιάσματος με τάφο μάρτυρα, γνήσιο ή νομιζόμενο, παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Το ζήτημα χρειάζεται παραπέρα έρευνα.

185. Βλ. παραπάνω, σ. 136.

186. Ο ανασκαφέας Στ. Πελεκανίδης είχε προλάβει να δώσει το 1980, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 112 κε., τα πρώτα συμπεράσματά του για τις φράσεις του Οκταγώνου. Μετά τις συμπληρωματικές έρευνες των Α. Μέντζου και Ε. Πελεκανίδου για την προετοιμασία της δημοσίευσης του μνημείου (Μέντζος – Πελεκανίδου, «Παρατηρήσεις» [σημ. 163], 45) τα συμπεράσματα αυτά χρειάστηκε να τροποποιηθούν σε μερικά σημεία: Το Οκτάγωνο Α δεν είχε νάρθηκα και αίθριο.

187. Βλ. πρόσφατα, Sève, «Le forum de Philippes» (σημ. 156), 128 κε.

αρχικά κάποια μνημειακή σύνδεση με το Οκτάγωνο. Την αρχή της οργάνωσης της πομπικής «ιστορικής» αναπαραστατικής λειτουργίας με τους τρεις ναούς μπορούμε να προσδιορίσουμε αργότερα, με την ίδρυση του εγγεγραμμένου Οκταγώνου Β, με νάρθηκα και αίθριο, την κατάληψη της ενδιάμεσης παρόδου, το βόρειο πρόπυλο και το πρόπυλο πάνω στη νότια Εμπορική οδό, στα μέσα ή στα τέλη του βου αι. Το γεγονός αυτό συνδυάζεται πιθανώς με την ανέγερση στην ίδια περίοδο της Βασιλικής Β.

Στην ίδια περίοδο μεταβάλλεται επίσης η μορφή της Αγοράς. Οι ελεγχόμενες εισοδοί στην Αγορά¹⁸⁸ καταργήθηκαν και η πλατεία αποδόθηκε ως ελεύθερος χώρος. Παράλληλα η έμφαση μεταφέρθηκε στη νότιοανατολική πλευρά, όπου το μεν κτίριο της νοτιοανατολικής γωνίας ξανακτίστηκε με μια λοξή ως προς τον άξονα διάβαση που οδηγούσε στο αίθριο του Οκταγώνου¹⁸⁹, ενώ η νότια στοά του *Forum* αναστηλώθηκε, ως συνέχεια του προηγούμενου κτιρίου, με ιωνικά με συμφυές επίθημα κιονόκρανα¹⁹⁰. Με τις επεμβάσεις αυτές μεταβάλλεται ο αρχικός χαρακτήρας της Αγοράς¹⁹¹, διατηρείται όμως παραλλαγμένος ο δημόσιος χαρακτήρας της· ο δημόσιος χώρος εξυπηρετεί πλέον την προσκυνηματική λειτουργία των ναών γύρω από την Αγορά¹⁹².

ΣΤ. Επίλογος

Η ανάπτυξη του θρησκευτικού τυπικού στους Φιλίππους φαίνεται ότι συνεχίζεται στους χρόνους που ακολούθησαν την καθιέρωσή του: Η εξέταση των διαδοχικών μετασκευών του Οκταγώνου μετά από έναν σεισμό, του οποίου η αποτίμηση και χρονολόγηση πιστεύω ότι πρέπει να επανεξεταστούν¹⁹³, δείχνει τη συνεχιζόμενη έμφαση στον προσκυνηματικό χαρακτήρα του ναού. Το συγκρότημα προσαρτά, συγχρόνως ή λίγο αργότερα από την

188. *Ο.π.*, 128. Ανάλογη, με ελεγχόμενες προσβάσεις, ήταν και η διαμόρφωση της Αγοράς της Θεσσαλονίκης. Βλ. Βελήνης, «Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης» (σημ. 56), 132 κε.

189. M. Sève, «Le forum de Philippes, lieu d'autocélébration de l'élite municipale?», *Contextes-images-textes*, Clermont-Ferrant 2004, 113.

190. V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, BCH Suppl. 17, Αθήνα - Παρίσι 1989, 159. Τα κιονόκρανα τοποθετούνται από τη Vemi στην ιουστινιάνεια περίοδο.

191. M. Sève, «L'oeuvre de l'École française d'Athènes à Philippes pendant la décennie 1987-1996», *AEMΘ* 10B (1996), 708 κε.

192. Sodini, «La contribution» (σημ. 90), 158.

193. Για το σεισμό μίλησε αρχικά ο Χ. Μπακιρτζής, «Η ημέρα μετά την καταστροφή στους Φιλίππους», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, 'Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο' ΚΒΕ/ΕΙΕ (1988)*, Αθήνα 1989, 695 κε., όπου τον συνδέει με το μαρτυρούμενο στα «Θαύματα» του αγίου Δημητρίου σεισμό της Θεσσαλονίκης γύρω στο 620, και στις μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του.

απόκτηση αιθρίου και νάρθηκα, τη διπλανή νησίδα του «επισκοπείου» ξενώνα(;) ¹⁹⁴, ενώ προς βορρά του αιθρίου κτίζεται ξενώνας προσκυνητών ¹⁹⁵. Στη φάση του Οκταγώνου που αναφέρεται από τον Στ. Πελεκανίδη Οκτάγωνο Β1 ¹⁹⁶, το νότιο πρόπυλο του ναού ξανακτίζεται σε μνημειωδέστερη μορφή, ως τετράπυλο που κατέλαβε όλο το πλάτος του δρόμου ¹⁹⁷, το αίθριο και οι προσβάσεις του προς το νάρθηκα διασκευάζονται και επεκτείνεται το συγκρότημα του Οκταγώνου προς την βόρεια *decumanus* «Εγνατία». Κατασκευάζεται τρίκλιτη στοά-αίθριο και ιδρύεται ένα επίσης μνημειακό πρόπυλο πάνω σ' αυτόν το δρόμο ¹⁹⁸. Μια άλλη συνέπεια του σεισμού ήταν η αχρήστευση του συστήματος υδροδότησης των αυτοκρατορικών χρόνων. Από την ανασυγκρότηση της πόλης μετά τους σεισμούς προέκυψε η διαθεσιμότητα της υπόγειας υδατοδεξαμενής δίπλα στο πρόπυλο της Βασιλικής Α ¹⁹⁹, η υπόγεια κατασκευή συμπλήρωσε με μεγαλύτερη αληθοφάνεια την εικόνα του προσκυνήματος ως αυθεντικής φυλακής των αποστόλων ²⁰⁰. Η τελική αυτή διαμόρφωση σηματο-

194. Ο ανασκαφέας Στ. Πελεκανίδης και ο Μπακιριτζής, «Το επισκοπείον» (σημ. 175), θεωρούσαν το κτίριο ως επισκοπική κατοικία, κάτι που σήμερα αμφισβητείται. Πρβλ., Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Το επισκοπείο των Φιλιππων» (σημ. 162), 116, σημ. 9.

195. Βλ. συνοπτικά, Μπακιριτζής, «Το επισκοπείον» (σημ. 175). *Του ιδίου*, «Paul and Philippi» (σημ. 7), 40.

196. Σύμφωνα με τα πορίσματα των Μέντζου – Πελεκανίδου, (πρβλ. την ανακοίνωση στο 10ο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογίας, «Παρατηρήσεις» [σημ. 154], 45), το Οκτάγωνο Β' απέκτησε νάρθηκα και αίθριο και πρέπει να τοποθετηθεί στον 6ο αιώνα. Το Οκτάγωνο Β1 διατήρησε το αίθριο και το νότιο πρόπυλο και απέκτησε επίσης πρόπυλο προς την Εγνατία. Η φάση πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον 6ο αι.

197. Στ. Πελεκανίδης, *ΠΑΕ* 1971, 82 κε.

198. Ο Πελεκανίδης, «Οι Φίλιπποι» (σημ. 5), 114, είχε διαγνώσει ότι η βόρεια πρόσβαση του Οκταγώνου δημιουργήθηκε σε μια ύστερη φάση της ζωής του συγκροτήματος.

199. Η μετατροπή της κινστέρας συνέβη κατά τον 7ο ή 8ο αι.: Ε. Πελεκανίδου, «Η κατά την παράδοση φυλακή του αποστόλου Παύλου στους Φιλιππους», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α' τομικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20/4/1977*, Θεσσαλονίκη 1980, 429. Δεν ισχύει όμως η υπόθεση της συγγραφέως, ότι την εποχή εκείνη καταστράφηκαν τα μεγάλα (εκκλησιαστικά) κτίσματα. Ο προσεκτικός τρόπος με τον οποίο έγιναν οι επεμβάσεις στο πρόπυλο της Βασιλικής Α για την εξασφάλιση της πρόσβασης προς την κινστέρα, η τοποθέτηση της κρήνης μετά τη θύρα προς το προσκύνημα, καθοδόν προς το ναό, δείχνουν ότι το προσκύνημα της κινστέρας και η Βασιλική Α λειτουργούσαν ταυτόχρονα. Δεν χρειάζεται επίσης να υποθεθεί ότι στην κινστέρα και επομένως στη Βασιλική Α, μεταφέρθηκε η προσκύνηση του αποστόλου από το Οκτάγωνο: Η προσκυνηματική λειτουργία των δύο ναών ήταν από την αρχή διακριτή. Άλλωστε οι ναοί λειτούργησαν σύγχρονα για τουλάχιστο δύο αιώνες και πιθανώς για πολύ περισσότερο, και δεν υπάρχει ένδειξη που να συνδέει το Οκτάγωνο με τη φυλακή του Παύλου.

200. Είναι πιθανόν ότι πριν από την αξιοποίηση της κινστέρας ο χώρος προσκύνησης ευρισκόταν σε ναΐδιο αριβώς επάνω από αυτήν, με πρόσβαση από το πρόπυλο με θύρα στο σημείο όπου αργότερα ιδρύθηκε η μικρή κρήνη.

δοτεί ταυτόχρονα την ολοκλήρωση του αναπαραστατικού σχήματος της προσκυνηματικής τελετουργίας στους Φιλίππους και την επικύρωση της μεταβολής σε πόλη προσκυνήματος²⁰¹.

Οι παρατηρήσεις που εκτέθηκαν παραπάνω αποκτούν βαρύτητα για την εκτίμηση της ιστορίας των Φιλίππων στα μεσαιωνικά χρόνια. Η άποψη ότι η πόλη έφθασε στη μέση βυζαντινή περίοδο χωρίς δραματικές αναστατώσεις προσφέρει μια πληρέστερη εξήγηση στο φαινόμενο της συνέχειας της λατρείας στους ναούς που, όπως δείξαμε, πρέπει να αναγνωριστούν ως προσκυνήματα: στο Οκτάγωνο με τις διαδοχικές μετασκευές του που δείχνουν διάρκεια ζωής, τη Βασιλική Α με την ανάπτυξη του προσκυνήματος της φυλακής και του ναΐσκου πάνω από αυτό, και τη Βασιλική Β, όπου συνεχίζεται η χρήση του νόθου και του νότιου προσκτίσματος ως ναών²⁰². Στα μεταβατικά και μεσοβυζαντινά χρόνια²⁰³, η πόλη φαίνεται ότι στηρίχθηκε στον προσκυνηματικό της χαρακτήρα, που αποτελούσε πιθανώς μια από τις κύριες αιτίες της επιβιώσής της²⁰⁴. Η συνέχεια της λατρείας του αποστόλου Παύλου μπορεί να δικαιολογηθεί σ' έναν αστικό χώρο που, έστω και συρρικνωμένος, συνέχιζε να λειτουργεί· άλλωστε η προσκυνηματική λατρεία προϋποθέτει μια οργανωμένη αστική υποδομή. Συνηγορούν άλλωστε γι' αυτό οι συνεχιζόμενες αναφορές επισκόπων των Φιλίππων²⁰⁵ και οι μνείες της πόλης στις πηγές, που δείχνουν ότι η πόλη επιζεί ως το τέλος του 12ου αι.²⁰⁶. Παραπέρα ενδείξεις για τη συνέχεια της ζωής στους Φιλίππους στη μέση βυζαντινή περίοδο έχουμε στην επι-

201. Η χρονολόγηση του σεισμού ή των σεισμών που συνέτειναν στη μεταβολή της φυσιογνωμίας της πόλης στις αρχές του 7ου αι. (Μπακιριτζής, «Η ημέρα μετά την καταστροφή» [σημ. 193]), είναι, σύμφωνα με τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, πρώιμη: Καταρχήν η σεισμική ακολουθία της λεκάνης των Φιλίππων δεν επηρεάζεται από αυτήν του Θερμαϊκού κόλπου· επιπλέον τίποτε δεν μαρτυρεί ότι η δραστηριότητα στην πόλη σταμάτησε για πάνω από 300 χρόνια, ως το 10ο αι. οπότε χρονολογούνται οι επεμβάσεις στα τείχη, στη Βασιλική Β και οι όψιμες προσθήκες στη Βασιλική Γ και στο «επισκοπείο» του Οκταγώνου.

202. Lemerle, *Philippes* (σημ. 28), 444 (νότιο πρόσκτισμα) και 425 (νόθου).

203. *Contra* Μπακιριτζής, «Η ημέρα μετά την καταστροφή» (σημ. 193), 695 κε.

204. Μετά το Οκτάγωνο Β1 παρατηρείται μια ακόμη μεταγενέστερη επισκευή, πρβλ. Μέντζος – Πελεκανίδου, «Παρατηρήσεις» (σημ. 163), με χαρακτήρα συντηρητικό και γνώρισμα την εκ των ενόντων αξιοποίηση των χώρων. Σ' αυτήν πρέπει να αποδοθεί και η κατάγηση του αθρόου, την οποία ο Πελεκανίδης, «Οι Φιλίπποι» (σημ. 5), 114, συνέδεσε με τη φάση Β1.

205. *Ό.π.*, 242. Βλ. επίσης Δ. Λαζαρίδης, *Οι Φίλιπποι*, Θεσσαλονίκη 1956, 22 κε. Πρόσφατα κερδίσαμε το πλήρες όνομα ενός ακόμα επισκόπου των Φιλίππων: S. Provost, «Une réfection des ramparts de Philippes sous Michel VII Doukas», *REB* 61 (2003) 167 κε.

206. Σύμφωνα με τον Provost, *ό.π.*, ενισχύεται η αξιοπιστία της πληροφορίας του Άραβα Idrisi, πρβλ. Lemerle, *Philippes* (σημ.28), 245 κε, ότι οι Φιλίπποι ήταν ακόμη στο 12ο αι. μια ακμάζουσα πόλη.

σκευή της οχύρωσης της ακρόπολης και του περιβόλου των τειχών του 10ου αι.²⁰⁷, καθώς και στα πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία: Στην επισήμανση ενός μεσοβυζαντινού περιτειχίσματος στη νοτιοδυτική γωνία του μεγάλου περιβόλου²⁰⁸ αλλά και στα μεσοβυζαντινά ίχνη της Βασιλικής του Μουσείου²⁰⁹, στις ύστερες ενδείξεις κατοίκησης που ήρθαν στο φως στο βόρειο τμήμα του «Επισκοπείου»²¹⁰ και στις μεσοβυζαντινές οικίες που αποκαλύφθηκαν στις νέες έρευνες ανατολικά του συγκροτήματος του Οκταγώνου²¹¹.

207. Γούναρης – Γούναρη, *Φίλιπποι* (σημ. 47), 27: ολόκληρο το τείχος επισκευάστηκε τον 10ο αι. Οι ίδιοι υποστηρίζουν, *ό.π.*, 18, ότι «μετά την αποχώρηση των Βουλγάρων ο πληθυσμός επέστρεψε». Ωστόσο η υποτιθέμενη από το P. Lemerle κατάληψη των Φιλίππων από τους Βουλγάρους αμφισβητήθηκε βάσιμα από τον Ι. Καραγιαννόπουλο: J. Karayannopoulos, *L'inscription protobulgare de Direkler*, Αθήνα 1986.

208. Pronost – Boyd, «Το πολεοδομικό των Φιλίππων» (σημ. 24), 105.

209. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Φίλιπποι. Από την παλαιοχριστιανική στη βυζαντινή πόλη», *Διεθνές Συμπόσιο: Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 29-31/10/1992*, Θεσσαλονίκη 1995, 171.

210. Μπακιρτζής, «Το επισκοπείον» (σημ. 175), 156 κε.

211. Γ. Γούναρης – Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων, 1988-1996», *ΑΕΜΘ* 10B (1996), 719 κε.

QUESTIONS CONCERNING THE TOPOGRAPHY OF THE CHRISTIAN CITY OF PHILIPPI

ARISTOTELES MENTZOS

In 1960 the then Ephor of Byzantine Antiquities and later Professor of Byzantine Archaeology at the University of Thessaloniki, St. Pelekanidis discovered in the excavation area of the Octagonal church complex at Philippi a three-stepped marble podium of a Hellenistic temple-like construction, which later proved to have sheltered underneath it a vaulted “Macedonian” tomb (fig. 1). The find was adjacent to the Octagonal church, where it had served as the focus of the cult. The situation was further complicated by the discovery that the tomb contained an intact burial of the Late Hellenistic period. The question raised then was how a tomb could be found inside the ancient city and in which way it became associated with the Christian cult. The answer offered up to now is centered in the following: A) The venerated tomb belonged to a founding Hero of the ancient city and was object of a civic cult. B) A Christian sanctuary was established on this spot in order to suppress the pagan cult, or in parallel with it. C) The two cults coexisted for some time, before the Christian cult in the name of Apostle Paul finally absorbed the pagan cult.

The theory of the pagan heroic cult is based on the admission that the classical - Hellenistic city was as big as, or had the same size as the Roman city. The answer, however, based on the historic evidence, as well as on logical inference is that the classical - Hellenistic city could not in any probability be as big as the Roman one. A closer observation of the lower wall enclosure, and the principal gates too (fig. 2), shows that the wall was a result of several undertakings; certain parts of the lower city wall show evidence that they were built in the Roman period or later; in any case it is improbable that the classical wall enclosure extended beyond the feet of the hill or beyond the northern *decumanus* of the Roman city.

It is equally improbable that the street grid and the *Forum* dated from the fourth century BC. The measure of the foot used in the grid of Philippi differs from the foot used in most Hellenistic cities; it is the same as that of the second construction phase of the Agora of Thessaloniki. The *Forum* width is exactly equal to that of five *insulae*, which means that it was contemporary with the street grid. There have been no substantial finds from the pre-Roman times that can be assigned to the Hellenistic city. A small temple-like foundation on the terrace of Basilica A, which was considered Hellenistic has been recently proven to belong to the second century AD. It can therefore be right-

ly assumed that the Macedonian tomb was originally built outside the Hellenistic city.

A careful examination of the find of the Macedonian tomb (fig. 4) indicates that the “looting” procedure was in fact a systematic removal of every item related with the burial. That a single burial escaped the “looters” was rather due to its unusual position in the burial chamber (buried underground in the earthen floor of the chamber). There is no adequate explanation why the temple-like structure above the tomb was torn down on the occasion of the “looting”, neither why the opening by which the “looters” entered the tomb was again sealed after the removal of the grave material. It is therefore justifiable to assume that at the time of the Roman colonization and the ensuing enlargement of the city the tomb was purified; the burials inside it were removed and the superstructure was demolished to the podium.

In the Early Christian period a rectangular hall of the Christian cult was added to the south side of the stepped podium (fig. 5). At the same time a Pi shaped system of corridors encased the podium on its three other sides. The rectangular hall was divided perpendicularly into three roughly equal sections. The easternmost served as a sanctuary, the middle one was the assembly hall and the westernmost served as vestibule (fig. 6). The entrance to the hall was at the north wall of the vestibule and it was accessed from the street via the end of the west corridor. An inscription on the mosaic pavement of the middle section refers to bishop Porphyrius, who had provided for the laying of the Basilica mosaic floor in the second quarter of the fourth century AD. The east and west walls of the basilical hall stand upon an earlier Roman ashlar masonry of marble cubic stones, which probably date from the first century AD. and originally formed the peribolos walls of the Roman bath. There have not been found any traces of an earlier pagan temenos around the Hellenistic tomb, nor traces of pagan cult items either. There is evidence that the podium was venerated by the Christians even before the erection of the basilica (fig. 7). According to the mosaic inscription on the floor of the Basilica, Paul was venerated there and this Paul was rather the Apostle than a common martyr by the same name. The focus of the cult was situated on the podium floor and the occasion of the cult is investigated further on. Therefore the Christian veneration could not have been related with the Macedonian tomb; any explanation connecting it with the tomb of the Apostle, real or imaginary, is not supported by the archaeological or historical evidence.

It is argued that Basilica A was also a martyrium. According to an old tradition that goes back at least to the middle Byzantine period, Basilica A was built on the site of Paul’s imprisonment. The center of the cult was an out of use subterranean cistern that was transformed into a chapel (fig. 3). The tra-

dition was probably based on historic truth, since the presumed prison at the south side of the basilica was probably on the site of the actual early roman prison of the colony. The identification of the site, besides the fact that it dated from the middle Byzantine period, is also supported by the fact that Roman colonies often followed, as closely as possible, the arrangement of the civic center of the mother city, Rome. Thus the *Curia*, the *Tabularium* and the *Carcer* in Philippi share the same topographic relation among them, as with the corresponding buildings of Rome (fig. 8). In this case the prison of Philippi would be exactly in the spot of the later cistern.

Basilica B was erected on the site of the second century *Macellum* and the adjacent *Palaestra* (fig. 9). Lemerle claimed that it was never completed since, as he argued, the main dome of the church collapsed during the final stage of construction. The building bears though traces of prolonged use. Furthermore, there is evidence here again concerning the persistence of the worship after the final destruction of the church. As Lemerle has shown, the south parecclesion was transformed into a church and, at about the same time, the narthex was also turned into a church. Basilica B was probably a martyrium too and the occasion of its function was related with Paul, his arrest and his questioning by the magistrates. Paul did in fact conceal his Roman citizenship, so he must have avoided the *Forum*, where only Roman citizen were allowed in. This agrees with the fact that there is no trace whatsoever of a Christian sanctuary in the Forum. The magistrates who interrogated the Apostle in the first instance may therefore have been the *aediles* and Paul was brought before them in the predecessor of the second century *Macellum* or *Palaestra*.

It is ascertained by the early Christian sources that the community of Philippi preserved the memory of Paul in the years after his death. On the other hand it is established that the early Christian communities preserved dearly the memories of their martyrs and founders also in terms of preserving the topographical details of their miracles or the path towards their martyrdom. In this respect the relation of the churches of Philippi with Paul looks natural. The monumental remains of the Early Byzantine churches of Philippi are what impress the modern visitor of the ancient city. The three imposing church buildings were erected on public land, previously occupied by pagan buildings. All three are arranged around the *Roman Forum*: Basilica A occupies the terrace that overlooks the *Forum* from the north; right at the opposite end of the *Forum* lie the impressive remnants of Basilica B and on the east side lies the vast complex of the Octagonal church. This is even more extraordinary, if we take into account that two more great churches are situated in the vicinity.

All the three churches mentioned above, apart from their exceptional

size and luxury share some common features as well: Each one of them possesses considerable additional space, far more than necessary for normal liturgical functions. Another common characteristic of the three churches is the monumental character of their accesses. All three churches have forecourts with gates opening to the two major *decumani* of the city. The propylon of the Basilica A is partially excavated; the stairs continue under the modern asphalt road. It is possible that yet another gate existed at the convergence of the church entrance with the public street. Basilica B uses a preexisting monumental columnar propylon of the roman building. The Octagonal church has two monumental forecourts, each one leading to one of the two main *decumani* of the city, the northern “Egnatia” and the “Commercial” street in the south. Furthermore the streets between the church entrances belong to the type of the colonnaded street, with porticos on either side of the pavement.

The function of these churches is up to now still far from clear: As regards Basilica A, Lemerle assumed that it was connected with the apostle Paul; still he refrained from connecting it directly with the cult of the Apostle. Instead he proposed that the church was built as the city cathedral. Lemerle interpreted Basilica B as a cathedral too. He assumed that the church was built after the destruction of Basilica A as a substitute to it. Starting from the logical assumption that a city of the size of Philippi would hardly need more than one large church building, he concluded that Basilica B succeeded Basilica A as a cathedral. The identification of the respective spaces of the two churches as baptisteries has been questioned by scholars. Furthermore the idea that the bishop’s seat was being transferred from one church to another without any apparent reason can hardly be acceptable. Besides, it seems that the two churches coexisted for a long time and the worship in the area of the two churches continued uninterrupted into the middle Byzantine period.

The chapel in the northeast of Basilica A belongs, according to Lemerle, to this period. Another small chapel, probably in the type of the tetrastyle inscribed cross-in-square, was erected above the subterranean so-called prison of the Apostle, which functioned as a crypt decorated with paintings in the middle Byzantine period.

To conclude, Lemerle’s identification of the two churches as cathedrals, in particular the identification of their respective spaces as Baptisteries, has been questioned by scholars.

In the years following Lemerle’s publication a monumental Baptistry was discovered in the Octagonal church complex and yet another baptistry was excavated in the Basilica C, or Museum Basilica. In addition, both churches have two ambos, which again have been associated with the bishop’s preaching.

As we have seen above, the Octagonal church appears to have had the characteristics of a cathedral. Still, the earlier phase of the Octagonal church was definitely a martyrion: It had no ambos at all, it had no narthex or atrium either and it has been doubted that the so-called episkopeion, to the east of the Octagonal Church, really belonged to a bishop's house. The Baptistery was also a later addition to the complex, as was the second ambo, inside the chancel screen. Therefore, even if the Octagonal church had actually become a cathedral of Philippi at some period of its life, this could not have happened until in a quite later time. So the Basilica C remains the only church which according the excavation data was built from the beginning as the seat of the bishop of Philippi.

It may be concluded therefore that the three large churches of Philippi were not built as cathedrals; they were not ordinary, parochial churches either: They were too large, too closely built to one another and far away from the habitation areas of the city; what's more, they co-existed in the city for at least one century and possibly for a quite longer period of time.

The most plausible explanation for these churches is that they were related to Christian pilgrimage. R. Hoddinott, in 1963, proposed that the churches of Philippi were connected with the pilgrimage of Paul and Silas. The idea that the Basilica A was related to the veneration of Paul has also been expressed in the writings of P. Lemerle. S. Pelekanidis, on the other hand, had argued that not only the "basilica of Paul", but also the earlier Octagon, the Octagon A, which succeeded it, was a martyrion of Paul. It is true that the Basilica B has not up to now been related to the veneration of the Apostle but, as I hope to show, it can also be included in this explanatory pattern. If this explanation be accepted it is beyond doubt that the object of pilgrimage in Philippi would be Paul and the locations in the city marked with his presence. The pilgrimage model as explanation for the churches at Philippi is corroborated by additional archaeological evidence such as the existence of colonnaded streets along the path that connects the churches between them, the spacious forecourts and the vast annexes of the Philippi churches.

In the Early Byzantine period there are cases of other small size cities, which showed a similar distribution of churches of a considerable size. This is true about Seleucia at Cilicia or the Syrian Resafa (Sergiopolis). Scholarship has attributed such phenomena to the influence of organized pilgrimage. The dominant element in this pilgrimage celebration seems to have been the ceremonial visit to the loca sancta in a re-enactment of the events related to the Saint's life, which have been the occasion for the pilgrimage. The re-enactment takes the form of a stational liturgy, which connects the sites where these Holy events took place. The evidence about this pattern of celebration has

been introduced in the 4th century with the stational liturgy of Jerusalem; it has later been adopted in Rome and Constantinople.

Some Late antique interventions in the area of the Forum can also have served this model. They are centered round the *Forum*, which seems to have lost its meaning as public space by the late 6th century. Direct communication between the *Forum* and basilica A was abolished in the Early Byzantine period, as a narrow stairway that had served as direct access to the terrace of the Basilica A from the *Forum* was walled off. It has not yet been possible to establish the path between the Octagonal church and the Basilica A, but according to the evidence at our disposal, the part of the so-called Via Egnatia which ran in front of the *Forum* was out of use.

Another Early Byzantine modification in the SE part of the *Forum* created an oblique access from the *Forum* SE corner to the Octagonal church atrium. This building was contemporary with the most prominent Byzantine intervention in the area of the Agora, a column portico re-erected along the western part of the *Forum* south side. Thus, by the late 6th century, a network of passages of seemingly religious function, which connected the Christian buildings, was established around the central square of the *Forum*.

Having argued that the three churches of Philippi can be interpreted as pilgrimage churches, I will now attempt to relate each one of these churches with a *locus sanctus* which had originated in a specific event during Paul's stay in Philippi. In so doing I will be guided by the book of Acts. According to the Acts Paul had come to Philippi from Neapolis. He must have entered the city therefore, from the east Gate, the Gate of Neapolis and he probably stayed at some inn in the eastern area of the city. He used to visit daily a place by the river outside the west Wall of the city called *proseuche*. On his way to *proseuche*, Paul must have walked along the so-called commercial street, which led to the Gate of the river. Paul would not have been visited the *Forum* because access in the *Forum* was limited to people with civic rights, Roman or colonial citizen. Paul as a Roman citizen had certainly the right of access, but since in his mission he carefully avoided to invoke this prerogative, it can be safely assumed that Paul didn't enter the *Forum* of Philippi.

The most frequented place along the course of the Commercial street would have been the part between the *Forum* in the north, and the market, the *macellum* and the *gymnasium* in the south. The first in the sequence of events during Paul's stay in Philippi are his miraculous healing of the possessed girl, his arrest and his being sentenced by the authorities. It is true that both the Market and the Gymnasium are marble buildings of the mid-second century AD., but there is no reason why we should exclude the possibility that they existed in a humbler form already in the first century. It is probable that the

events mentioned above took place where the Basilica B was built later. So this church was erected on the spot where it was presumed that Paul was arrested, questioned and sentenced.

The Basilica A can be explained with more certainty: already in the Byzantine period a pre-existing cistern that had gone out of use, had been considered to be Paul's prison. It can, therefore, be inferred that the church was constructed to honor the site and host the pilgrimage of Paul's imprisonment.

The Octagonal church does not fit in this pattern so easily. Nevertheless it shows evidence showing that it functioned as a pilgrimage church: It has two entrances and two courtyards, one oriented towards the "commercial street", the south *decumanus*, about 50 meters from the Basilica B and another towards the "Egnatia" street to the north, near the entrance of the Basilica A. The southern entrance to the Octagonal church is earlier and more imposing than the northern one; this probably means that the flow of pilgrims came to the church from the south. The focus of veneration in the Octagonal church and the basilica that preceded it is a marble pedestal, the remnant of a temple-like heroon built on top of a Macedonian tomb. This was the most ancient and the most venerated site in Christian Philippi. Several theories have been set forth in order to explain the holy character of the site; however all of them are based on the assumption that the focus of veneration was the tomb beneath the platform. It is my conviction that, on the contrary, the focus of veneration was exactly the platform and not the tomb. The reasons for this are: There is no indication that the existence of the tomb was known in the Byzantine period. The tomb itself was not accessible to the faithful. The installations on the pavement of the platform, which were related to the pilgrimage, indicate that the focus of the pilgrimage was situated on the platform and not underneath it.

This pedestal as a *locus sanctus* was therefore connected with an event in Paul's life that happened between his arrest and his imprisonment. All the evidence described up to now leads to the conclusion that the marble pedestal must have been venerated as the site of Paul's punishment.

I propose therefore that the Byzantine churches of Philippi functioned in a pilgrimage pattern devoted to the cult of Paul. Each one of them represents a *locus sanctus* related to Paul's deeds according to the Book of Acts. The Basilica B represents the spot where Paul was arrested and-or questioned, the site of the Basilica A his imprisonment, and the stone platform next to the north side of the octagonal building was venerated as the *locus sanctus*, the site of Paul's flogging.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΟΚΛΗΣΗΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΑΛΑΝΗ¹

Οι όροι της συζήτησης

Το γυμνό, ημίγυμνο ή ημικαλυπτόμενο σώμα ήταν πάντα κεντρικό θέμα των εικαστικών τεχνών. Βρισκόταν, ωστόσο, σχεδόν πάντα στο ημίφως, στο ιδιωτικό άδυτο, πίσω από κουρτίνες και παραπετάσματα, απόλαυση ιδιωτική για την οποία μιλά κανείς —αν μιλά— με μισόλογα. Η πιο συνηθισμένη βεβαίως πρακτική για τη νομιμοποίηση, δικαιολόγηση αυτής της μοναχικής αναφυχής που μέχρι και τον 16ο περίπου αιώνα αποτελούσε προνόμιο για πολύ λίγους ήταν —και εν πολλοίς παραμένει— η συγκάλυψη της απόλαυσης, της επιθυμίας κάτω από τη φενάκη της υψηλής τέχνης και της αισθητικής απόλαυσης, της αποκομμένης από κάθε χρησιμοθηρία. Μέσω αυτής της πρακτικής επιχειρείται να διαχωριστεί με σαφήνεια η ερωτικά προκλητική τέχνη από τη χυδαία πορνογραφία. Εδώ και αιώνες λοιπόν η γυμνογραφία κινείται με μαεστρία στα όρια. Υποβάλλει, προκαλεί αλλά και φυλάγεται, προσπαθεί να αποφύγει ανοίξεις για την τέχνη ταυτίσεις. Παρ' όλ' αυτά φαίνεται ότι από την αρχαιότητα ακόμη δεν τα κατάφερε πάντα απολύτως. Ο μύθος με πρωταγωνίστρια την Αφροδίτη της Κνίδου του Πραξιτέλη και τον ασυγκράτητο θαυμαστή της πείθει ότι ακόμη και έργα που ο χρόνος και οι άνθρωποι αμετάκλητα έχουν τοποθετήσει στην κατηγορία της «υψηλής τέχνης» δεν μπορούν να αποκλείσουν κανενός είδους οικειοποίηση, μπορούν δηλαδή απλού-

1. Ο όρος *ποιητική* χρησιμοποιείται εδώ για να υποδηλώσει την προσέγγιση εκείνη που σε αντίθεση με μια *ερμηνευτική* προσέγγιση «αφορμάται από τα επιβεβαιωμένα νοήματα ή αποτελέσματα και διερευνά τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνονται». Που σημαίνει ότι η (ερωτική) πρόκληση στο έργο του Γαλάνη θεωρείται δεδομένη και στόχος είναι να ερευνηθεί το πως προκαλείται. Για τη διάκριση *ποιητικής-ερμηνευτικής* βλ. J. Culler, *Λογοτεχνική Θεωρία: Μια συνολτική εισαγωγή* (μτφ. Κ. Διαμαντάκου), Ηράκλειο 2000 (1997), 83-89.

στατα να χρησιμοποιηθούν, όπως ακριβώς χρησιμοποιείται η πορνογραφία². Με βάση αυτά τα δεδομένα, νομίζω, ότι εύκολα ερμηνεύεται η ιδιαίτερη ευαισθησία που έχουν επιδείξει στην πλαστική επεξεργασία των σημείων οι καλλιτέχνες εκείνοι που ασχολήθηκαν συστηματικά με την απόδοση του γυμνού σώματος. Η παραμικρή λεπτομέρεια εδώ μπορεί να αποβεί καθοριστική και η εικόνα να υπερβεί τα, ούτως ή άλλως, δυσδιάκριτα όρια, που, ουσιαστικά, όπως ήδη υπαινιχθήκα, τίθενται από τον εκάστοτε χρήστη-αποδέκτη της. Με άλλα λόγια: όσο λεπτή χρήση των υπαινιγμών και να κάνει, όσο φίνο και να είναι το άρωμα της πρόκλησης που θα δώσει στην εικόνα του ο καλλιτέχνης, στο τέλος εναπόκειται στον θεατή να αποφασίσει πως θα μεταχειριστεί το έργο.

Όσο προσεκτικοί όμως πρέπει να είναι οι καλλιτέχνες όταν ασχολούνται με το τόσο γοητευτικό αλλά κι επικίνδυνο αυτό θέμα άλλο τόσο πρέπει να είναι κι οι διάφοροι τεχνογράφοι —κριτικοί και ιστορικοί— οι εντεταλμένοι μεσάζοντες του κόσμου της τέχνης. Ο ρόλος τους είναι αναμφισβήτητα και παιδαγωγικός. Θα πρέπει επομένως να κοιτάζουν, να περιγράφουν, να αναλύσουν και τελικά να γράψουν προκειμένου να διδάξουν το κοινό, να το φέρουν σ' επαφή με εκείνο που δεν γνωρίζει ή δεν έχει την ευαισθησία να αντιληφθεί. Πώς θα μιλήσουν άραγε για την πρόκληση του γυμνού; Συνήθως, ακόμη και μέχρι τις μέρες μας θα υποστήριζε κανείς, επιλέγουν να το κάνουν συγκαλύπτοντας προσεκτικά κάθε ίχνος επιθυμίας, υποκειμενικότητας, την αμεσότητα τελικά του σώματος: όχι μόνον του δικού τους αλλά συχνά και του ζωγράφου. Η αισθητική κρίση πρέπει να είναι όσο γίνεται αποστασιοποιημένη, ο κριτικός θα πρέπει να κοιτάζει τη σάρκα όπως κοιτάζει μια νεκρή φύση ή ένα τοπίο. Ως εκ τούτου κινητοποιούνται λεπτότατες κατηγορίες. Ο γραπτός λόγος φτάνει στα όρια του όταν μιλάμε για το γυμνό σώμα ή και την ίδια την απόλαυση τελικά. Ο Barthes έδειξε, άλλωστε, πετυχημένα πόσο αδιέξοδος είναι ένας κριτικός (μετα)λόγος περί απόλαυσης³. Οι κριτικοί όροι που έχουν

2. Το ανέκδοτο παραδίδεται από τον Πλίνιο στη *Φυσική Ιστορία* και αποτέλεσε στα πιο πρόσφατα χρόνια το έναυσμα αρκετών συζητήσεων πάνω στο θέμα της παραδοσιακής διάκρισης μεταξύ της αμιγούς αισθητικής απόλαυσης, της απαλλαγμένης από κάθε χρηστική εκμετάλλευση από τη μια και της πορνογραφίας από την άλλη, που σκοπό έχει τη διέγερση οδηγώντας τελικά στην πράξη. Την πιο αναλυτική αναφορά στη σχετική συζήτηση εντόπισα στο βιβλίο της L. Nead, *The Female Nude. Art, Obscenity and Sexuality*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992, 87-91.

3. «Ένα κείμενο σχετικά με την απόλαυση δεν μπορεί παρά να είναι σύντομο [...], κάθε κείμενο περί απόλαυσης θα είναι πάντα αναβλητικό· θα είναι μια εισαγωγή σ' εκείνο που δεν θα γραφτεί ποτέ». Και λίγο παρακάτω: «Η κριτική είναι πάντα ιστορική ή ερευνητική: το διαπιστωτικό παρόν, η παρουσίαση της ηδονής της απαγορεύεται· έτσι, η ύλη της προτίμησης της είναι η κουλτούρα, που είναι τα πάντα μέσα μας εκτός από το παρόν μας». Ρ.

πέσει στο τραπέζι για επεξεργασία από τον Kenneth Clark⁴, τον John Berger⁵, τον Tim Clark⁶ — για να αναφέρω μόνο τους πιο γνωστούς — είναι λοιπόν ενδεικτικοί αφενός της αμυχανίας των ανθρώπων, αφετέρου του αδιεξόδου της γλώσσας. Η κατηγορία του «ερωτικού», για παράδειγμα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς είναι το έσχατο όριο μεταξύ της καθαγιασμένης τέχνης και του χυδαίου, του πορνογραφικού⁷. Όσο για την αργετιά διαδεδομένη αντίληψη, πιθανότατα καντιανών καταβολών, ότι η διάκριση ανάμεσα στους δύο πόλους έγκειται στο ότι η μεν τέχνη ευνοεί τον στοχασμό ενώ η

Μπαρτ, *Η απόλαυση του κειμένου* (μτφ. Φ. Χατζηδάκη, Γ. Κρητικός), Αθήνα 1977 (1973), 31, 37.

4. K. Clark, *The Nude. A Study of Ideal Art*, Λονδίνο 1960 (1956). Στο βιβλίο του αυτό ο Clark χαράζει την περιφημη διάκριση μεταξύ *naked* και *nude*. Ενώ το γυμνωμένο (*naked*) είναι απλώς ένα σώμα από το οποίο έχουν αφαιρεθεί τα ρούχα, το γυμνό (*nude*) «ντύνεται» με νόημα, ομορφιά, με το ιδανικό, απωθώντας έτσι τον ωμό αισθησιασμό, μετασχηματίζοντας την ύλη σε μορφή. Συγκεκριμένα, ειδικά για το γυμνό γράφει (σ. 22): «[...] *the nude gains its enduring value from the fact that it reconciles several contrary states. It takes the most sensual and immediately interesting object, the human body, and puts it out of reach of time and desire* [...]». Και λίγο παρακάτω (σ. 23) καταλήγει: «*The nude remains the most complete example of the transmutation of matter into form*».

5. Ο J. Berger στο γνωστό βιβλίο του *Η Εικόνα και το Βλέμμα* (μτφ. Ζ. Κονταράτου), Αθήνα 1986 (1972) ασκεί κριτική στο ζεύγος του Clark και προτείνει τη δική του ερμηνεία (σ. 54): «*Το να είναι κανείς γδυμένος [naked] σημαίνει να είναι ο εαυτός του. Το να είναι κανείς ένα γυμνό [nude] σημαίνει να βλέπεται γδυμένος από τους άλλους και όμως να μην αναγνωρίζεται σαν ο εαυτός του. Ένα γδυμένο σώμα για να γίνει γυμνό, πρέπει να ιδωθεί σαν αντικείμενο. (Η θέασή του ως αντικείμενου διεγείρει τη χρήση του ως αντικείμενου). Η γδύμνια αποκαλύπτει τον εαυτό της. Η γυμνότητα εκτίθεται σε θέα. Το να είναι κανείς γδυμένος σημαίνει να είναι αμεταμφίεστος. [...] Η γυμνότητα είναι μια μορφή ενδυμασίας*».

6. Ο T. J. Clark στο γνωστό άρθρο του για την Ολυμπία του Manet (1980), θέμα που επανεξεργάστηκε στο βιβλίο του *The Painting of Modern Life: Paris in the Art of Manet and his Followers*, Λονδίνο 1985, γκρεμίζει εντελώς το κατά Kenneth Clark «γυμνό» από το καθαγιασμένο βάθος της ιδεαλιστικής τέχνης δηλώνοντας χωρίς υπεκφυγές ότι το γυμνό υπάρχει απλώς ως αντικείμενο που ανταποκρίνεται στην ανδρική επιθυμία (σ. 131): «[...] *is a picture for men to look at, in which Woman is constructed as an object of somebody's else desire*». Εισάγει επίσης την έννοια της γυμνότητας (*nakedness* σε αντιδιαστολή όμως με την έννοια της *nudity*) (σ. 146): «*By nakedness I mean those signs [...] which say that we are nowhere but in a body, constructed by it, by the way it incorporates the signs of other people. (Nudity, on the other hand, is a set of signs for the belief that the body is ours, a great generality which we make our own, or leave in art in the abstract)*».

7. Χαρακτηριστικά βιβλία της κατηγορίας αυτής που ξετάζουν την «ερωτική τέχνη» στη Δύση είναι εκείνα των: F. Carr, *European Erotic Art*, Λονδίνο 1972. E. Lucie-Smith, *Eroticism in Western Art*, Λονδίνο 1972. R. Melville, *Erotic Art of the West*, Λονδίνο 1973. Τέλος το πολύ γνωστό ογκώδες βιβλίο του P. Webb, *The Erotic Arts*, Λονδίνο 1975. Να παρατηρηθεί ότι όλα τα παραπάνω βιβλία, από τα σημαντικότερα στην κατηγορία τους, κυκλοφόρησαν στη δεκαετία του 1970, την κατεξοχήν δηλ. περίοδο της σεξουαλικής ελευθεριότητας, στάση που ιδιαίτερα στο βιβλίο του Webb αντικατοπτρίζεται πολύ έντονα.

πορνογραφία ωθεί στη δράση, το πανάρχαιο ανέκδοτο με την προαναφερθείσα Αφροδίτη σίγουρα θα έπρεπε να μας βάλει σε σκέψεις. Ο ίδιος, τέλος, ο άφυλος όρος «γυμνό» επιχειρεί να κατατάξει τα γυμνά ή ημίγυμνα ζωγραφισμένα σώματα, σε μια τεχνοκριτική κατηγορία που την απολαμβάνει κανείς στεγνά και αποστασιοποιημένα χωρίς να επενδύει ή να προβάλλει.

Κι αναρωτιέται κανείς: να θεωρούν άραγε οι κριτικοί που αποφεύγουν να πουν τα πράγματα με το όνομά τους και συγκαλύπτουν το άμεσα αισθητό πίσω από λέξεις και έννοιες, ότι στην περίπτωση του γυμνού η εικόνα μιλά από μόνη της και απολαμβάνεται από το θεατή χωρίς την ανάγκη προσφυγής σε «εξωκειμενικές» πληροφορίες (στοιχεία πραγματολογικά, ιστορικά, κρίσεις αισθητικές κ.ά.); Μάλλον δεν είναι αυτό. Περισσότερο πιστεύω ότι πίσω από αυτή την αντίδραση, αν δεν κρύβεται η σεμνοτυφία, βρίσκεται η διάθεση να τοποθετηθούν όρια στην απόλαυση. Στην εποχή του Clark ήταν ο Εγγλέζος αριστοκράτης ο θεματοφύλακας της «αγνής» αισθητικής πρόσληψης του έργου, αυτός που αντιλαμβανόταν το πραγματικό νόημά του μακριά από κάθε ερωτική προβολή που θα επένδυε πάνω του ο αμύητος, ο χυδαίος. Σήμερα τις διακρίσεις τοποθετεί ο θεματοφύλακας της «πολιτικώς ορθής» αντιμετώπισης, ο οποίος όμως μοιάζει να βρίσκεται στον αντίποδα του προηγούμενου θεματοφύλακα. Αυτός εδώ δηλώνει συνήθως «προοδευτικός» και πιστεύει ενδεχομένως ότι με συζητήσεις περί πρόκλησης και επιθυμίας νομιμοποιείται η τοποθέτηση ανθρώπινων υποκειμένων στην κατηγορία του αντικειμένου. Η απάντηση στην ένσταση αυτή σίγουρα δεν είναι εύκολη. Αποτελεί δείγμα κοινωνικής ανευθυνότητας — και σε κάθε περίπτωση μια ανεπαρκή απάντηση — να πει κανείς ότι είναι δικαίωμά του να ερευνά το πεδίο που τον ενδιαφέρει. Έχω την άποψη ότι μιλώντας για την απόλαυση, μιλώντας για το βλέμμα, γενικά σε κάθε συζήτηση που έχει αφετηρία ένα υποκείμενο που αντιμετωπίζει ως θεατής ή και ερευνητής μιας εικόνας ένα άλλο ανθρώπινο ον, αυτόχρομα και εντελώς αναπόφευκτα ο άνθρωπος απέναντί μας μετατρέπεται σε αντικείμενο. Η μόνη δυνατότητα που μας δίνεται επομένως είναι να πλησιάζουμε το(ν) άλλο με αναστοχαστική οπτική. Το να μην πλησιάζουμε κανέναν μη τυχόν και τον θίξουμε δεν λύνει τίποτε, το αντίθετο: συσσωρεύει προβλήματα. Θίγοντας λοιπόν ένα ζήτημα που αφορά την πρόκληση και την απόλαυση θα πρέπει διαρκώς να προσπαθούμε να απαντάμε σε ερωτήματα σε σχέση με το «ποιος μιλά», «για ποιον μιλά» και τέλος «πώς μιλά». Από τη στιγμή δηλαδή που θα θελήσει κανείς να προχωρήσει πέρα από την στεγνή και ανώδυνη τυπολογική και μορφολογική κατάταξη προς τη χαρτογράφηση της περιοχής όπου «το σώμα απολαμβάνεται»⁸ από τον καλλιτέχνη κι από το

8. Ο Lacan συνδέει στενά την απόλαυση, προϋπόθεση της οποίας είναι το σώμα, με την ίδια τη ζωή που φτάνει να την ορίζει μέσω της απόλαυσης: «Δεν ξέρουμε τι είναι να είναι

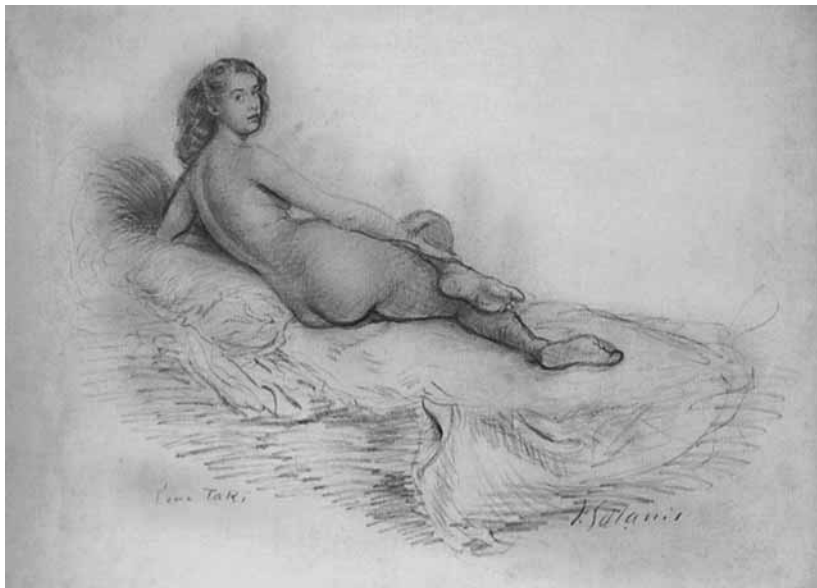
θεατή θα πρέπει να οριστεί με ακρίβεια ο ρόλος του επίδοξου σχολιαστή αλλά και του αποδέκτη του σχολίου. Πιστεύω λοιπόν ότι στο συγκεκριμένο θέμα ο σχολιαστής μπορεί να πει ότι μιλά για όλους κι όχι απλώς για ορισμένους με «επαρκή ευαισθησία» ή γνώση γύρω από τα καλλιτεχνικά ζητήματα. Και τούτο με την έννοια ότι για την ανίχνευση των μηχανισμών της συγκεκριμένης ποιητικής δεν απαιτείται τελικά κανένας ιδιαίτερος γνωστικός εξοπλισμός. Για το λόγο αυτό πολλές από τις επισημάνσεις που θα εκτεθούν στη συνέχεια μοιάζουν λίγο πολύ αυτονόητες. Συνεπώς, η πρόκληση για τον μεσολαβητή δεν είναι τόσο η ερμηνεία όσο η αναγνώριση, η λεκτική περιγραφή και ενδεχομένως κάποια στοιχειώδης θεωρητική πλαισίωση των ιχνών της απόλαυσης πάνω στο σώμα.

Με βάση αυτές τις προεξαγγελτικές μεθοδολογικές παρατηρήσεις θα εξετάσω πρώτα την ποιητική της πρόκλησης σε μια σειρά σχεδίων του Δημητρίου Γαλάνη (1879-1966). Πρόκειται για τέσσερα σχέδια με σανγκίνα που έγιναν κατά τη δεκαετία του 1940 (εικ. 1-4). Απεικονίζουν την «Κυρία Recamier απο-

Εικ. 1. «Γυμνό» («Η κ. Recamier απογυμνωμένη»), 1945, σχέδιο με σανγκίνα σε χαρτί, 44,3 × 59 εκ. Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών, Συλλογή Δ. Τσάμη.

κανείς ζωντανός, ξέρουμε απλώς ότι ένα σώμα είναι κάτι που απολαμβάνεται». Παρατίθεται από τον J.-A. Miller, στο βιβλίο του *Λακανική Βιολογία. Έξι Ψυχαναλυτικά Μαθήματα για το Σώμα, το Σύμπτωμα, την Απόλαυση* (μτφ. Ν. Δυοβουνιώτου, Βλ. Σκολίδης), Αθήνα 2003 (2000), 17.

Εικ. 2. «Γυμνό» («Η κ. Recamier απογυμνωμένη»), 1946, σχέδιο με σανγκίνα σε χαρτί, 47 × 62,5 εκ. Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών, Συλλογή Δ. Τσάμη.

Εικ. 3. «Γυμνό» («Η κ. Recamier απογυμνωμένη»), 1949, σχέδιο με σανγκίνα σε χαρτί, 43 × 63,7 εκ. Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών, Συλλογή Δ. Τσάμη.

Εικ. 4. «Γυμνό» («Η κ. Recamier απογυμνωμένη»), 1946, σχέδιο με σανγκίνα σε χαρτί, 49 × 64 εκ. Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών, Συλλογή Δ. Τσάμη.

γυμνωμένη» και ανήκουν στη συλλογή Τσάμη του Τελλογλείου Ιδρύματος Τεχνών⁹. Θα ξεκινήσω λοιπόν ερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο στήνεται η ερωτική πρόκληση από τον καλλιτέχνη. Αμέσως μετά θα εξετάσω το ζήτημα της πρόσληψης των γυμνών του Γαλάνη από την κριτική αντλώντας είτε από το ομόχρονο υλικό της υποδοχής τους είτε από σχετικά πρόσφατα κείμενα. Θα δούμε εδώ τι ακριβώς συγκαλύπτει η κριτική αλλά και τι αποκαλύπτει και με ποιον τρόπο. Με λίγα λόγια: σε ό,τι ακολουθεί θα εκτεθούν μηχανισμοί πρόκλησης αλλά και τακτικές ανταπόκρισης στην πρόκληση αυτή, δηλαδή συγκαλύψης ή αποκάλυψης της απόλαυσης που προκύπτει από τη θέαση του γυμνού σώματος.

Η ποιητική της πρόκλησης

Η απογυμνωμένη Κυρία Recamier είναι ένα θέμα που απασχόλησε αρκετά τον Γαλάνη. Εκτός δε από τα σχέδια της συλλογής Τσάμη που θα εξετάσουμε

9. Πρόκειται για τα έργα με αριθμούς καταλογογράφησης ΤΙΤ. 2002.468 (έργο του 1946), ΤΙΤ. 2002.314 (1945), ΤΙΤ. 2002.313 (1949) και ΤΙΤ. 2002.473 (1946).

Εικ. 5. «Γυμνό» («Η κ. Recamier απογυμνωμένη»), 1938, οξυγραφία, 12,9 × 18 εκ. Bibliothèque Nationale.

εδώ κυκλοφόρησε και σε τύπωμα στα τέλη της δεκαετίας του 1930¹⁰. Τα σχέδια που έχω επιλέξει για μια εκ του σύνεγγυς ανάγνωση είναι τέσσερα ενυπόγραφα και χρονολογημένα γυμνά¹¹. Σ' αυτά, το διάσημο μοντέλο, η περίφημη αστή κυρία, γυμνώνεται και ποζάρει έχοντας υποστεί σημαντικές επεμβάσεις σε σχέση τόσο με το πρωτότυπο του David (1800) όσο και με την παλιότερη οξυγραφία (εικ. 5), η οποία με τη σειρά της παρουσιάζει ήδη σημαντικές μετατοπίσεις ως προς το έργο του Γάλλου κλασικιστή.

Ξεκινώ συγκρίνοντας την περίφημη ελαιογραφία του David με την οξυγραφία του Γαλάνη. Το σημείο που αξίζει μια πρώτη μνεία είναι η οργάνωση του χώρου στα δύο έργα. Ο Γάλλος τοποθετεί το μοντέλο του σε έναν άνετο χώρο, αρκετά μακριά μας, σε φόντο ουδέτερο. Το κενό που δημιουργείται μπροστά και δίπλα στην κυρία έρχονται κάπως να διασκεδάσουν τα παρα-

10. Πρόκειται για μια οξυγραφία του 1938, ένα αντίτυπο της οποίας βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι. Βλ. σχετικά Εμ. Μαυρομμάτης, *Η Χαρακτική και η Ζωγραφική του Δημήτρη Γαλάνη, 1879-1966*, (Διδακτορική Διατριβή) Αθήνα 1983, 279.

11. Τα σχέδια είναι σανγκίνες σε κιτρινωπό χαρτί (ANNONAY, Qualite "ATELIER"), ένα εκ των οποίων φέρει και αφιέρωση στον αδελφό του συλλέκτη, το ζωγράφο Τάκη Τσάμη (Pour Taki), ο οποίος ζούσε στο Παρίσι και είχε στενές επαφές με τον Γαλάνη.

πληρωματικά στοιχεία του ψηλού λυχνοστάτη κατά μήκος της μιας πλευράς της εικόνας και το υποπόδιο δίπλα στο ανάκλιτρο και στο ύψος των ποδιών της μορφής. Ο Γαλάνης με τη σειρά του φέρνει τη γυμνή πλέον κυρία πολύ πιο κοντά στο θεατή, τόσο κοντά που η μια απόληξη του ανάκλιτρου μένει εκτός του πλαισίου της εικόνας. Ο χώρος μπροστά ελαχιστοποιείται, το ίδιο και εκείνος στο πλάι οπότε ο λυχνοστάτης απαλείφεται ενώ το υποπόδιο διατηρείται αλλά ίσα που διακρίνεται. Ο χώρος πίσω σκοτεινιάζει με αποτέλεσμα το γυμνό σώμα να προβάλλει ακόμη πιο έντονα. Πάνω από τα πόδια της μορφής το φόντο παύει να είναι σκοτεινό και αφηρημένο αφήνοντας να διαγραφεί κάτι σαν πόρτα. Ο χώρος στο Γαλάνη — ένα μάλλον μικρό, κλειστό δωμάτιο στο οποίο ο θεατής εισβάλλει ένοχα — είναι σαφώς πιο ιδιωτικός από εκείνον του David που μοιάζει τελετουργικός, ψυχρός και επίσημος, κάτι απαραίτητο για να αποφευχθούν — όσο γίνεται — μη προσήκουσες εκ μέρους του θεατή προβολές, που αναπόφευκτα προκαλούνται όταν αυτός αισθανθεί ότι βρίσκεται μόνος με το αναπαριστώμενο πρόσωπο. Ενδιαφέρον είναι ακόμη να παρατηρήσουμε τα στοιχεία εκείνα από το πρωτότυπο που διατηρούνται στην εκδοχή του Γαλάνη. Τέτοια στοιχεία βέβαια πρέπει οπωσδήποτε να υπάρχουν προκειμένου το γυμνό να παραπέμπει άμεσα στην πραγματική Recamier, κάτι σημαντικό για τη λειτουργία της πρόκλησης που θα περιγραφεί στη συνέχεια. Είναι λοιπόν πρώτα το ανάκλιτρο που δείχνει παρόμοιο αν και όπως είπαμε έχει έρθει πολύ κοντά μας. Το στήσιμο της μορφής πάνω σ' αυτό παραμένει επίσης αμετάβλητο. Διατηρείται ακόμη και το πλούσια πτυχωμένο ύφασμα που κυλά μέχρι το πάτωμα: τμήμα του ενδύματος που φορά η ντυμένη Recamier, τμήμα του ρούχου που έχει βγάλει η γυμνωμένη. Το συγκεκριμένο στοιχείο παίζει κεντρικό ρόλο και στις δύο περιπτώσεις. Στο έργο του David ενισχύει την απτικότητα του συνόλου (δεδομένου ότι το μέγεθος του «συμπληρώματος» αυτού μοιάζει μάλλον υπερβολικό ως λειτουργικό μέρος του ενδύματος), η οποία πουθενά στο υπόλοιπο έργο δεν κάνει έντονη την παρουσία της αφού ακόμη και το αρχαιοπρεπές ένδυμα της κυρίας στα σημεία που ακουμπά το σώμα δεν δίνει πολλές αφορμές για απτικές προβολές. Ο Γαλάνης εκμεταλλεύεται το έναυσμα δουλεύοντας συστηματικά την πτυχολογία, τόσο στο συγκεκριμένο σημείο, όσο και τονίζοντας το στρώμα του ανάκλιτρου, την επιφάνεια όπου ξαπλώνει το γυμνό του, άλλη μια επιφάνεια που ο David απέφυγε επιμελώς να αναδείξει.

Περνώντας τώρα στα σχέδια με το ίδιο θέμα παρατηρούμε ότι μόνο ένα (εικ. 3) από τα τέσσερα ακολουθεί κατά γράμμα το στήσιμο της αυθεντικής Recamier — κάτι που κάνει βέβαια πιστά το τύπωμα — με το σώμα σχετικά όρθιο και το χέρι να ακουμπά πάνω στο μηρό. Στα δύο απ' αυτά η γυναίκα σταυρώνει το αριστερό πόδι — που επιπλέον το αγγίζει με το δεξί χέρι —

πάνω απ' το δεξί (εικ. 1 και 2). Τέλος στο τέταρτο η γυναίκα στρέφει το εμπρός μέρος του σώματος προς το θεατή για να αποκαλύψει όσα στα υπόλοιπα σχέδια αυτός απλώς φανταζόταν (εικ. 4). Το βλέμμα της μας κοιτά σχεδόν κατάματα στις δύο περιπτώσεις, ενώ στις άλλες δύο μοιάζει να κοιτά πέρα από τον θεατή.

Το κραγιόνι της σανγκίνας δίνει απόλυτη ελευθερία στον καλλιτέχνη να δουλέψει τις υφές, πολύ μεγαλύτερη βεβαίως από την οξυγραφία. Ο Γαλάνης έφτιαξε πάρα πολλά σχέδια γυμνών με σανγκίνα και η εμμονή που έδειξε στο συγκεκριμένο μέσο δεν πρέπει να είναι τυχαία. Το μέσο, η προέκταση του χεριού, του σώματος του καλλιτέχνη είχε από παλιά έντονες σεξουαλικές συνδηλώσεις¹². Ειδικά δε σε σχέση με το πινέλο, που μπορεί ίσως να θεωρηθεί και κάπως αποκομμένο από το σώμα, το κραγιόνι της σανγκίνας βρίσκεται σε πολύ πιο άμεση επαφή με τα δάχτυλα, ενώ και το τελικό αποτέλεσμα, με τα τρίμματα του χρώματος που προκύπτουν κατά την επαφή του πάνω στο χαρτί, υποβάλλει συνολικά μια διαδικασία με χαρακτηριστικά έντονα απτικό.

Ο Γαλάνης δρα πάνω στο χαρτί με δύο ειδών χειρονομίες. Η παρατήρηση των τεσσάρων σχεδίων αποδεικνύει ότι το πλάσιμο του γυμνού σώματος αντιπαρατίθεται ευδιάκριτα κάθε φορά στο πλάσιμο της επιφάνειας πάνω στην οποία αυτό τοποθετείται. Ας ξεκινήσουμε από το σώμα. Η απόδοσή του είναι σε όλες τις περιπτώσεις λεπτομερής, προσεκτική μέχρι και την τελευταία γραμμή. Ο όγκος, βασικό ζητούμενο για να κρατήσει θα έλεγε κανείς το κορμί τους χυμούς του και να μην μετατραπεί σε επίπεδη καρικατούρα, αποδίδεται με ένα πυκνό δίκτυο διασταυρούμενων γραμμών κι όχι με συμβατική φωτοσκίαση. Είναι σαν να θέλει ο Γαλάνης να μην αφήσει το σώμα εντελώς γυμνό, απόλυτα εκτεθειμένο. Το επενδύει, δουλεύει πάνω του πολύ ώρα για να το ντύσει μ' αυτό το προσεκτικά υφασμένο δίχτυ. Σε αντίθεση με το γυμνό, το ημίγυμνο έχει ακόμη πράγματα να αποκαλύψει και ακριβώς στη δυνατότητα αυτή κρύβεται μεγάλο μέρος του δυναμικού της πρόκλησης¹³.

Η γραμμή που χωρίζει κάθε φορά το σώμα από την επιφάνεια στην οποία

12. Αναφέρω ως παράδειγμα το ποίημα *Del pennello* του Bronzino, όπου ο ζωγράφος της περίφημης *Ερωτικής Αλληγορίας* της Εθνικής Πινακοθήκης του Λονδίνου μιλά για το πινέλο ως μέσο της ζωγραφικής αλλά και ως πέος (pene). Με αυτό ο καλλιτέχνης προσφέρει «ποικιλία» καθώς μπορεί να ζωγραφίσει το μοντέλο του «από πίσω, από μπροστά, σε βράχυνση» κ.ό.κ. Οι σεξουαλικές συνδηλώσεις είναι βεβαίως εμφανείς. Βλ. σχετικά F. H. Jakobs, «Aretino and Michelangelo, Dolce and Titian: Femmina, Masculo, Grazia», *The Art Bulletin* 82, αρ.1 (2000) 51-67.

13. «[...] ερωτικό, όπως σωστά το έχει πει η ψυχανάλυση, είναι η διακοπή: το κομμάτι του δέρματος που σπιθίζει ανάμεσα σε δυο ρούχα [...] τούτο ακριβώς το σίθισμα, είναι που θέλγει, η ακόμα: η σκηνοθεσία μιας εμφάνισης-εξαφάνισης», Μπαρτ, ό.π. (σημ. 3) 18.

αυτό κείται είναι ισχυρή, έντονη. Πρόκειται για ένα περίγραμμα που χωρίζει τελικά την ύλη από κάτι που μοιάζει απτό είναι όμως άυλο, κάτι σαν σύννεφο. Ειδικά στα δύο από τα τέσσερα σχέδια το ανάκλιτρο εξαφανίζεται εντελώς και τη θέση του παίρνει ένα σύνολο πτυχών που σχηματίζονται με μεγάλες ελεύθερες γραμμές, οι οποίες δίνουν τελικά μια δυνατή αντίστιξη απέναντι στις σφιχτές, προσεκτικές, διασταυρούμενες γραμμές του σώματος. Οι έντονα χειρονομιακές αυτές γραμμές του σεντονιού-στρώματος πλημμυρίζουν το χώρο, περιβάλλουν με τον κυματισμό τους το σώμα, υπάρχουν όμως και κάτω απ' αυτό. Η επιφάνεια πάνω στην οποία το γυμνό σώμα κείται έχει σίγουρα ρόλο κεντρικό. Είναι αυτή που τελικά μπορεί και αγκαλιάζει τη σάρκα που ως θεατές αδυνατούμε να αγγίξουμε¹⁴.

Μέσω των τεχνικών απόδοσης του γυναικείου σώματος που εξετάσαμε μέχρι εδώ προκύπτει κατ' αρχάς μια πρόκληση που λειτουργεί άμεσα: επικεντρώνοντας το βλέμμα πάνω στο σώμα και προκαλώντας απτικές προβολές μέσω του πλασίματος των όγκων και των επιφανειών. Υπάρχει όμως και ένας

14. Τούτο ακριβώς το *πάρεργο*, το σεντόνι, το στρώμα πάνω στο οποίο το γυμνό σώμα ξαπλώνει, αποκτά σημαντικό ρόλο στις σχετικές συζητήσεις ήδη από πολύ παλιά. Παράδειγμα: στα τέλη της δεκαετίας του 1610 ο Bernini ανέλαβε έργα συντήρησης κάποιων γλυπτών της συλλογής του καρδινάλιου Σκιπίωνα Borghese. Ανάμεσά τους ήταν και εκείνο του «Κοιμώμενου Ερμαφρόδιτου». Ο γλύπτης όχι μόνο επιδιόρθωσε ορισμένες φθορές στο σώμα του αγάλματος αλλά και έφτιαξε με μοναδική δεξιοτεχνία ένα μαρμάρινο στρώμα πάνω στο οποίο ο Ερμαφρόδιτος να αναπαύεται. Το στρώμα έμοιαζε τόσο μαλακό ώστε οι θεατές το άγγιζαν για να διαπιστώσουν αν όντως ήταν μάρμαρο, ή είχε γίνει κάποιο θαύμα όπως στην περίπτωση του Πυγμαλίωνα που ζωντάνεψε την άψυχη ύλη. Ένας απ' αυτούς τους επισκέπτες που χάριδεψε την επιφάνεια πιστεύοντας ότι ήταν «αληθινό στρώμα από λευκό δέρμα ή σατέν» ήταν ο Γάλλος φιλόσοφος Charles de Brosses (*Lettres d' Italie*, 1739-1740). Βλ. A. Bolland, «Desiderio and Diletto: Vision, Touch and the Poetics of Bernini's Apollo and Daphne», *The Art Bulletin* 82, σφ. 2 (2000) 309-330 και ειδικότερα σημ. 79. Η ιστορία παίρνει ακόμη περισσότερο ενδιαφέρον ανακαλύπτοντας ότι ο Charles de Brosses ήταν ο άνθρωπος που το 1757 εισήγαγε στη γαλλική επιστημονική κοινότητα τον όρο *fetich* με την εθνολογική-ανθρωπολογική βέβαια σημασία του. Βλ. σχετικά W. Pietz, «Fetish», στον τόμο των R. S. Nelson – R. Shiff (επιμ.), *Critical Terms for Art History*, Σικάγο 1996, 197-207 και ειδικά 197-198. Μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση —κατά ενδιαφέρονσα δε σύμπτωση το όνομα Borghese βρίσκεται ξανά μπροστά μας—, δύο αιώνες μετά, όπου το *πάρεργο* του στρώματος προβάλλει έντονα στο προσκήνιο με την λαμπερή, λεία και τόσο απτικά προκλητική επιφάνειά του που σε κάνει να αμφιβάλεις αν είναι όντως μάρμαρο ή πρόκειται για ύφασμα, έχουμε στο περίφημο γλυπτό του Antonio Canova που απεικονίζει την Paolina Borghese-Βοναπάρτη ως Αφροδίτη. Παρεμφερές τέλος είναι και το μοτίβο του μαξιλαριού, το οποίο μάλιστα συνδέεται συμβολικά με την ακηδία. Βλ. σχετικά Έ. Πανόφσκι, *Μελέτες Εικονολογίας* (μτφ. Α. Παππάς), Αθήνα 1991, 147 και ειδικά σημ. 72. Με την ευκαιρία, ευχαριστώ τον καθηγητή Ηλία Μυκονιάτη για την επισήμανση της περίπτωσης Σαβόνα και για τις γενικότερες παρατηρήσεις του.

δεύτερος, έμμεσος τρόπος πρόκλησης, ένας τρόπος που προϋποθέτει κάποια εξοικείωση με τη σχετική εικονογραφία. Κύριο όχημά του η χειρονομία οικειοποίησης μιας ιστορικής φυσιογνωμίας, ενός καλλιτεχνικού προτύπου όπως είναι η Κυρία Recamier. Πρόκειται κατ' αρχάς αναμφισβήτητα για μια μοντερνιστικής έμπνευσης πρόκληση. Το γυμνό, άλλωστε, αποτέλεσε ένα από τα κύρια οχήματα της *avant-garde* του 19ου αιώνα με το έργο του Courbet και του Manet να ξεχωρίζουν ως τα πιο γνωστά παραδείγματα. Έχω την αίσθηση, ωστόσο, ότι δεν είναι τούτος ο κύριος στόχος του Γαλάνη, να υπονομεύσει δηλαδή μέσω της ειρωνείας τον καλλιτεχνικό κανόνα. Ίσως μάλιστα να κρύβει πίσω από την πρόκληση αυτή, που στα μέσα πια του 20ου αιώνα μάλλον είχε χάσει την οξύτητα που διατηρούσε εκατό χρόνια πριν, το βασικό του κίνητρο που είναι μια αμιγώς ερωτική πρόκληση: επιδιώκει, πιστεύω, να αποκτήσει πρόσβαση και δικαιώματα, αυτός κι ο θεατής του, πάνω στο σώμα ενός προτύπου απροσπέλαστου καλλιτεχνικά αλλά και κυριολεκτικά. Το απόμακρο μοντέλο πλησιάζει το θεατή, παύει να είναι απροσπέλαστο έργο καταξιωμένο από τον απαράβατο Κανόνα της τέχνης, παύει να είναι πρόσωπο κοινωνικά (λόγω της τάξης) αλλά και ιστορικά (λόγω της χρονικής απόστασης) απλησίαστο. Η Recamier γδύνεται και ποζάρει κοιτώντας προς τη μεριά μας, αποκαλύπτοντας μάλιστα και διαφορετικές πλευρές της γυμνότητάς της. Τα μαλλιά της απογυμνωμένης κυρίας είναι ελεύθερα, ξέπλεκα, σε αντίθεση με την περίτεχνη αρχαιοπρεπή κόμμωση του προτύπου, οι πόζες της πιο χαλαρές, το βλέμμα της φτάνει σε ορισμένα σχέδια να γίνει μέχρι και συναινετικό. Πρόκειται για ένα γοητευτικό παιχνίδι. Ο καλλιτέχνης αισθάνεται προφανώς παντοδύναμος να κάνει την κυρία Recamier ό,τι θέλει κι ο θεατής αισθάνεται ότι το κάνει για χάρη του. Την γδύνει, την στρέφει, την παρατηρεί γυμνή¹⁵. Αντλεί από το παιχνίδι απόλαυση και μας προκαλεί να γίνουμε συμμετοχοί.

Η απόλαυση της πρόσληψης

Τι ανόητη δουλειά κι αυτή, που δεν σ' αφήνει να απολαύσεις τίποτα ή που σε κάνει να κοκκινίζεις για την απόλαυση που πήρες ! ... Η δουλειά του κριτικού.

Denis Diderot¹⁶

15. Η ποικιλία των στάσεων με την οποία ένας ζωγράφος απεικονίζει το μοντέλο του εύκολα περνά ως «ποιότητα» από το αμιγώς αισθητικό πεδίο στο ερωτικό. Η ποίηση του Aretino αποτελεί τη γνωστότερη περίπτωση που υποδεικνύει τη μακρά ιστορία που είχε το παιχνίδι αυτό με τις λέξεις και τις εικόνες. Στην περίφημη συλλογή συνέτων του με γενικό τίτλο *I sonetti lussuriosi* (1527) εμπνευσμένη από σειρά χαρακτηρισμών του Raimondi, η οποία πάλι βασιζόταν σε εικόνες του Giulio Romano με ερωτικές στάσεις, έχουμε συχνά τέτοια παιχνίδια. Βλ. σχετικά Jakobs, *ό.π.* (σημ. 12).

16. Ντ. Ντιντερό, *Αισθητικά* (μτφ. Κλ. Μισσοτάκη), Αθήνα 2002, 269.

Ο Γαλάνης ανήκει στην κατηγορία εκείνη των δημιουργών που έχοντας εξασφαλίσει θετική έως και θερμή αντιμετώπιση στην αλλοδαπή, επιστρέφει κάθε φορά στην Ελλάδα ως θριαμβευτής. Το ομόχρονο υλικό της πρόσληψης του έργου του διογκώνεται διαρκώς από το 1901 και το άρθρο της *Πινακοθήκης*, με αδιάπτωτο ενδιαφέρον σχεδόν μέχρι και τις μέρες μας¹⁷. Η δουλειά του, που αποτέλεσε και αντικείμενο διδακτορικής διατριβής, εκτίθεται και μελετάται αρκετά συστηματικά κι όχι αποκλειστικά στην εγχώρια βιβλιογραφία. Παρ' όλ' αυτά οι γυμνογραφικές του επιδόσεις, που όπως ήδη φάνηκε κατέχουν ξεχωριστή θέση στο σύνολο της παραγωγής του¹⁸, λίγο απασχόλησαν τους κριτικούς. Κι αν τούτο εξηγείται εύκολα για την αρχή του αιώνα, σίγουρα εντυπωσιάζει για το τέλος του και συγκεκριμένα για τη δεκαετία του 1980, εποχή που κυκλοφόρησε τόσο η διατριβή πάνω στο Γαλάνη όσο και το σχετικό βιβλίο του Αθανασόπουλου¹⁹. Στη μεν πρώτη περίπτωση το ζήτημα ουδετεροποιείται εντελώς μέσω μορφολογικών αναλύσεων, χρονολογήσεων, περιοδολογήσεων και γενικών κατατάξεων. Ενδεικτικά παραθέτω:

17. Στη βιβλιογραφία που παραθέτει ο Ε. Δ. Μαθιόπουλος στο λήμμα του για τον καλλιτέχνη (*Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι, Γλύπτες, Χαράκτες, 16ος-20ος αιώνας*, 1, Αθήνα 1997-2000, 237-239) και που σκιαγραφεί με αρκετή πληρότητα το χρονικό πρόσληψης του καλλιτέχνη εντός και εκτός ελληνικών συνόρων συμπληρώνω: Δ. Ευαγγελίδης, «Ο Γαλάνης και η Ακαδημία μας», *Τα Νέα*, 26 Νοεμβρίου 1949. Ν. Σ., «Αι αισθητικά αντιλήψεις του Δημητρίου Γαλάνη» (συνέντευξη), *Η Καθημερινή*, 2 Νοεμβρίου 1952. Σ. ΒΑΦ., «Ο ζωγράφος Δημήτριος Γαλάνης ομιλεί προς το “Εμπρός”», *Εμπρός*, 25 Νοεμβρίου 1952. Μ. Χατζηδάκης, «Το έργο του Γαλάνη. Εντυπώσεις από την έκθεση έργων του», *Ελευθερία*, 20 Νοεμβρίου 1954. Ν. Κατσαρός, «Δημήτριος Γαλάνης ο Έλληνας», περ. *Γνώσεις* 1958. «Pour un art intemporel», *Le Monde*, 17 Ιουλίου 1976.

18. Μια σύντομη αναφορά σε ορισμένα θέματα με τα οποία ασχολήθηκε σε πλήθος τυπωμάτων του είναι απολύτως ενδεικτική: οι «Τρεις Χάριτες», η «Λήδα με τον Κύκνο», ο «Απόλλων και η Δάφνη», οι σκηνές από τη σειρά των *Ειδυλλίων* του Θεοκρίτου, η «Αρπαγή της Ευρώπης», η «Γυναίκα του Κανδαύλη». Χαρακτικά πάλι όπως το «Πρόγευμα στη Χλόη», όπου γυμνές λούδμενες συνυπάρχουν με ντυμένους άνδρες μέσα σε δάσος — άμεση αναφορά στο έργο του Manet (άραγε και στο χαρακτηριστικό του Raimondi;) — και μια σειρά ξαπλωμένων γυμνών στον τύπο της Αφροδίτης του Giorgione αναπαράγουν με ελάχιστες αλλαγές ή και επεξεργάζονται ελεύθερα τύπους της εικαστικής παράδοσης. Ξεχωριστή τέλος μνεία θα έπρεπε να γίνει σε δύο ακόμη τυπώματα: Είναι ενυπόγραφα, μη χρονολογημένα, ανήκουν στη συλλογή Γρηγοράκη και χωρίς πολλούς ενδοιασμούς θα τοποθετούνταν στην κατηγορία της πορνογραφίας. Το θέμα εδώ — στη μια περίπτωση γυναίκα μόνη, στη δεύτερη ζευγάρι — αναδεικνύεται απροκάλυπτα. Πρόκειται για τα τυπώματα «Ερωτικό» (Αυτοϊκανοποίηση) αρ. 57 (σ. 64) και «Ερωτικό» (Το Χάδι) αρ. 58 (σ. 65), που δημοσιεύονται στον κατάλογο της έκθεσης *Δημήτριος Γαλάνης* στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης-Ίδρυμα Β. και Ε. Γουλανδρή, Άνδρος 1991.

19. Δ. Σ. Αθανασόπουλος, *Δ. Γαλάνης*, Αθήνα 1982.

Στο Λουτρό, οι τονισμοί αρχίζουν να είναι λείοι, σύμφωνα με τα ακαδημαϊκά πρότυπα και να μη διαχωρίζονται σε αναλυτικές παραθέσεις γραμμών, όπως συνέβη με τον εμπρεσιονισμό. Από τα δύο άλλα έργα το ένα είναι ένα Καθιστό γυμνό, σχετικό προς τη διάταξη του σώματος με ένα ανάλογο, χρονολογημένο από τον Gabor 1920. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε αυτό το γυμνό σαν μια νεοκλασική περίοδο του Γαλάνη, όπου σκιάζει τα πόδια της γυναίκας, τα γόνατα, τους μηρούς, με τον ίδιο τρόπο που μεταχειρίζεται τις σκιάσεις σε ορισμένα χαρακτηριστικά του γύρω από τα 1920-1923. Σ' αυτά τα γυμνά διαπιστώνουμε την ίδια θεματογραφία, είναι δηλαδή γυναίκες στο λουτρό²⁰.

Ο Αθανασόπουλος πάλι, στο αρκετά ενδιαφέρον βιβλίο του για τον Γαλάνη, γράφει απλώς ότι «μερικά γυμνά του με αιματόχρωμο μολύβι (sanguine) είναι τόσο χυμώδη και μεστά που σίγουρα ο Renoir θα τα ζήλευε»²¹.

Να παρατηρήσω εδώ ότι δεν είναι κατ' ανάγκην κάθε παραδοσιακή μορφολογική ανάλυση ουδέτερη κατ' αυτόν τον τρόπο. Το κλασικό βιβλίο του Λόρδου Clark, για παράδειγμα, μισό αιώνα σχεδόν μετά την κυκλοφορία του και παρά το ότι γράφτηκε από μια μορφή εμβληματική για το συγκεκριμένο είδος κριτικού λόγου, αντανακλώντας ξεκάθαρα την ιδεολογία της άρχουσας αγγλικής τάξης, παραμένει εν τούτοις ένα εξαιρετικά χρήσιμο έργο ακόμη και απλώς για τα εναύσματα που δίνει στην κριτική. Κι αυτό γιατί ο συγγραφέας δεν αποφεύγει να κρύψει εντελώς τη συγκίνηση που μπορεί να αισθάνεται — η οποία βεβαίως συχνά προβάλλεται αποκλειστικά στον καλλιτέχνη — μπροστά στα γυμνά σώματα²². Φυσικά η επιθυμία συγκαλύπτεται και νομιμοποιείται ως αισθητική συγκίνηση και τούτο όμως είναι αυτό καθ' αυτό ενδιαφέρον σε σχέση με τον απόλυτο εξοβελισμό της σε μια μορφοκρατική προσέγγιση που αγνοεί την ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου προβλήματος προσποιούμενη ότι το γυμνό είναι απλώς ένα ακόμη θέμα στη ζωγραφική πλάι σε μια νεκρή φύση

20. Μαυρομάτης, *ό.π.* (σημ. 10) 106.

21. Αθανασόπουλος, *ό.π.* (σημ. 19) 51.

22. Μιλώντας για παράδειγμα για την Αφροδίτη του Botticelli γράφει: «*Although she is raised above the first impulses of nature by the melody of line, Botticelli's Venus does not deny the empire of senses. On the contrary, the flow of her body is like some hieroglyphic of delight, and behind the severe economy of Botticelli's drawing we can feel how his hand quickens or hesitates as he follows with his eye those inflections of the body which awaken desire*». Clark, *ό.π.* (σημ. 4) 99. Στις γραμμές αυτές ο Clark, έστω με πλάγιο τρόπο, φέρνει στο προσκήνιο σημαντικά ζητήματα που αφορούν τη ζωγραφική του γυμνού σώματος. Οι αναφορές στις αισθήσεις, στο μάτι και το χέρι που παρακολουθούν την επιθυμία που γεννιέται στο σώμα μέσα από ένα άλλο γυμνό σώμα, είναι ενδεικτικές και σίγουρα ενδιαφέρουσες γι' αυτά που διαβάξει κανείς πίσω από τη συνεχή χρήση της μετωνυμίας.

ή ένα τοπίο για παράδειγμα.

Μέσα στο υλικό τούτο, που έντεχνα αποφεύγει να θίξει κατά τρόπο καιριο το ζήτημα, ξεχωρίζουν κατ' αρχάς δύο αναφορές του ίδιου του καλλιτέχνη, μια άμεση και μια έμμεση, και ένα αρκετά εκτεταμένο απόσπασμα από το δοκίμιο του Άγγελου Προκοπίου για τον Γαλάνη (*Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Σεπτέμβριος 1946 και με ελάχιστες τροποποιήσεις δημοσιευμένο αυτόνομα την επόμενη χρονιά). Η πρώτη από τις δύο μαρτυρίες παραδίδεται κι αυτή από τον Προκοπίου και έχει αναδημοσιευτεί αρκετές φορές²³. Εδώ λοιπόν φέρεται ο Γαλάνης να λέει:

Ο αισθησιασμός στην τέχνη είναι η κατάληξη μιας υλικής ευτυχίας της κοινωνίας και λαός που δεν γνώρισε την αισθησιακή χαρά δεν έδωσε αριστουργήματα²⁴.

Και λίγο παρακάτω:

Η ζωγραφική δίχως τον αισθησιασμό της μοιάζει με σώμα δίχως πόθους και δίχως αίμα²⁵.

Οι λίγες αυτές γραμμές παρουσιάζουν ενδιαφέρον καθώς φαίνεται ν' απηχούν έναν λιμπερτινισμό με ρίζες στον γαλλικό 18ο αιώνα καθώς και την ιδεολογία ενός ελευθεριάζοντος ηδονισμού, η οποία μπορεί σταδιακά να είχε απαρηθεί την έντονη πολιτική χροιά που είχε κυρίως πριν την Επανάσταση, ωστόσο παραμένει τάση ευδιάκριτη και στον 19ο αιώνα αλλά και στις αρχές του 20ου και διαχέεται στους μπόέμ καλλιτεχνικούς κύκλους²⁶. Με τις τάσεις αυτές ο Γαλάνης ήρθε σε άμεση επαφή ήδη από τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στο Παρίσι. Ακριβώς τις ιδέες αυτές άλλωστε, ένα μέρος των οποίων ήταν αναμφισβήτητα και η κουλτούρα του καμπαρέ²⁷, απηχούσαν σε μεγάλο

23. Αναφέρεται για παράδειγμα στον πρόλογο του λευκώματος *Δημήτριος Γαλάνης. Συλλογή Ανδρέα και Νίας Στράτου*, Αθήνα 1992, 38.

24. Α. Προκοπίου, *Γαλάνης*, Αθήνα 1947, 15.

25. Προκοπίου, *ό.π.* (σημ. 24) 15-16.

26. Για τα ζητήματα αυτά δηλ. τον λιμπερτινισμό της Γαλλικής Επανάστασης και τις σχέσεις του με την πορνογραφία αλλά και γενικά για τις ιστορικά τεκμηριωμένες σχέσεις που από πολύ παλιά είχαν οι ανατρεπτικές ιδεολογίες με την πορνογραφία, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μελέτες του τόμου που επιμελήθηκε η L. Hunt (ed.), *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500-1800*, Νέα Υόρκη 1993.

27. Για τη «θητεία» του Γαλάνη στο χώρο της παρισινής νυχτερινής διασκέδασης παραπέμπω στο βιβλίο του Γ. Πετρέα, *Ο Γαλάνης*, Αθήνα 1955, 39-44, όπου βέβαια ο συγγραφέας παρουσιάζει τη δραστηριότητα αυτή λίγο πολύ ως αναγκαίο κακό που έπρεπε να υποστεί ο καλλιτέχνης για να αντλήσει τα θέματα των σχεδίων του.

βαθμό και ορισμένα από τα έντυπα στα οποία δούλεψε τόσο στη γαλλική πρωτεύουσα όσο και στη Γερμανία (*Frou-Frou, Le Rire, L' Assiette au Berre, Le Canard Sauvage, Lustige Blätter, Simplicissimus*)²⁸. Με αφορμή τώρα τη μαρτυρία που ακολουθεί, να παρατηρηθεί ότι η ελευθεριάζουσα στάση που επιδεικνύει ο Γαλάνης στα παραπάνω δεν συμπεριλαμβάνει απαραίτητως στη ριζοσπαστική της ατζέντα και άλλα συναφή ζητήματα, όπως ο ρόλος των γυναικών στην κοινωνία, ζήτημα που την ίδια εποχή άρχισε επιτακτικά να τίθεται στο προσκήνιο. Έτσι, σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Εμπρός* της 25/11/52 ο καλλιτέχνης «εκδηλώνει με [...] ειλικρίνεια τον αντιφεμινισμό του: – Οι γυναίκες, λέγει, πρέπει να περιορίζονται στην κουζίνα και στον καθρέπτη τους. Ούτε η τέχνη, ούτε οι επιστήμες είναι γι' αυτές»²⁹. Συμπερασματικά λοιπόν, στο πεδίο της ιδεολογίας, αν δικαιούται κανείς να κρίνει με βάση τις δύο αυτές δηλώσεις διακρίνουμε έναν μάλλον αντιδραστικό ηδονισμό, κι έναν αισθητισμό αποκομμένο εντελώς από τις κοινωνικές εξελίξεις και ανάγκες, που βλέπει τη γυναίκα απλώς ως αντικείμενο αναπαράστασης και πόθου. Και αυτή όμως η πτυχή, όπως έχουν δείξει πρόσφατες μελέτες, είναι μια σημαντική πλευρά του ίδιου του μοντερνισμού που δεν είδε πάντα τη γυναίκα με διάθεση ριζοσπαστική. Αντιθέτως σε πάρα πολλές περιπτώσεις την περιορίσε στο ρόλο του αντικειμένου. Η έξοδος των γυναικών στον κοινωνικό χώρο, από τα αγαπημένα θέματα πολλών μοντερνιστών, με ό,τι αυτή συνδέονταν (μακιγιάζ, ντύσιμο, περιποίηση του σώματος και μια ολόκληρη μυθολογία γύρω από τις σχετικές διαδικασίες) ήταν συχνά αιτία φόβου και έναυσμα αντιδραστικών τοποθετήσεων που ελάχιστα απείχαν από εκείνη του Γαλάνη³⁰. Το γεγονός αυτό από μόνο του πάντως δεν αναιρεί με κανέναν τρόπο το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα έργα του και ειδικά στο πλαίσιο της παρούσας συζήτησης περί τεχνικών πρόκλησης.

Περνώ κατόπιν στο κριτικό δοκίμιο του Προκοπίου. Εδώ έχουμε κατά τη

28. Για τη συγκεκριμένη παραγωγή του Γαλάνη παραπέμπω στη διδακτορική διατριβή του Μαυρομάτη, *Μαυρομάτης, ό.π.* (σημ. 10) 329-365. Εδώ θα δει κανείς αρκετά από τα σχέδια που ο Γαλάνης δημοσίευσε στα διάφορα χιουμοριστικά έντυπα, τα οποία όμως εξετάζονται σχεδόν αποκλειστικά μορφολογικά με ελάχιστες αναφορές σε ενδιαφέροντα ζητήματα της πολιτισμικής ιστορίας, όπως η κουλτούρα του βουλεβάρτου και του καμπαρέ και η νέα αντιμετώπιση του σώματος.

29. *Εμπρός, ό.π.* (σημ. 17).

30. Τέτοια ζητήματα θίγει με αρκετά νηφάλιο μάλιστα τρόπο η T. Garb στο βιβλίο της *Bodies of Modernity. Figure and Flesh in Fin-de-Siècle France*, Λονδίνο 1998. Βλ. ιδιαίτερα τα κεφάλαια «Powder and Paint: Framing the Feminine in George Seurat's *Young Woman Powdering Herself*», 115-143 και «Painterly Plenitude: Pierre-Auguste Renoir's Fantasy of the Feminine», 145-177.

γνώμη μου ένα από τα πιο αξιόλογα ίσως δείγματα που έχει δώσει η εγχώρια τεχνοκριτική στην αντιμετώπιση του γυμνού:

Έχω μπροστά μου την εικόνα της «Γυμνής Γυναίκας» που ξαπλώνει πάνω σε μια προβιά τίγρης· είναι χαραγμένη στο χαλκό με τη μαύρη τεχνοτροπία. Έχει βρει την ίδια αναπαυτική θέση, πάνω στο ανατολίτικο ντιβάνι της, που είχε διαλέξει άλλοτε και η «Μεγάλη Οδαλίσκη» του Ingres. Μας έχει γυρισμένη την πλάτη της, κοιτάζοντας προς το βάθος, απ' όπου προβάλλουν οι πτυχές μιας βαρειάς βελούδινης κουρτίνας. Παρακολουθούμε τη φιδίσια, ενκίνητη κυματιστή γραμμή, που γλυστρά από τη ραχοκοκαλιά για να μπλεχτεί ανάμεσα στα ζεστά, μεστά πόδια που σαλεύουν τις ηδυπαθείς καμπύλες της, φευγαλέες και αέρινες, γράφουν το παιχνίδι ενός λευκού αραβουρηγήματος. Η μαλακή επιδερμίδα έχει τη λάμψη και τη διαφάνεια ενός περιδέραιου από καλοδουλεμένα μαργαριτάρια. Και αυτό το αίλουρο και σουλτανικό πλάσμα στριφογυρίζει πάνω στο βουλωτό τίγρινο δέρμα και στα μεταξωτά σεντόνια που ξεχειλίζουν, με πλούσιες πτυχές, από το αφρόατο στρώμα του ντιβανιού. Με πόση λεπτότητα ο Γαλάνης έδωσε στις διαφορετικές αυτές ύλες των δερμάτων, των μεταξωτών, των βελούδων, της γυναικείας επιδερμίδας το ιδιαίτερο στοιχείο που χαρακτηρίζει την καθεμιά και την κάνει γνώριμη στην αφή και την όραση³¹.

Πρόκειται για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανάγνωση γιατί ακριβώς δεν συγκαλύπτει σεμνότευφα και υποκριτικά την απόλαυση. Κι όχι μόνο αυτό αλλά συνειδητοποιεί, εντοπίζει και εστιάζει ακριβώς στα σημεία εκείνα που γεννούν την απόλαυση αυτή. Πρώτα-πρώτα εντυπωσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο ερμηνευτής εκμηδενίζει την απόσταση από το αντικείμενο της αναπαράστασης φέρνοντάς το δίπλα του: «Έχω μπροστά μου την εικόνα της “Γυμνής Γυναίκας”...» Η εικόνα μάλιστα πολύ γρήγορα παύει να υφίσταται και είναι η ίδια η γυμνή γυναίκα, μια γυναίκα με σάρκα —κι όχι εικόνα που παριστάνει μια γυναίκα— αυτή που ξαπλώνει πάνω στο δέρμα της τίγρης. Είναι η γυναίκα που έχει βρει «αναπαυτική θέση πάνω στο ανατολίτικο ντιβάνι της», σώμα που λαχταράει τη βολή του κι όχι χάρτινη επίπεδη εικόνα. Την ίδια αισθησιακή άνεση είχε διαλέξει και μια άλλη γυναίκα. Η οδαλίσκη του Ingres είναι άλλο ένα κομμάτι που υπήρξε για τον Προκοπίου κι όχι απλώς ένα αφηρημένο εικονογραφικό θέμα, μια κάποια οδαλίσκη. Η περιγραφή του είναι τόσο ζωντανή ακριβώς γιατί αισθάνεται να έχει μπροστά του ζωντανό

31. Προκοπίου, ό.π. (σημ. 24) 19.

πλάσμα. Είναι σαν να ξεχνά ότι η ίδια η τέχνη προϋποθέτει απόσταση, έναν θάνατο της σάρκας, που είτε καθλώνεται στη δισδιάστατη ζωγραφική επιφάνεια, είτε παγώνει στο χώρο ως γλυπτική μορφή. Το ίδιο φαίνεται να ξεχνούσε άλλωστε κι ο Winckelmann, ο πατέρας της Ιστορίας της Τέχνης και μιλούσε για τον Απόλλωνα Μπελβεντέρε σαν να έβλεπε τη σάρκα του να πάλλεται, το ίδιο ξεχνούσε κι ο Φιλόστρατος όταν περιέγραφε τις περιφημες *Εικόνες* του σαν να εξελισσόταν η δράση των παραστάσεων ζωντανή μπροστά στα μάτια του. Ειδικά τώρα στο ζήτημα της κινητοποίησης μορφών από το αρχείο εικόνων της δυτικοευρωπαϊκής τέχνης θα έπρεπε να σταθούμε. Ο Προκοπίου δεν εισάγει συμπτωματικά την οδαλίσκη στην περιγραφή του και σίγουρα όχι απλώς ως εικονογραφική αναφορά. Δημιουργεί μια κρυφή συμπαιγνία των δύο γυμνών με το θεατή, ανασύροντας μάλιστα το ένα από το καθαγιασμένο πεδίο της παράδοσης, της ιστορίας. Η άγνωστη γυμνή ηδυπαθής γυναίκα του Γαλάνη δεν είναι μόνη. Μοιράζεται πράγματα με μια άλλη θρυλική γυναίκα, επιλέγουν να σταθούν στο χώρο με τον ίδιο τρόπο, αυτοσκοηνοθετούνται με τα ίδια μέσα. Να τονιστεί εδώ ότι ο Προκοπίου σε καμία περίπτωση δεν επινοεί πράγματα εκ του μη όντος. Ο ίδιος ο Γαλάνης προκαλεί τέτοιες προβολές. Και είδαμε πόσο συστηματικά το κάνει με την απογυμνωμένη *Madame Recamier*.

Αν η παραπάνω προβολή έχει αφετηρία τη φαντασία οι επόμενες αναφορές στοχεύουν άμεσα στην όραση και την αφή. Ειδικά για το οπτικό μέρος θέση κλειδί καταλαμβάνει η «φιδίσια, ενκίνητη κυματιστή γραμμή» η οποία λες και αποκτά ξαφνικά ζωή και κινείται, «*γλυστρά από τη ραχοκοκαλιά για να μπλεχτεί ανάμεσα στα ζεστά, μεστά πόδια που σαλεύουν τις ηδυπαθείς καμπύλες της, φευγαλέες και αέρινες, γράφουν το παιχνίδι ενός λευκού αραβουργήματος*». Η περιγραφή της γραμμής είναι πάντα ένα στοίχημα για τον κριτικό. Ο Προκοπίου ζωντανεύει τη γραμμή που θέλει να περιγράψει. Σκόπιμα αποφεύγει κάθε ξερό, στατικό ακαδημαϊκό όρο για να μην παγώσει την εικόνα. Τα άψυχα για μια ακόμη φορά γίνονται έμβια — είδαμε πως με αντίστοιχο τρόπο υποβάλλεται στα σχέδια του Γαλάνη η επιφάνεια που αγκαλιάζει το σώμα — για να κινητοποιήσουν τις αισθήσεις του θεατή. Ολόκληρο το γυναικείο κορμί της εικόνας άλλωστε, παύει να είναι για τον Προκοπίου ένα μοντέλο που ποζάρει ακινητοποιημένο στην πλήξη του ποιος ξέρει πόσες ώρες και μετατρέπεται σε «*αίλουρο και σουλτανικό πλάσμα [που] στριφογυρίζει πάνω στο βουλωτό τίγρινο δέρμα*».

Στο παιχνίδι αυτό, το οπτικό από το απτικό συχνά δε μπορούν να διαχωριστούν απόλυτα. Η μία αίσθηση τροφοδοτεί την άλλη: «*Η μαλακή επιδερμίδα έχει τη λάμψη και τη διαφάνεια ενός περιδέραιου από καλοδουλεμένα μαργαριτάρια*». Ο σαφώς φετιχιστικός αυτός τρόπος περιγραφής ταλαντεύεται μεταξύ απολαυστικού θεάματος και επιθυμητού αντικειμένου. Από ένα σημείο

και μετά βέβαια ο Προκοπίου παραδίδεται εντελώς στη σαγήνη του απτικού και οι σχετικές αναφορές κυριαρχούν³². Όπως θα ήταν αναμενόμενο με βάση όσα προηγήθηκαν, οι μνείες αυτές δεν περιορίζονται στη σάρκα αλλά το μεγαλύτερο μέρος τους αφορά στην άψυχη ύλη. Το «βουλωτό τίγρινο δέρμα», τα μεταξωτά σεντόνια, τα βελούδα, το «αφράτο στρώμα του ντιβανιού» και οι πτυχές συμμετέχουν σε μια πανδαισία υφών που εκτίθενται από τον Προκοπίου στο άγγιγμα του αναγνώστη κι από τον Γαλάνη στην αφή του θεατή.

Προσπάθησα να σκιαγραφήσω μια απόλαυση που προκύπτει για τον καλλιτέχνη και τον θεατή μέσα από παιχνίδια και υπαινιγμούς, αλλαγές-μετατοπίσεις ρόλων, «σχόλια» πάνω στην παράδοση της δυτικής εικονογραφίας. Κι από την άλλη μια απόλαυση που γεννιέται μέσα από το ίδιο το υλικό της ζωγραφικής, χωρίς τη μεσολάβηση του σημεινόμενου. Τελικά η σημασία —πρόκληση μέσω εικονογραφικών αναφορών— και η ικανοποίηση —απόλαυση του ζωγραφικού μέσου— ή αλλιώς *sens* και *jouir* με λακανικούς όρους³³, αναμειγνύονται με μαστοριά στην ερωτική εικονοπλασία του Γαλάνη. Απολύτως συμμετρική προς την πρόκληση που εξακοντίζεται από την πλευρά του δημιουργού των εικόνων είναι όπως είδαμε και η αντίδραση του κριτικού που αποφασίζει να θίξει αυτό που νοιώθει χωρίς συγκαλύψεις. Ο Προκοπίου συλλαμβάνει ολόκληρο το ερωτικό δυναμικό της εικόνας απ' όποια από τις πηγές κι αν αυτό αναβλύζει και αναλαμβάνει με τη σειρά του να μιλήσει για τούτο όσο μπορεί πιο καιρία. Κοιτάζει, απολαμβάνει και προσπαθεί να μεταδώσει μέρος της απόλαυσης στον αναγνώστη. Δεδομένου δε ότι η εικόνα υπάρχει στη διάθεση του αναγνώστη, ο ρόλος του κριτικού παύει να είναι εκείνος του απλού μεσάζοντα που μετατρέπει την εικόνα σε λέξεις για χάρη εκείνων που δεν την έχουν μπροστά τους και γίνεται κάτι σαν ανταγωνιστής του καλλιτέχνη στο παιχνίδι της ερωτικής πρόκλησης. Στη συγκεκριμένη μάλιστα περίπτωση δύσκολα μπορεί κανείς ν' αποφανθεί ποιος από τους δύο τα κατάφερε καλύτερα.

32. Είναι ενδιαφέρον και ίσως ενδεικτικό ότι και η προαναφερθείσα μαρτυρία περί «αισθησιακής χαράς» που μας μεταφέρει ο Προκοπίου φέρεται από τον κριτικό να παραδόθηκε από τον Γαλάνη «ενώ ζωγράφιζε μ' ένα αιματόχρωμο κραγιόνι (*sanguine*) ένα γυναικείο γυμνό». Αμφιβάλλω ότι υπήρξε μια τέτοια απολύτως ευτυχής σύμπτωση: να μιλά περί αισθησιασμού ο Γαλάνης σχεδιάζοντας γυμνό με σανγκίνα. Η αναφορά αυτή έχει σημασία περισσότερο ως μυθοπλαστικό εύρημα του Προκοπίου που επιχειρεί να σκηνοθετήσει το καταλληλότερο πλαίσιο (χρώμα-σώμα και αίμα, επίκληση στην όραση και στην αφή) για να τοποθετήσει πληρέστερα την προφορική αυτή μαρτυρία.

33. Ο Lacan τέμνει την απόλαυση (*jouissance*) σε νόημα (*sens*) και απολαμβανόμενο (*jouir*) και κατόπιν αρνούμενος συνολικά τη λογική των διπόλων πλάθει την έννοια της *sens jouir* (νοημαπόλαυσης). Miller, *ό.π.* (σημ. 8) 63.

THE POETICS OF SEDUCTION
IN THE WORK OF DEMETRIUS GALANIS
ΚONSTANTINOS IOANNIDIS

The paper starts with a theoretical discussion concerning issues of the critical reception of the nude. I detect a chain of demarcations that try to separate the field between art and pornography. I point out the insufficiency of this kind of demarcations since there is no possible reception from the spectator's part that can be avoided. During his long career Demetrius Galanis (1879-1966) has explored systematically the representation of the nude. Here I focus on a series of four drawings executed in the 40's. They represent "Madame Recamier laid bare" and they belong to the Tsamis collection (Tellogleion Foundation of Art, Thessaloniki). I start by investigating the pictorial poetics used here in order to render the nude provocative and then I examine issues related to the reception of Galanis's nudes by the critics.

ΑΛΚΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

ΜΙΚΡΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΤΟΥ GIORGIO DE CHIRICO

Αν λάβει κανείς υπόψη ότι ο Giorgio de Chirico, εκφράζοντας την αποστροφή του για τη μοντέρνα τέχνη, «έριξε στην πυρά» ζωγράφους όπως ο Van Gogh και ο Cézanne — «ψευτοϊδιοφυΐες» τους αποκαλούσε —, ο Matisse ή ο Braque κ.ά., τότε ασφαλώς κάνει εντύπωση το πώς μνημονεύει τον Δημήτριο Πικιώνη: «Στην Ελλάδα γνώριζα επίσης ένα νέο σπουδαστή ονόματι Πικιώνη σπούδαζε μηχανικός και αρχιτέκτων αλλά έξω από το σχολείο σχεδίαζε και ζωγράφιζε· είχε μια εξαιρετική ευφυΐα, μια βαθιά ευφυΐα μεταφυσικού»¹. Η επιβεβαίωση της γνωριμίας αυτά τα πρώτα χρόνια των σπουδών τους στο Πολυτεχνείο της Αθήνας έρχεται και από τον Πικιώνη: «... με τον de Chirico είχα από τότε στενότερα συνδεθεί, συζητώντας ώρες μακριές κάτω απ' τις στοές του Πολυτεχνείου για τη Ζωγραφική και τα μελλοντικά σχέδιά μας»². Ο de Chirico έφυγε το 1906 στο Μόναχο για να συνεχίσει τις σπουδές του στην Akademie der bildenden Künste και δύο χρόνια αργότερα τον ακολούθησε ο Πικιώνης. Εκεί οι δύο συμφοιτητές ξανασυναντήθηκαν: «Ξαναντάμωσα με τον de Chirico ένα μήνα πριν φύγει για την Ιταλία. Μου έδειξε κάτι χαλκογραφίες που είχε χαράξει στην Ακαδημία· εγώ κάποια σχέδιά μου»³.

Ο τρίτος τόπος συνάντησης των δύο ανδρών ήταν το Παρίσι, όπου ο de Chirico έζησε πέντε χρόνια (1910-15) και ο Πικιώνης περίπου τρία (1909-αρχές 1912). Σ' αυτήν τη συνάντηση ο Πικιώνης αφιερώνει μια ολόκληρη σελίδα από τις εννέα συνολικά των «Αυτοβιογραφικών σημειωμάτων» του: «Πλησίαζε πια η ώρα του γυρισμού (αρχές του 1912) και τον τελευταίο μήνα της

1. Τζ. ντε Κίρικο, *Αναμνήσεις από τη ζωή μου*, μτφ. Ε. Λαμπίδου-Βαρουξάκη, Αθήνα 1985, 48.

2. Δ. Πικιώνης, «Αυτοβιογραφικά σημειώματα», στο: *Πικιώνης, Ζωγραφικά*, I, Αθήνα 1997, 25.

3. *Ο.π.*, 26.

παραμονής μου στο Παρίσι μού συνέβηκε ένα γεγονός που είχε μεγάλη σημασία για μένα... Γυρίζοντας με λεωφορείο από την πλατεία Ομονοίας στο ξενοδοχείο που έμενα, στο Καρτιέ Λατέν..., ήρθε και εκάθισε απέναντί μου ακριβώς ο G. de Chirico. Χαιρετιστήκαμε με θέρμη, και πάραυτα εκείνος άρχισε να μου μιλάει για τη σημασία που 'δινε σε τέτοια συναντήματα, σημασία μεταφυσική, ταυτόσημη με τη σημασία που δίνανε οι αρχαίοι στους οiwονούς... Με κάλεσε να πάμε σπίτι. Ήμουν ο πρώτος καλλιτέχνης στο Παρίσι που του 'δειχνε τα από τη μεταφυσική τούτη θεώρηση, που είχε μέσα του καταρτίσει, εμπνεόμενα έργα του... Συναντηθήκαμε πολλές φορές συζητώντας ώρες μακριές για το μεταφυσικό φως που 'ριχνε απάνω στη ζωή η θεωρία τούτη που εκόμιζε ο G. de Chirico. Ανέβαλα μάλιστα την αναχώρησή μου... Το τελευταίο βράδυ εδείπνησα μαζί με τον καλλιτέχνη και τη μητέρα του. Η πραγματικότητα μού φαινόταν ασήμαντη και χυδαία κάτω απ' το αποκαλυπτικό φως της υψηλής του θεωρίας»⁴.

Η σχέση de Chirico-Πικιώνη φαίνεται να ξεπερνά κατά πολύ το πλαίσιο της απλής γνωριμίας και να αγγίζει την κατάσταση της εκλεκτικής συγγένειας. «Αισθάνομαι την ανάγκη να σε ιδώ και να ομιλήσω μαζί σου, διότι συμβαίνει κάτι το νέον εν τη ζωή μου», γράφει ο πρώτος στα ελληνικά μετά την τυχαία συνάντηση στο λεωφορείο. Η αλληλοεκτίμηση είναι λογικό να εδράζεται, εκτός των άλλων, και στην κατά κάποιο τρόπο σύμπτωση των πνευματικών τους αναζητήσεων, που γονιμοποιούνται με το διάλογο και την ειλικρινή κριτική διάθεση: «Μου μίλησε για τον Μπαϊκλιν, αναφέροντας πως αυτός είναι —όπως είχε πει κι ο Νίτσε— ο μόνος μεταφυσικός ζωγράφος. Του αντέτεινα πως τα κοσμοθεωρητικά ιδεώδη μιας τέχνης έχουν πρωταρχική σημασία, μα πως άλλην τόσην έχει η έγκυρη συμβολική έκφραση των ιδεωδών τούτων στη γλώσσα της τέχνης», γράφει ο Πικιώνης⁵.

Ο de Chirico σαγηνεύεται από την ατμόσφαιρα του φθινοπώρου «την Stimmung του φθινοπωρινού απογεύματος, όταν ο ουρανός είναι καθάριος (limpido) και οι σκιές μακρύτερες απ' ό,τι το καλοκαίρι» ή από «τη μελαγχολία των όμορφων ημερών του φθινοπώρου»⁶. Ο Πικιώνης από την πλευρά του κάνει λόγο για τον «κρυστάλλινο»⁷ ή «αγνότατο αιθέρα, και το λαμπρότατο φως, και των ωρών του δειλινού την ανείπωτη αρμονία»⁸ και συμπλη-

4. *Ο.π.*, 28-29.

5. *Ο.π.*, 28.

6. Ντε Κίρικο, *ό.π.* (σημ. 1) 59, 64.

7. Δ. Πικιώνης, «Συναισθηματική τοπογραφία», στο: *Πικιώνης, Ζωγραφικά*, I, Αθήνα 1997, 86.

8. Πικιώνης, *ό.π.* (σημ. 2) 25.

ρώνει: «Το φως των άλλων ημερών δεν είναι, όχι, όπως αυτής της αιθρίας του φθινοπώρου»⁹. Στα γραφτά του de Chirico πυκνή είναι η χρήση των λέξεων αίνιγμα, μυστήριο, άπειρο, φως, σκιά, άγνωστο, παράξενο, βαθύ κ.ά. Φράσεις του Πικιώνη μαρτυρούν τη συγγένεια της σκέψης: «Τέλος, εσήμανε και για μας η αινιγματική ώρα του χωρισμού»· «Μυστηριώδεις αντηχούν εις τον λεπτόν, αραιωμένο αιθέρα οι φωνές των παιδιών»· «Ένα ανεκδιήγητο μυστήριο φωτίζει σήμερα την πλάση»· «Ένα κρυφό μυστήριο δένει την ώρα τούτη και το Φως της με τη χρυσή δορά του αγριμιού»· «Ποιο τάχα μυστήριο του Χρόνου ένωσε η ώρα τούτη με το μυστήριο του Χώρου;»· «Έμπρός σε τόσο μυστήριο, η ψυχή δεν έχει ανάγκη από εξήγηση»· «Είναι σε μια τέτοιαν ώρα που το μυστήριό σου μου ξεσκεπάζεται, ω δωρικέ κίονα»· «όλο το τραγικό τούτο κι ωσάν από ασυμβίβαστες αντιθέσεις συνθεθεμένο Μυστήριο, με την εξίσωση των ραβδώσεών σου»· «Σε μια τέτοιαν ώρα θα σε συνέλαβε ο Νους του τεχνίτη. Και το μυστήριό σου αναζητεί εις τους ανέαους γυρισμούς της»· «Συστέλλεται (η επιδερμίδα) εις τον παγωμένον αέρα της Σκιάς»· «Οι κοιλόητες των ραβδώσεών σου (κίονα) δεν έχουν μόνον λόγο να ισομοιράσουν το φως, εισάγοντας φως μέσα σε σκιά και σκιά στο φως...»· «Στοχάζομαι το χειμερινό φως που χτυπάει απάνω εις τις αρμονικές κυρτώσεις σου (δωρικό κυμάτιο), τη νεοσσία εκείνη της κρύας σκιάς που είναι η σκοτία σου...»¹⁰.

Ο Γ. Μπουζιάνης, εξάλλου, γράφει για τον επιστήθιο φίλο του, τον Πικιώνη: «Ποτέ μια συνομιλία δεν έφτανε σε ένα απόλυτο συμπέρασμα... Έμενε κάτι αόριστο... Είχε κάτι το μυστηριώδες η ομιλία του. Αρχιζε πάντα χαμηλόφωνα, ύστερα η φωνή του δυνάμωνε χωρίς όμως ποτέ να γίνεται δυνατή. Και έπειτα, δεν ξέρω πώς, έσβυνε στο τέλος, σαν μέσα στο άπειρο. Σε ανάγκαζε να βρεις μόνος σου μέσα σε μιαν απεραντοσύνη τον τόπο όπου έτρεχε η δικιά σου φαντασία... Κάποτε όμως έριχνε ο ίδιος το φως μέσα στα μυστηριώδη και κρυμμένα νοήματά του και με παρέσυρε και μένα μέσα σ' ένα μαγευτικό κόσμο... Ένας εξαιρετικός τύπος, μια ξεχωριστή φυσιογνωμία, απόλυτα πνευματοποιημένη με ανεξιχνίαστο βάθος που χάνεται μέσα στο ασύλληπτο»¹¹.

Όπως παρατηρεί ο J. Th. Soby, ο de Chirico αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος του έργου του στη ζωγραφική της αρχιτεκτονικής. Πίστευε ότι στη σχεδίαση των πόλεων, την αρχιτεκτονική των σπιτιών, των πλατειών, των σιδηροδρομικών σταθμών κ.λ.π. υπάρχουν οι βάσεις μιας σπουδαίας μεταφυσικής

9. Πικιώνης, *ό.π.* (σημ. 7) 86.

10. *Ο.π.*, 86-88.

11. Ο Μπουζιάνης για τον Πικιώνη, στο: *Πικιώνης, Ζωγραφικά*, I, Αθήνα, 1997, 19.

αισθητικής¹². Ο Πικιώνης ήταν ένας ζωγράφος που αναγκάστηκε να γίνει αρχιτέκτονας. Ο ίδιος γράφει: «Είχε ενωρίτητα εκδηλωθεί η κλίση μου για τη ζωγραφική... μέσα στη φύση μου δεν ήταν η Αρχιτεκτονική το πραγματικό κέντρο των κλίσεών μου»¹³. Άλλωστε, κατά την επίσκεψή του στο σπίτι του de Chirico, αυτοχαρακτηρίζεται ως καλλιτέχνης.

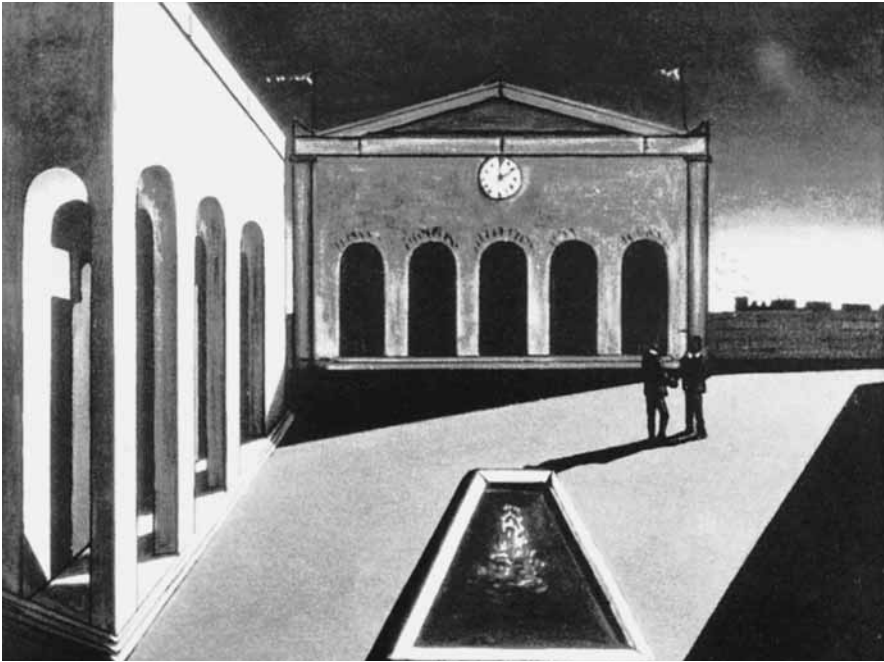
Τα έργα που του έδειξε ο de Chirico ήταν **Το αίνιγμα ενός φθινοπωρινού απογέματος** (1910), **Το αίνιγμα του χρησμού** (1910), η **Αυτοπροσωπογραφία** του (1911) με τη φράση *Et quid amabo nisi quod aenigma est?* (Και τι να αγαπήσω εκτός απ' αυτό που είναι αίνιγμα;) και, πιθανότατα, **Το αίνιγμα της ώρας** (1911), **Το αίνιγμα της άφιξης** (1912) και **Η μελαγχολία μιας όμορφης ημέρας** (1912). Στο τελευταίο ο de Chirico αναγράφει τη χρονολογία 1913 αλλά, όπως φαίνεται, εκ των υστέρων. Ο Πικιώνης, αναφερόμενος στους πρώτους μήνες του 1912, σημειώνει: «Σε ένα χτίριο το ρολόι έδειχνε την ώρα... Σε ένα άλλο, το ιστίο του πλοίου που μισοφαίνεται σημαίνει το μυστήριο του μισεμού... αίνιγμα το άγαλμα της Αριάδνης, όπου απάνω πέφτει το φως του φθινοπώρου...»¹⁴. Οι παρατηρήσεις αυτές αντιστοιχούν ακριβώς στα τρία τελευταία έργα. Η φράση-σχόλιο του Πικιώνη «Βαθιά αινίγματα των μισεμών και των γυρισμών όπου απάνωθ' τους βαριά πέφτει η σκιά της μοίρας» προφανώς δεν απηχεί μόνο την άποψη του de Chirico, αλλά εκφράζει και τη δική του. Έχει ίσως νόημα να ξαναθυμηθούμε ότι η συνάντηση του Παρισιού ήταν για τον Πικιώνη «ένα γεγονός που είχε μεγάλη σημασία», ενώ ο de Chirico «άρχισε να του μιλάει για τη σημασία που 'δινε σε τέτοια συναντήματα, σημασία μεταφυσική».

Με βάση τις παραπάνω αναφορές και παρατηρήσεις θα μπορούσε κανείς να προχωρήσει σε μία υπόθεση: ότι στο έργο **Η αναχώρηση ενός φίλου** (Ιδιωτική συλλογή) (εικ. 1), ελαφρά παραλλαγή του έργου **Οι χαρές του ποιητή** (ΗΠΑ, Ιδιωτική συλλογή) απεικονίζεται ίσως η αναχώρηση του Πικιώνη και ο αποχαιρετισμός των δύο φίλων μπροστά στο νεοκλασικό σιδηροδρομικό σταθμό. Σε μια έτοιμη ήδη σύνθεση ο de Chirico αποθησαυρίζει διακριτικά ένα σημαδιακό και για τους δύο γεγονός. Εάν η υπόθεση δεν είναι εσφαλμένη, τότε τα δύο έργα θα πρέπει να χρονολογηθούν μέσα στους πρώτους μήνες του 1912, αντί του 1913 και 1912-13 αντίστοιχα, που αναγράφεται στη βιβλιογραφία. Το μοτίβο της συνάντησης, του αποχωρισμού ή κάποιου τύπου συνομιλίας δύο ανδρών θα βρει συνέχεια σε έργα όπως **Η νοσταλγία του απείρου** (1913, Νέα Υόρκη, MOMA) (εικ. 2), **Ιταλική πλατεία** (c.1913), **Η αναχώρηση**

12. J. Th. Soby, *Giorgio de Chirico*, Νέα Υόρκη 1966, 40.

13. Πικιώνης, *ό.π.* (σημ. 2) 23, 27.

14. *Ο.π.*, 28.

Εικ. 1. G. de Chirico, *Η αναχώρηση ενός φίλου*, 1912, Ιδιωτική συλλογή.

του ποιητή (1914, Ιδιωτική συλλογή), κ.ά.

Η καθαρότητα ενός ονείρου (1915, Γαλλία, Ιδιωτική συλλογή) (εικ. 3), είναι ένα από τα έργα του de Chirico όπου η ζωγραφισμένη αρχιτεκτονική αγγίζει το *fortissimo*, ενώ ταυτόχρονα η ζωγραφική επιχειρείται να αυτοεπιβεβαιωθεί με την ένθεση πίνακα μέσα σε πίνακα. Η θεωρούμενη ως φυσική πραγματικότητα υπονομεύεται καιρία, αφού τα αρχιτεκτονήματα είναι φανταστικά, ακατοίκητα ή μη κατοικήσιμα και ως εκ τούτου αυτοανααιρούμενα. Γιατί αν υπάρχει μια τέχνη κατεξοχήν συνυφασμένη με τη χρησιμότητα αυτή είναι η αρχιτεκτονική. Ένας πίνακας με χρυσή κορνίζα, απροσδόκητα μεγάλων διαστάσεων σε σχέση με τα συμφραζόμενα, τοποθετημένος σε καβαλέτο και ορατός κατά το ήμισυ περίπου, γαμίζει ένα μέρος του φυσικού κενού ανάμεσα στους αρχιτεκτονικούς όγκους, προκαλώντας όμως την αίσθηση ενός άλλου κενού, λογικού αυτή τη φορά. Θα περίμενε κανείς ο πίνακας και το καβαλέτο να βρίσκονται στο εργαστήριο του ζωγράφου με φόντο κάποιον τοίχο, αλλά παραδόξως τα συναντά στο ύπαιθρο, γιγάντια και με φόντο τον ουρανό. Αυτό που θολώνει τον εν εγρηγόρει νου, διαβρώνοντας την προσδοκία της κοινής εμπειρίας, νομιμοποιείται απόλυτα ως κατάσταση του ονείρου, που μάλιστα,

Εικ. 2.
G. de Chirico,
Η νοσταλγία
του απείρου, 1913,
Νέα Υόρκη, MOMA.

Εικ. 3.
G. de Chirico,
Η καθαρότητα
ενός ονείρου,
1915, Γαλλία,
Ιδιωτική
συλλογή.

εξ' ορισμού διεκδικεί την καθαρότητα. Ο πίνακας-παράθυρο περιέχει έναν άλλο πίνακα-παράθυρο που εξισώνει την εικαστική πραγματικότητα με την ονειρική.

Στην άκαμπτη και πληθωρική γεωμετρικότητα ολόκληρης της σύνθεσης αντιπαρατίθεται το εύκαμπτο, οργανικό μοτίβο του δέντρου, που απεικονίζεται πάνω στην κιτρινωπή επιφάνεια του «ένθετου» πίνακα. Το τεχνητό και το «φυσικό», το βαρύ και το ελαφρύ, το ευθύγραμμο και το καμπύλο, το σκοτεινό και το φωτεινό, το αδιαφανές και το διαφανές συνθέτουν μια πραγματικότητα που συμφιλιώνει τα αντίθετα, που γεφυρώνει το λογικό με την απόκλιση από το λογικό. Βρισκόμαστε στον προθάλαμο του Σουρεαλισμού με άμεσο αποδέκτη του μηνύματος του de Chirico τον R. Magritte. Η προσπάθεια ανί-

κνευσης ενός πιθανού προτύπου γι' αυτό το έργο θα είχε ίσως κάποιο ενδιαφέρον. Το 1908 κυκλοφόρησε στη Βιέννη από τα Wiener Werkstätte το εικονογραφημένο από τον Oskar Kokoschka με 8 λιθογραφίες «παιδικό βιβλίο» *Τα αγόρια που ονειρεύονται*. Ο Kokoschka θεωρήθηκε *enfant terrible* και το βιβλίο αριστούργημα για την εποχή του. Το πεζό ποίημά του, που συνόδευε τις λιθογραφίες στα περιθώρια, ο Kokoschka το αφιέρωσε «με θαυμασμό» στον πρωτεργάτη του βιεννέζικου *Jugendstil* Gustav Klimt. Αυτό το στυλ άλλωστε κράτησε και ο ίδιος στην εικονογράφηση. Από τα 500 αντίτυπα πουλήθηκαν ελάχιστα τότε, αν και η έκδοση συνδυάστηκε με έκθεση στη θερινή Kunstschau της Βιέννης του 1908¹⁵.

«Ξάπλωσα και ονειρεύτηκα /πως πολλές τσέπες έχει η μοίρα», γράφει ο Kokoschka κι αμέσως βυθίζεται στον κόσμο της φαντασίας και του παραμυθιού με θέμα τις λαχτάρες, τις σεξουαλικές θύελλες και τις ερωτικές φαντασιώσεις της εφηβείας: γαλάζια νερά με απειλητικά κόκκινα ψάρια, καταπράσινα λιβάδια και λόφοι, εξωτικά δέντρα και λουλούδια, ελάφια και αλεπούδες, ανδρικές και γυναικείες μορφές που ονειρεύονται ή υπνοβατούν. Η σιωπή κυριαρχεί: «σιωπηλοί κύκλοι», «σιωπηλά πλάσματα», «πράσινα θαλασσινά δάση όπου βρέχει σιωπηλά» και «μέσα από την πιο μοναχική σιωπή/προτού ξυπνήσετε σκίζει τον αέρα η κραυγή» του ποιητή. Σ' αυτό το ανησυχητικό, μελαγχολικό και σχεδόν σουρεαλιστικό σκηνικό, στο δεύτερο μέρος του ποιήματος, ο Kokoschka «ξάπλωσε κι ονειρεύτηκε τον έρωτα» και συγκεκριμένα τη συνάντησή του με μια κοπέλα, την Li.

Είναι φυσικό να υποθέσει κανείς πως ένα ποίημα με τα χαρακτηριστικά και τα συμφοραζόμενα των *Αγοριών που ονειρεύονται* θα μπορούσε να κεντρίσει το ενδιαφέρον του de Chirico, ο οποίος μάλιστα, ως γερμανομαθής, είχε το προνόμιο της ανάγνωσης στο πρωτότυπο και ως ζωγράφος έναν ιδιαίτερο τρόπο προσέγγισης της εικονογράφησης. Λέξεις και έννοιες -κλειδιά, όπως όνειρο, μοίρα, μοναξιά, σιωπή, έρωτας αλλά και το ανησυχητικό, μελαγχολικό κλίμα που προκύπτει από την πλοκή τους δημιουργούν ένα πλαίσιο συγγένειας αναζητήσεων. Τίτλοι έργων του de Chirico από τα χρόνια 1914-15 είναι χαρακτηριστικοί: ***Το μυστηριώδες όνειρο*** (c.1914), ***Μελαγχολία και μυστήριο ενός δρόμου*** (1914, ΗΠΑ, Ιδιωτική συλλογή), ***Μελαγχολία*** (1914, Λονδίνο, συλλογή Estorick), ***Ο μοιραίος νάος*** (1914, Φιλαδέλφεια, The Philadelphia Art Museum), ***Το ερωτικό τραγούδι*** (1914, Νέα Υόρκη, MOMA), ***Το αίνιγμα της μοίρας*** (1914, Βασιλεία, Kunstmuseum), ***Το πεπρωμένο ή Η μοίρα του ποιητή*** (1914), ***Το διπλό όνειρο της άνοιξης*** (1915, Νέα Υόρκη,

15. H. Braham, *Kokoschka*, Courtauld Institute Galleries, Λονδίνο 1992, 14-21.

MOMA).

Στις περισσότερες από τις 8 λιθογραφίες —ιδιαίτερα στην **Κοιμωμένη** (εικ. 4) και το **Μακρινό νησί** (εικ. 5)— ο Kokoschka επαναλαμβάνει ένα εικονογραφικό εύρημα: ζωγραφίζει ένα δέντρο σε κίτρινο φόντο και το περικλείει σε δυνατό περίγραμμα σαν κορνίζα, ανεξαρτητοποιώντας το έτσι από το υπόλοιπο περιβάλλον. Στο πρώτο μάλιστα έργο το μοτίβο προβάλλεται πάνω στον τοίχο ενός οικοδομήματος, ενώ στο δεύτερο στον όγκο του νησιού, ολόλευκα και τα δύο σαν οθόνη. Η πιθανότητα άντλησης του μοτίβου από τον

Εικ. 4. Ο. Kokoschka, *Κοιμωμένη*, λιθογραφία από *Τα αγόρια που ονειρεύονται*, 1908.

Εικ. 5. Ο. Kokoschka, *Το μακρινό νησί*, λιθογραφία από *Τα αγόρια που ονειρεύονται*, 1908.

Κokoschka και ενσωμάτωσής του στην **Καθαρότητα του ονείρου** προκύπτει από το ότι α) ο de Chirico πίστευε πως απομονώνοντας ένα αντικείμενο και συνδέοντάς το με ξένα προς αυτό πράγματα το παρουσίαζε σε μια νέα σχέση, καθιστώντας το ακατανόητο, αινιγματικό, παράξενο· β) το οικοδόμημα πάνω στο οποίο προβάλλεται το δέντρο στην **Κοιμωμένη**, σε διαγώνιο άξονα και με έντονη προοπτική, το συναντούμε, τηρουμένων των αναλογιών, συχνά στο

Εικ. 6. G. de Chirico, *Μυστήριο και μελαγχολία ενός δρόμου*, 1914, Ιδιωτική συλλογή.

εικονογραφικό του λεξιλόγιο, σε έργα όπως *Η μελαγχολία μιας όμορφης ημέρας* (1912-13, Βέλγιο, Ιδιωτική συλλογή), *Χαρές και αινίγματα μιας παράξενης ώρας* (1913), *Μυστήριο και μελαγχολία ενός δρόμου* (1914) (εικ. 6), *Η αναχώρηση του ποιητή* (1914), *Νεκρή φύση - Το Τορίνο την άνοιξη* (1914), *Η γιορτινή ημέρα* (1914, Σικάγο, Συλλογή Neumann), *Ο ναυτικός στρατώνας*

(1914, West Palm Beach - Florida, The Norton Gallery of Art)¹⁶, κ.ά. Ένα βαθμιδωτό αρχιτεκτόνημα στ' αριστερά του κτηρίου στην **Κοιμωμένη**, συγκρινόμενο με τα οικοδομήματα της **Καθαρότητας του ονείρου**, ενισχύει ίσως την υπό επεξεργασία υπόθεση. Ο de Chirico άλλωστε δεν είχε δυσκολία να υιοθετεί «παραθέματα» από ζωγράφους που εκτιμούσε. Η σχέση έργων του όπως **Το αίνιγμα του χρησμού** και **Το αίνιγμα της ώρας** με τα **Οδυσσέας και Καλυψώ** και **Το νησί των νεκρών** του A. Böcklin αντίστοιχα, το επιβεβαιώνει.

ANNOTATIONS ON GIORGIO DE CHIRICO'S PAINTINGS

ALKIS CHARALAMBIDIS

Old friends and fellow-students at the Polytechnic School in Athens, G. de Chirico and D. Pikionis meet by chance in Paris at the beginning of 1912. Through the writings of the two men, their common cosmic theory is pointed out and a hypothesis is put forward that this meeting was the cause of de Chirico's painting **The departure of a friend**. If the assumption is right, then the painting should be dated from 1912 instead of 1913 and be considered as the starting-point in a series of paintings in which the motif of either the meeting or the parting is embodied. Furthermore, an attempt is made to search a possible pattern for the painting **The clarity of a dream** and as such is suggested Oskar Kokoschka's illustrated lyrical prose poem "The Dreaming Youths" (1908).

16. Εικόνες των έργων βλ. M. Fagiolo Dell'Arco, *De Chirico*, Μιλάνο (Rizzoli) 1984, 21, 29, 51, 65, 67, 70.

ΘΕΜΑΤΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ ΥΠΟ ΕΚΠΟΝΗΣΗ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Αρχαία και Βυζαντινή Ιστορία

- Θ. Αλεξίου, Πολιτική και κοινωνική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον 14ο αιώνα.
- Ε. Αναγνώστου, Το Βυζάντιο και το κράτος του Καρόλου Ντ'Ανζού. Συμβολή στην ιστορία των σχέσεων της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τη Ν. Ιταλία και Σικελία κατά τον 13ο αιώνα.
- Ι. Καλπακίδης, Γεωργία και γεωργικά εργαλεία στο Βυζάντιο από τον 11ο έως τον 15ο αιώνα.
- Ο. Καψούδα, Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.
- Ι. Κεραμέτη, Ρωμαϊκοί τρόποι χρονολόγησης στις ελληνόφωνες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Συμβολή στις πολιτιστικές σχέσεις Ελλήνων και Ρωμαίων.
- Θ. Κίτσιος, Η αρχαία ελληνική ιστορία στην κεμαλική Τουρκία.
- Μ. Κοντομηνά, Σχέσεις αυτοκράτορα και πατριάρχη μετά το 1204.
- Δ. Κουρμπέτης, Ο όρκος πίστεως στο βυζαντινό αυτοκράτορα.
- Α. Κρικώνα, Ο Ισίδωρος Γλαβάς, μητροπολίτης Θεσ/νίκης. Ιστορικά, πνευματικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής του.
- Ν. Λάμπας, Πολιτική ιστορία του κράτους της Ηπείρου τον 13ο αιώνα.
- Γ. Λεβενιώτης, Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή (1071-1085/6).
- Δ. Μακρής, Οι ελληνικές πόλεις της Θράκης και τα εγχώρια φύλα της περιοχής (281 π.Χ. – 46 μ.Χ.).
- Γ. Μαλούχου, Επιγραφικές συμβολές στην ιστορία της Χίου των κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.
- Ε. Παπαδημητρίου, Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία των αρχαίων ελληνικών πόλεων του δυτικού Εύξεινου Πόντου.
- Κ. Παπαζέτης, Η παιδεία στο πρώιμο Βυζάντιο.
- Α. Παπάζογλου, Η βυζαντινή Δημητριάδα.

- Π. Σάββα, Το βασίλειο των Λουζινιάν στην Κύπρο. Η περίοδος της ακμής του.
- Χ. Σαμαράς, Η αμυντική ναυτική πολιτική των Βυζαντινών στα θαλάσσια και ποτάμια σύνορα κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο.
- Β. Σκοπελίτη, Το φαινόμενο της πειρατείας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- Β. Στεφανής, Συμβολή στις σχέσεις κράτους και εκκλησίας στη μακεδονική δυναστεία. Πατριάρχες υιοί αυτοκρατόρων.
- Ν. Τσεντικόπουλος, Δίγλωσσες (ελληνικές-λατινικές) επιγραφές στη Ρώμη και στις δυτικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας – Συμβολή στην πολιτιστική ιστορία των αυτοκρατορικών χρόνων.
- Ε. Χατζηαντωνίου, Η Μητρόπολη της Θεσσαλονίκης. Εξέλιξη – οργάνωση – σχέσεις με την κεντρική πολιτική και εκκλησιαστική εξουσία.
- Ε. Ψυχογιού, Προσωπία και χαρακτηρισμοί πολιτικών προσώπων στην Αθήνα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. (Συμβολή στη μελέτη του πολιτικού ύφους στην αρχαία Ελλάδα).
- Ν. Elam, Βυζαντινοτουρκικές σχέσεις μετά τη μάχη της Άγκυρας 1402-1421 μ.Χ.
- Μ. Μιόττο, Ανταγωνισμός Βυζαντίου και χαλιφάτου των Φατιμιδών στη Συρία και οι πολιτικές και στρατιωτικές ισορροπίες στην περιοχή κατά την περίοδο 976-1086.

Νεότερη Ιστορία και Λαογραφία

- Ι. Βετοπούλου, Μεθοριακή ληστεία στη βορειοδυτική Ελλάδα από το 1908 έως το 1930.
- Ε. Γεωργανόπουλος, Οι προσπάθειες των Ελλήνων του Πόντου για αυτοδιάθεση κατά το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1917-1921.
- Σ. Γωλιτζόγλου, Ελληνοτουρκικές σχέσεις, 1923-1930.
- Α. Γκάτζιος, Ο πόλεμος προτού εξελιχθεί σε έπος. Πώς οι Έλληνες βίωσαν την εμπειρία του 1940.
- Θ. Γκουτζιομήτρου, Η Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου αιώνα: Ο κοινοτικός κώδικας του Αγ. Αθανασίου.
- Ι. Γκλαβίνας, Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Νομικό καθεστώς. Αντιμετώπιση από την ελληνική διοίκηση. Σχέσεις με τους γηγενείς.
- Χ. Ιωάννου, Οι μονές των Μετεώρων κατά την οθωμανική περίοδο.
- Π. Κακανοπούλου, Οι σχέσεις της Ιταλίας με τα δυτικά Βαλκάνια, 1949-1954.
- Γ. Καλαφίτης, Η οργάνωση του στρατού από τα μέσα του 3ου έως τις αρχές του 6ου αιώνα.

- A. Καλλιανιώτης, Οι πρόσφυγες στη δυτική Μακεδονία (1941-1946).
- Δ. Καλογιαννίδου, Κροατικές και σερβικές οργανώσεις νεολαίας και η επίδρασή τους στη γιουγκοσλαβική κίνηση στις αρχές του 19ου αιώνα έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.
- N. Κανίνια, Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα και η κινηματογραφική μηχανή.
- Φ. Καραλίδου, Κοινωνικές σχέσεις, εθνοτικές ομάδες και τοπική αυτοδιοίκηση σε δύο δήμους του Νομού Κιλκίς (Δήμος Αξιούπολης και Δήμος Χέρσου).
- Π. Καραμπάτη, Ο Γεώργιος Τσόντος-Βαρδάς και η εποχή του.
- Κ. Κατσάνος, Η Μακεδονία στο πλαίσιο της σερβικής εξωτερικής πολιτικής 1878-1903.
- Ε. Κοντρα, Η Χίος από τις αρχές του 19ου αιώνα έως το 1839 περίπου.
- Ξ. Κοτζαγεώργη, Οι Έλληνες στη Βουλγαρία: Ανθρωπογεωγραφία, εθνικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, κοινοτικοί θεσμοί.
- A. Κούλας, Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1923-1929.
- Μ. Λιάπη, Προσδοκίες και διαψεύσεις στο πλαίσιο ενός συστήματος συλλογικής ασφάλειας – Ελλάδα και Κοινωνία των Εθνών στη δεκαετία του 1920-1930.
- A. Μητσοπούλου, Η ιδέα του «εχθρού» στην Ελλάδα των ετών του ψυχρού πολέμου.
- A. Μπουζιάς, Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη Σερβία (1903-1918).
- B. Νάτσιου, Μια μεθοριακή ελληνική πόλη κατά τον 19ο αιώνα: Η Λαμία από το 1833 έως το 1881.
- Φ. Οικονόμου, Έλληνες πολεμιστές στην επαναστατική Γαλλία (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα).
- Μ. Παλάζη, Νέοι Επιβάτες: Το ζήτημα της διατήρησης της πολιτιστικής ταυτότητας από τον προσφυγικό οικισμό στην ανοιχτή πόλη.
- Γ. Παπανδρόνου, Η ανάπτυξη της πολιτικής αεροπορίας στην Ελλάδα του μεσοπολέμου.
- A. Παπασημακοπούλου, Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης έντυπης ελληνικής διαφήμισης.
- I. Πάρδος, Πειρατές και κουρσάροι στις ελληνικές θάλασσες κατά τον 17ο αιώνα.
- Π. Πετράτος, Οι πολιτικές λέσχες στην Κεφαλλονιά τον 19ο αιώνα.
- Θ. Πέτρου, Η Ύδρα στις αρχές του 19ου αιώνα.
- A. Πέτσας, Οι Έλληνες στην εθνική ιδεολογία των Τούρκων.
- Κ. Πύρζας, Η βρετανική πολιτική και το Μακεδονικό Ζήτημα, 1890-1903.

- Β. Ριτσαλέος, Οι εβραϊκές κοινότητες στην ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (από τα μέσα του 19ου αι. έως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου).
- Κ. Σεργέτη, Η Θεσσαλία κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας μέσα από περιηγητικά κείμενα.
- Δ. Σκενδέρης, Πολιτική και κοινωνία στη δυτική Μακεδονία (1912-1967).
- Π. Σκούφης, Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι μέσα από τις έντυπες μουσικές συλλογές: Κριτική παρουσίαση.
- Δ. Ταλιαδώρος, Προσφυγικά ρεύματα προς την Κύπρο κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Η άφιξη και η εγκατάσταση στην Κύπρο Αρμενίων, Ρώσων και Μικρασιατών προσφύγων.
- Γ. Τσακνιάς, Η παγανιστική θρησκεία των Σλάβων και επιβιώσεις της στη νεοελληνική παράδοση.
- Α. Τσιούρβας, Οι Σέρβοι και ο σερβικός εθνικισμός στην περίοδο του μεσοπολέμου.
- Θ. Τσιρώνης, Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940).
- Π. Φουράκης, Το πολεμικό ναυτικό από τον Χ. Τρικούπη στον Ελ. Βενιζέλο.
- Ο. Φωτοπούλου, Έλληνες στρατιωτικοί, αιχμάλωτοι πολέμων 1912-1930. Νομικό καθεστώς και προεκτάσεις του προβλήματος.
- Ε. Χαλκιαδάκης, Η πολιτική των κρητικών κυβερνήσεων στο ζήτημα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.
- Β. Χάνη-Μουσίδου, Η συμβολή των ελληνομαθών Βουλγάρων λογίων στην πνευματική αφύπνιση των Βουλγάρων στα μέσα του 19ου αιώνα.
- Δ. Χατζηδημητρίου, Ο αγροτικός και αστικός χώρος της δυτικής Θράκης κατά την οθωμανική περίοδο. Δημογραφία, οικονομία και καθημερινή ζωή.
- J. Faure-Aprosio, Σχέσεις της Ελλάδας με χώρες της νοτίου Αμερικής (19ος-20ος αιών.). Οι περιπτώσεις της Αργεντινής και της Χιλής.

Προϊστορική Αρχαιολογία

- Α. Αλματζή, Ιστορία και μεθοδολογία των ανασκαφών στη Μακεδονία και Θράκη. Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας και των ξένων Αρχαιολογικών Σχολών.
- Α. Βασιλογαμβρού, Ο πρωτομυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος στην Πελοπόννησο και την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου.
- Α. Βοκοτόπουλος, Μορφή και χαρακτήρας της κατοίκησης στην ενδοχώρα της νεοανακτορικής Κρήτης. Καρουμές Ζάκρου.
- Κ. Βουζαξιάκης, Γεωγραφικά πρότυπα και θεωρία του διακοινοτικού χώρου

στη νεολιθική Θεσσαλία.

- Ε. Βούλγαρη, Κοινωνική σημασία της ατομικής έκφρασης και των διακοσμητικών θεμάτων στη μελέτη της νεολιθικής κεραμικής.
- Τ. Γιαγκούλης, Πασσαλόπηκτες κατασκευές στην προϊστορική Μακεδονία.
- Ε. Γκιούρα, Νεολιθική ειδωλοπλαστική της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Σχέσεις, ανταλλαγές και αλληλεπιδράσεις στη νότια Βαλκανική.
- Α. Δημούλα, Η εμφάνιση της κεραμικής τεχνολογίας στον ελλαδικό χώρο – Το παράδειγμα της Θεσσαλίας.
- Ε. Ζάχου, Ο πρωτοελλαδικός οικισμός του Προσκυνά: η οργάνωση του χώρου και η παραγωγή και κατανάλωση της κεραμικής.
- Χ. Ζιώτα, Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της εποχής του χαλκού στη δυτική Μακεδονία.
- Ι. Ιμαμίδης, Η αρχιτεκτονική οριοθέτηση στους νεολιθικούς οικισμούς της νότιας Βαλκανικής.
- Π. Καρατάσιος, Η έναρξη της νεολιθικής στην Ανατολία και τα Βαλκάνια και η ερμηνεία της πολιτιστικής αλλαγής.
- Ι. Καρλιάμπας, Ταφικές πρακτικές και κοινωνικές σχέσεις στη βόρεια Πιερία κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου.
- Π. Κολωνιάρη, Παραστάσεις αθλημάτων στον αιγαιακό χώρο κατά την εποχή του χαλκού.
- Π. Κομνηνός, Το τοπίο στις τοιχογραφικές παραστάσεις του αιγαιακού χώρου κατά την ύστερη εποχή του χαλκού.
- Γ. Κοτζαμάνη, Αρχαιοβοτανική έρευνα στο σπήλαιο της Θεόπετρας. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Προϊστορική Αρχαιολογία.
- Κ. Κουτρομπάκης, Μινωικά λίθινα αγγεία.
- Α. Λέκκα, Οι έννοιες της μόνιμης εγκατάστασης, του οικισμού και της πόλης στην ελληνική αρχαιολογία.
- Ν. Μαρκάκης, Η νεολιθική περίοδος στην αιγαιακή Θράκη. Αρχαιολογικά δεδομένα και ερευνητικά προβλήματα.
- Η. Μπόλη, Σχέσεις του ελλαδικού χώρου και της Ανατολίας κατά την τελική νεολιθική και την πρώιμη εποχή του χαλκού.
- Μ. Ναουμίδου, Αρχαιολογία και εκπαίδευση. Η Προϊστορική Αρχαιολογία και ο εκπαιδευτικός της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- Κ. Ξανθοπούλου, Το τέλος της εποχής του χαλκού στη Μακεδονία και στη Θράκη.
- Ν. Ούρεμ, Νεολιθική κεραμική του Μακρύγιαλου: Διατροφικές συνήθειες και οι κοινωνικές διαστάσεις της κεραμικής.
- Μ.-Α. Παιπέτη, Οικίες και κοινότητες της υστεροελλαδικής περιόδου στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα.

- E. Παπαδοπούλου, Τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών.
- X. Παπαναστασοπούλου, Περίβολοι και οχυρώσεις της εποχής του χαλκού στο Αιγαίο.
- M. Παππά, Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας.
- A. Πεντεδέκα, Δίκτυα ανταλλαγών της κεραμικής κατά τη μέση και νεότερη νεολιθική στη Θεσσαλία.
- K. Πηλείδου, Η νεολιθική ανθρωπόμορφη αγγειοπλαστική των Βαλκανίων.
- A. Πολυζούδη, Επαρχιακά αρχαιολογικά μουσεία και συλλογές στη βόρεια Ελλάδα.
- A. Ράμμου, Κεραμική της νεότερης νεολιθικής από την Αλεπότρυπα Μάνης.
- B. Ροντήρη, Θεσσαλική νεολιθική κεραμική. Τεχνολογία και κατανομή στο χώρο.
- E. Σαμαρτζίδου, Ζωοαρχαιολογικό υλικό από τη Δ. Μακεδονία. Συμβολή στην οικονομία της νεότερης νεολιθικής.
- E. Σκαφιδά, Τα ειδώλια του νεολιθικού Διμηνίου. Στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης και ιδεολογίας των νεολιθικών κοινοτήτων στη Θεσσαλία.
- A. Σμάγας, Κατοίκηση και ανθρώπινη παρουσία στη Σιθωνία.
- Γ. Τουφεξής, Νεότερη και τελική νεολιθική στη Θεσσαλία. Ζητήματα οικιστικής και οργάνωσης του χώρου.
- Γ. Τσαρτσίδου, Συγκριτική μελέτη φυτολίθων από την ορεινή κοινότητα της Σαρακηνής και τη νεολιθική Μάκρη.
- I. Φάππας, Τα αρωματικά έλαια στη μυκηναϊκή Ελλάδα. Χρήση και κατανάλωση.
- E. Φουρλίγκα, Αρχαιολογία, μουσείο και κοινό. Αρχαιολογικά μουσεία και αρχαιολογικοί χώροι της βόρειας Ελλάδας.
- Σ. Χατζητουλούσης, Το ξύλο στην προϊστορία: Είδη, προέλευση, επεξεργασία, εφαρμογές.
- A. Χονδρογιάννη, Η χρήση του χώρου στα όρια των νεολιθικών οικισμών.
- A. Χουρμουζιάδη, Η παρουσίαση του νεολιθικού πολιτισμού στο μη ειδικό κοινό στην Ελλάδα.

Κλασική Αρχαιολογία

- E. Αλεβίζου, Ψηφιδωτά με εικονιστικές παραστάσεις από συγκροτήματα θεομών της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου.
- B. Αλλαμανή-Σουρή, Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της.

- Γ. Αριστοδήμου, Κρηναία γλυπτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου στην Ανατολή.
- Ι. Βασιλειάδου, Αρχαιολογικά τεκμήρια για την αγροτική ζωή από την αρχαία Πιερία.
- Χ. Γκατζόλης, Η κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος στη Μακεδονία.
- Σ. Γυματζίδης, Οι οικισμοί της εποχής σιδήρου στο Θερμαϊκό Κόλπο.
- Α. Δαλαβέρας, Η λατρεία της Αφροδίτης κατά τους ελληνιστικούς χρόνους στο βορειοελληνικό χώρο.
- Β. Ευαγγελίδης, Η αγορά των πόλεων της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως τον 3ο μ.Χ. αι.
- Ν. Καζακίδη, Ο ρόλος των γλυπτών στα ελληνικά γυμνάσια.
- Χ. Καλλίνη, Ο ελληνιστικός κάρναρος. Συμβολή στην ελληνιστική κεραμική.
- Δ. Καπλανίδου, Το πορτρέτο της εποχής των Σεβήρων στην Ελλάδα.
- Χ. Καραδήμα, Τα κεραμικά εργαστήρια της Σαμοθράκης στην ελληνιστική εποχή. Συμβολή στη μελέτη των οξυπύθμενων αμφορέων τοπικής παραγωγής.
- Κ. Κωνσταντούλας, Δυτική νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης: Φιλολογικές, επιγραφικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες.
- Α. Κουκουβού, Λατομεία πωρόλιθου στην Ημαθία. Μελέτη για τη λατομική δραστηριότητα στην αρχαιότητα.
- Ι. Λαγαμτζής, Από την εισηγμένη κεραμική στην Κρήτη των ιστορικών χρόνων.
- Γ. Μάλλιος, Μύθος και ιστορία: η περίπτωση της αρχαίας Μακεδονίας.
- Α. Μαρκουλίδου, Ο αγαλματικός τύπος της Pudicitia και οι παραλλαγές του.
- Α. Μαυρομιχάλη, Χρήση και χρήστες υάλινων σκευών από την εφεύρεση της νέας τεχνικής τον 1ο αιώνα έως το μεσαίωνα.
- Ε. Μητσοπούλου, Τα ιερά της Αθηνάς στην Πελοπόννησο.
- Μ. Μιλιδάκης, Η γένεση και η πρόωμη φάση του αρχαίου ελληνικού θεάτρου.
- Ζ. Μπίλη, Η Πύδνα και η περιοχή της στους αρχαϊκούς και πρόωμους κλασικούς χρόνους.
- Κ. Νούλας, Πήλινα ειδώλια από την αρχαία Πύδνα. Συμβολή στην κοροπλαστική της αρχαίας Μακεδονίας.
- Ε. Οικονόμου, Η εικονογραφία των ταφικών μνημείων στη Μακεδονία των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Συμβολή στην ερμηνεία τους.
- Α. Παντή, Από τη ντόπια κεραμική παραγωγή των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στη Μακεδονία.
- Ε. Παπαγιάννη, Αττικές σαρκοφάγοι με γιγλάντες και ερωτιδεΐς.
- Ν. Παπανδρέου, Η ρωμαϊκή παρουσία σε ιερά της επαρχίας της Αχαΐας.
- Α. Παυλίδου-Γιαννικούρη, Υδρίες Hadra με λευκό βάθος: το ροδίτικο εργα-

στήριο.

- Γ. Πιλιάνου, Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία.
- Σ. Ραπτόπουλος, Εμπορικοί αμφορείς στις Κυκλάδες.
- Γ. Ρήγιος, Από την αρχαία Θεσπρωτία.
- Ι. Σαχανά, Ο θαλάσσιος θίασος στην τέχνη της ελληνιστικής και πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου.
- Χ. Σγουροπούλου, Ο κόσμος της Ανατολής στην εικονογραφία της ύστερης κλασικής Ελλάδας. Μελέτη των σχέσεων Ελλάδας και Ανατολής πριν από την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου.
- Β. Τζανακούλη, Η διείσδυση ξένων στοιχείων στο δωρικό ρυθμό.
- Α. Τουλουμτζίδου, Τα μετάλλινα αγγεία στην αρχαία Ελλάδα.
- Λ.-Α. Τρακατέλλη, Η κατηγορία των λεγόμενων ψευδοκυπριακών αμφορέων. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής.
- Ε. Τρακοσοπούλου, Αρχαία Άκανθος.
- Κ. Τσονάκα, Χρήσεις αγγείων κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους με βάση την εικονογραφική και γραπτή παράδοση.
- Χ. Τσουγγαρης, Η εποχή του σιδήρου στο Νομό Καστοριάς.
- Κ. Φίλης, Εμπορικές δραστηριότητες στον ελλαδικό χώρο με βάση κυρίως τα αρχαιολογικά ευρήματα.
- Κ. Χαβέλα, Η χωροχρονική διάσταση του πολιτισματος στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.
- Κ. Χατζηνικολάου, Λατρείες θεών και ηρώων στην Άνω Μακεδονία κατά την αρχαιότητα.
- Ε. Χιώτη, Αυτοκρατορικά και ιδιωτικά πορτρέτα της εποχής των Αντωνίωνων στην Ελλάδα.
- Μ. Χριστάκου-Τόλια, Αγγεία και σκεύη. Η λειτουργία τους στα αρχαία ελληνικά ιερά.
- Ε. Ψαρρά, Ανάγλυφα και άλλα επιτύμβια μνημεία των ύστερων ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων στη δυτική Μακεδονία.
- Ph. Laferrière, Προβλήματα της διακόσμησης των μακεδονικών τάφων.

Βυζαντινή Αρχαιολογία

- Δ. Αθανασούλης, Η ναοδομία της επισκοπής Ωλένης κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους.
- Σ. Ακριβοπούλου, Το εξάγωνο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική.
- Σ. Βασιλειάδου, Μαρμάρινα γλυπτά στη Μακεδονία κατά τη μέση και ύστε-

- ρη βυζαντινή περίοδο (Αρχιτεκτονικά γλυπτά και εκκλησιαστικά έπιπλα).
- Σ. Δαδάκη, Η πόλη των Σερρών στην παλαιοχριστιανική και βυζαντινή περίοδο.
- Ν. Ζήκος, Το Παπίκιον Όρος μέσα από τα ιστορικά και ανασκαφικά δεδομένα.
- Μ. Κάππας, Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.
- Φ. Καραγιάννη, Επισκοπικοί ναοί της μέσης βυζαντινής περιόδου.
- Β. Μπουλιώνη, Χριστιανισμός και μυστηριακές θρησκείες στην παλαιοχριστιανική περίοδο στον ελληνικό χώρο.
- Γ. Νούσιος, Το πάσχον σώμα στη βυζαντινή ζωγραφική. Ερμηνευτική μελέτη στην ανατομία και μορφολογία του.
- Ν. Παζαράς, Οι τοιχογραφίες του Αγ. Αθανάσιου Μουζάκη και η ένταξή τους στη μνημειακή ζωγραφική της ευρύτερης περιοχής κατά το β΄ μισό του 14ου αι.
- Κ. Ράπτης, Επανάχρηση δομικών υλικών και αρχιτεκτονικών μελών στα μνημεία της Θεσσαλονίκης.
- Α. Τάντσης, Το υπερώο στη βυζαντινή ναοδομία.
- Γ. Φουστέρης, Εικονογραφικά προγράμματα σε σταυρεπίστεγους βυζαντινούς ναούς.
- Π. Φωτιάδης, Μονόκλιτοι ναοί της Καστοριάς.
- Ε. Χρυσάφη, Επιδράσεις της αυλικής εικονογραφίας στην απεικόνιση των αγγέλων στη βυζαντινή τέχνη.
- Π. Ψαρρή, Βυζαντινοί οικισμοί στο νησί της Ρόδου.

Ιστορία της Τέχνης

- Ε. Αγαθονίκου, Η συλλογή δυτικοευρωπαϊκής ζωγραφικής της Εθνικής Πινακοθήκης.
- Β. Αμανατίδης, Το ανθρώπινο σώμα ως εκφραστικό μέσο στην ελληνική τέχνη μετά το 1970.
- Ε. Γανίτη, Η διαμόρφωση της ελληνικής τέχνης μέσα από το κοινωνικό πλαίσιο και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά την κρίσιμη δεκαετία 1965-1975.
- Α. Γιαννουδάκη, Το έργο της γλύπτριας Φρόσως Ευθυμιάδη-Μενεγάκη (1911-1995).
- Γ. Γουγάκης, Ο λόγος περί τέχνης στα Επτάνησα κατά το 19ο αιώνα.
- Ν. Γραϊκος, Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Ιδεολογικά και εικονογραφικά προβλήματα.
- Μ. Ιωάννου, Αναζητήσεις της νεοελληνικής γλυπτικής κατά τη μεταπολεμική

περίοδο.

- Μ. Καγιαδάκη, Οι ζωγράφοι Γεώργιος και Φίλιππος Μαργαρίτης. Τα πρώτα καλλιτεχνικά εργαστήρια στην Αθήνα του 19ου αιώνα.
- Α. Κατσαρίδου, Η σύγχρονη τέχνη και η φωτογραφία στην Ελλάδα, 1970-2000.
- Δ. Κεφαλάς, Ο λόγος των Ελλήνων δημιουργών για την τέχνη στον εικοστό αιώνα.
- Α. Κιλεσοπούλου, Οι καλές τέχνες στη Θεσσαλονίκη, 1912-1974.
- Α. Κοντογιώργη, Η σκηνογραφία του αρχαίου δράματος στο νεοελληνικό θέατρο. Εικαστικές προτάσεις και προβληματισμοί.
- Ε. Μοιρασέτη, Το γυμνό στην ελληνική ζωγραφική του 20ού αιώνα.
- Ν. Μπινόβας, Εικονογραφικό πρόγραμμα Ιερού Ναού Τίμιας Ζώνης Μονής Βατοπεδίου.
- Χ. Ξουβερούδη, Η προσωπογραφία στην ελληνική ζωγραφική του εικοστού αιώνα.
- Κ. Παπαχρήστου, Η σχέση του κριτικού λόγου με την καλλιτεχνική δράση στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο.
- Φ. Σιδερά, Συμβολή στη μελέτη του σύγχρονου ελληνικού κοσμήματος.
- Α. Σπανοπούλου, Οι ελληνικές συμμετοχές στη Μπιενάλε της Αλεξάνδρειας (1955-2000).
- Φ. Σπαχίδου, Δημοσιεύματα για την τέχνη στον ελληνικό περιοδικό τύπο κατά τον 19ο αιώνα.
- Ε. Στούμπου, Η απόδοση του αστικού τοπίου στην ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα.
- Α. Τσώκας, Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα στο Νομό Φλωρίνης, 17ος-20ος αιώνας.
- Ο. Φώτα, Τα σχέδια σε χαρτί του Ivan Kliun στη Συλλογή Κωστάκη.
- Η. Gad-Allah, Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σύγχρονης χαρακτικής στην Αίγυπτο.